ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ȘI CERCETĂRI DE
ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

2

TOMUL 38

APRILIE – IUNIE

1987

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

În ţară revista se poate procura prin poştă, numai pe bază de abonament. Preţul unui abonament anual este de 100 lei.

Comenzile şi abonamentele din străinătate se primesc la ROMPRES-FILATELIA, departamentul import-export presă, P.O. Box 12—201, telex 10 376, Bucureşti, Calea Griviţei 64 — 66, România, sau la reprezentanţii săi în străinătate.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă, se vor trimite Colegiului de redacţie pe adresa: 71 119, str. I. C. Frimu 11, Bucureşti.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 38 **Nr.2** **aprilie—iunie 1987**

SUMAR

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 38 **No 2** **avril—juin 1987**

SOMMAIRE

ÎNCEPUTURILE PALEOLITICULUI SUPERIOR ÎN MOLDOVA

de ALEXANDRU PĂUNESCU

Locuirile, atribuite fie musterianului superior sau final, fie aurignacianului inferior, cunoscute pînă în prezent pe teritoriul României sînt destul de sărace.

În ceea ce privește paleoliticul mijlociu, cercetările de pînă acum din Moldova au arătat că nivelul musterian V din stațiunea Ripiceni — Izvor (jud. Botoșani), reprezentînd ca și nivelul IV un facies al musterianului de tradiția acheuleană de debitaj Levallois a evoluat după 40 000 BP, foarte posibil în perioada cuprinsă între 40 000 și 37 000 ani BP, dacă avem în vedere vîrsta de $40\,200\ {}^{+1100}_{-1000}$ BP (Gr N — 9210) obținută pe un eșantion prelevat dintr-o vatră a unui complex de locuire (adăpost) situat în partea superioară a nivelului IV [1]. Tot aici se pare că în intervalul cuprins între aproximativ 37 000 și 35 000 ani BP s-a desfășurat locuirea, dealtfel, destul de săracă în material litic și fără forme bifaciale (cu excepția unui singur fragment) atribuită nivelului musterian VI [2]. Stratigrafic, între această ultimă depunere musteriană și primul nivel de locuire aurignaciană (nivelul I a) de la Ripiceni—Izvor se interpune un steril a cărui grosime variază între 0,25 — 0,70 m. Acest prim nivel de locuire aurignaciană, ca și cel ce-l suprapune direct (nivelul aurignacian Ib), reprezintă după noi etapele cele mai timpurii ale aurignacianului, cunoscute pînă acum în această zonă.

O altă locuire sincronă probabil nivelului Ib este cea identificată în nivelul I al așezării Cetățica I — Ceahlău (terasa de circa 60 m a Bistriței) din Carpații Orientali.

Avînd în vedere importanța lor pentru problema în discuție vom trece la prezentarea conținutului lor cultural, insistînd, cum este și firesc, asupra studiului tehnico-tipologic al inventarului litic.

Cele două niveluri aurignaciene de la Ripiceni—Izvor au o grosime ce variază între 0,20 — 0,25 și 0,50 m.

În afara obiectelor litice, în ambele niveluri s-au găsit unele pietre de calcar (în general una pînă la trei într-un pătrat cu suprafața de 4m²). Totuși în cîteva pătrate ale nivelului Ib, numărul lor este cuprins între cinci și opt. Dimensiunile lor sînt diferite, de la cele mici de formă ovoidală cu diametrele de 7 — 10 cm, pînă la cele mai voluminoase (cea

[1] Al. Păunescu, SCIVA, 35, 1984, 3, p. 236 — 237.

[2] Stratigrafic între nivelul musterian V și VI de la Ripiceni—Izvor există o depunere sterilă a cărei grosime variază între 0,25 și 1,35 m.

SCIVA, tomul 38, nr. 2, București, aprilie—iunie 1987, p. 87—100

mai mare atingînd 40 × 31 × 19 cm). Unele din ele au putut folosi şi ca nicovale, în jurul unora găsindu-se zeci de piese de silex cioplite (nuclee, aşchii etc.). Resturile faunistice descoperite sînt extrem de sărace (cervid în nivelul I a şi cal în nivelul I b). Ele erau foarte corodate datorită acidităţii solului în care au zăcut. Demnă de menţionat este şi descoperirea în partea superioară a nivelului Ib a unei vetre de foc de formă oarecum ovală avînd dimensiunile de circa 1m × 1,60 m şi o grosime maximă de 5 cm. Ea era destul de bogată în cărbune şi pămînt ars. Asupra vîrstei acestei vetre şi implicit a nivelului de locuire vom reveni ulterior.

INVENTARUL LITIC

În ambele niveluri s-au găsit 3317 obiecte litice din care 1011 piese în nivelul I a şi 2306 piese în nivelul I b. Ca unelte, în nivelul I a s-au descoperit 145 (fig. 1 — 2 ; fig. 3/7) iar în nivelul I b 152 (fig. 3/1—6 şi fig. 4). Se disting următoarele tipuri :

		Nivelul I a		Nivelul I b	
		Nr. piese	%	Nr. piese	%
1	Gratoar simplu	1	0,69	4	2,63
2	Gratoar atipic	3	2,07	3	1,97
4	Gratoar ogival	—	—	1	0,66
5	Gratoar pe lamă retuşată	6	4,14	2	1,32
11	Gratoar carenat	—	—	1	0,66
12	Gratoar carenat atipic	2	1,38	2	1,32
14	Gratoar tip *à museau* plat	1	0,69	—	—
17	Gratoar — burin	—	—	1	0,66
24	Străpungător atipic *(bec)*	—	—	2	1,32
27	Burin diedru drept	2	1,38	—	—
28	Burin diedru *déjeté*	—	—	1	0,66
29	Burin diedru de unghi	1	0,69	1	0,66
30	Burin de unghi pe spărtură	2	1,38	3	1,97
31	Burin diedru multiplu	—	—	2	1,32
32	Burin tip *busqué*	1	0,69	—	—
43	Burin nucleiform	1	0,69	1	0,66
60	Piesă cu trunchiere dreaptă retuşată	1	0,69	6	3,94
61	Piesă cu trunchiere oblică retuşată	2	1,38	2	1,32
62	Piesă cu trunchiere concavă retuşată	2	1,38	1	0,66
65	Piesă cu retuşă continuă pe o latură	3	2,07	1	0,66
66	Piesă cu retuşă continuă pe ambele laturi	—	—	3	1,97
67	Lamă aurignaciană	3	2,07	1	0,66
74	Piesă cu *encoche*	56	38,62	39	25,65
75	Piesă denticulată	36	24,82	46	30,26
77	Racloar	17	11,72	20	13,15
78	Piesă tip *raclette*	—	—	2	1,32
92	Bifacială	5	3,45	7	4,60
	TOTAL	145	100%	152	100%

Lame neretuşate	100	—	117	
Lame cu retuşe fine	9	—	11	
Lame tip *à crête*	2	—	3	
Lamele simple	17	—	28	
Aşchii neretuşate	126	—	170	
Aşchii cu retuşe fine	16	—	31	
Cuţite tip *à dos naturel*	2	—	1	
Vîrfuri Levallois	3	—	3	
Vîrf Levallois cu retuşe fine	—	—	1	
Nuclee	52	—	121	
Resturi de prelucrare (deşeuri)	539	—	1 668	
TOTAL general	1 011	—	2 306	

OBSERVAŢII

Indici tipologici:

	Nivel I a	Nivel I b
IG	8,96	8,55
IB	4,82	5,26
IBd	3,44	4,60
IBt	0	0
IGA	2,06	1,97
IBdr	71,42	87,50
IBtr	0	0
IGAr	23,07	15,38

Grupa caracteristică aurignaciană :

GA	4,82	3,29

Studiul tehnico-tipologic (vezi şi diagrama cumulativă fig. 6) al acestor industrii ne-a condus la următoarele constatări :

În primul rînd se poate afirma că cea mai mare parte a uneltelor din cele două niveluri în discuţie au fost lucrate pe aşchii. O altă observaţie este aceea referitoare la persistenţa tehnicii Levallois. S-a constatat că un procent de circa 16% (în nivelul I a) şi de aproximativ 14,50% (în nivelul I b) din totalul uneltelor erau cioplite în această tehnică. Tot în aceeaşi tehnică s-au realizat şi alte piese nefinisate în unelte cum ar fi aşchiile sau lamele neretuşate. Acestea, ca şi prezenţa în cele două niveluri a cîtorva vîrfuri Levallois şi a unor cuţite tip *à dos naturel* evidenţiază persistenţa unor forme specifice musterianului.

Din tabelul tipologic reiese limpede că în ambele niveluri predomină piesele cu *encoche* şi denticulate.

Dacă în nivelul I a piesele cu *encoche* ating 38,62% şi cele denticulate 24,82% din totalul uneltelor, în schimb, în nivelul I b piesele denticulate nu depăşesc, 30,26% iar cele *encoche* numai 25,65%.

Acestor două grupe le urmează racloarele (11,72%) în nivelul Ia şi 13,15% în nivelul Ib). Ele sînt de tipuri diverse (simplu drept, convex, concav, convergent, altern, dublu drept, dublu convex-concav), iar retuşele lor sînt fie subţiri sau groase, semiabrupte, abrupte, fie solzoase, plate şi chiar denticulate. Prin tipologia lor aceste unelte amintesc de cele cunoscute în musterianul din aceeaşi aşezare. De pildă, racloarul convergent găsit în nivelul Ia, lucrat pe un vîrf cu talonul faţetat convex nu ne sugerează altceva decît o formă asemănătoare vîrfului musterian retuşat.

Celelalte tipuri de unelte se întîlnesc într-un număr mai redus cum ar fi gratoarele (8,96% în nivelul I a şi 8,55% în nivelul Ib). Ele sînt fie de tip : simplu (tipic şi atipic), pe lamă retuşată, carenat (tipic şi atipic în ambele niveluri) şi *à museau plat* (în nivelul I a).

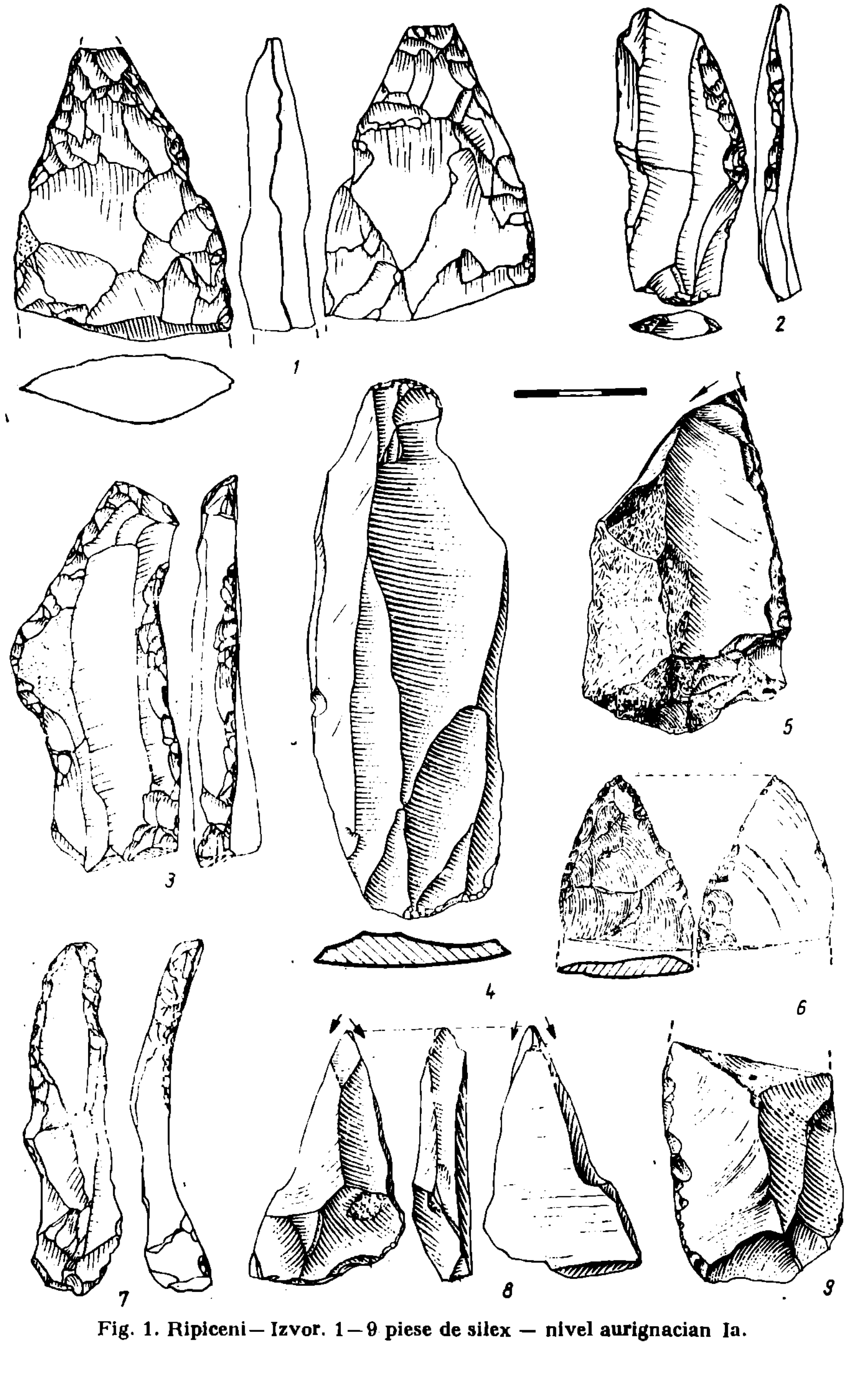

Fig. 1. Ripiceni — Izvor. 1—9 piese de silex — nivel aurignacian Ia.

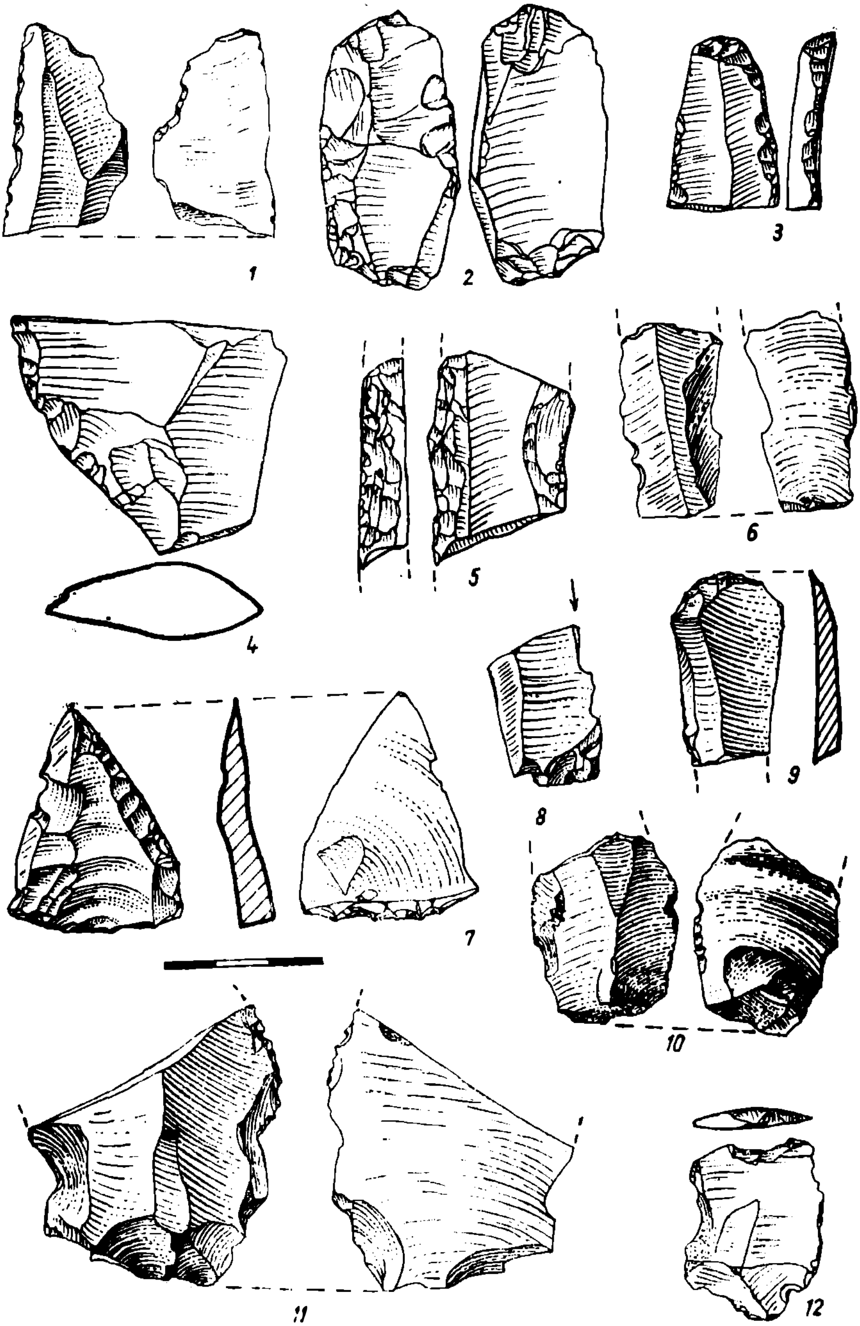

Fig. 2. Rîpiceni—Izvor. 1—12 piese de silex—nivel aurignacian Ia.

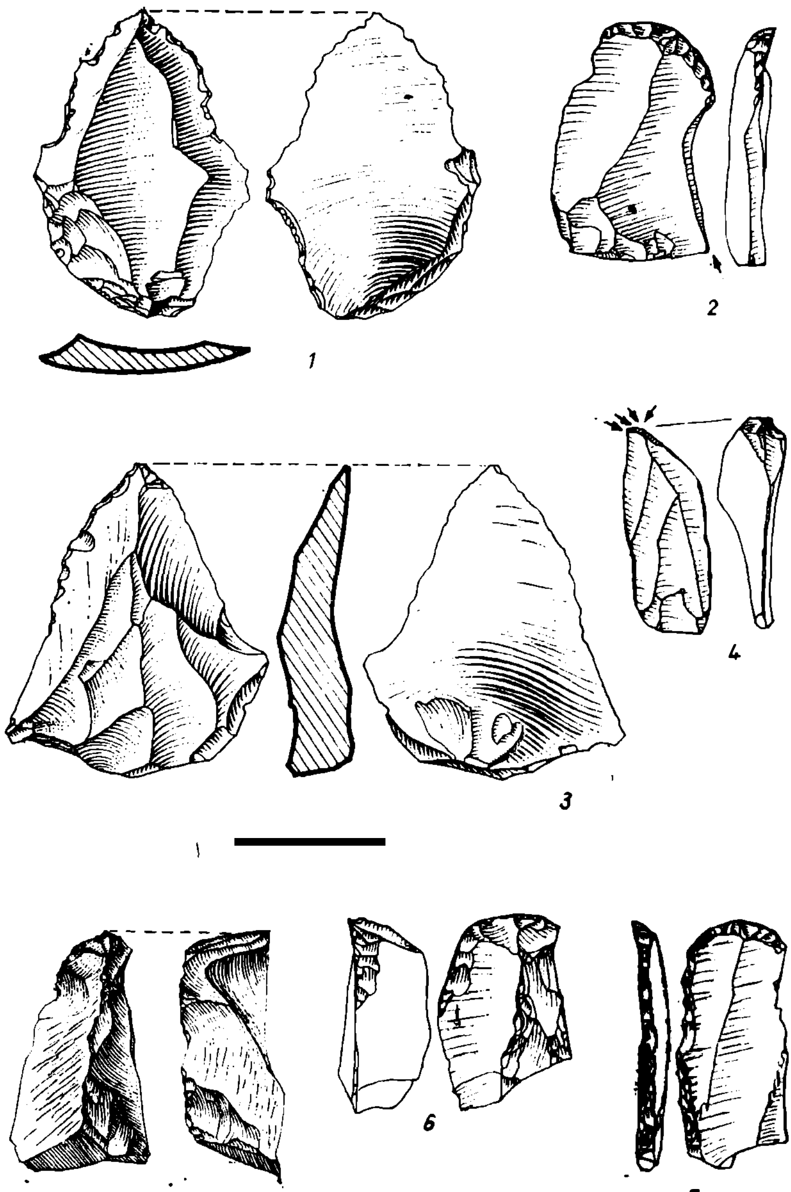

Fig. 3. Ripiceni—Izvor. 1 — 7 piese de silex; 1 — 6 nivel aurignacian Ib; 7 nivel aurignacian Ia.

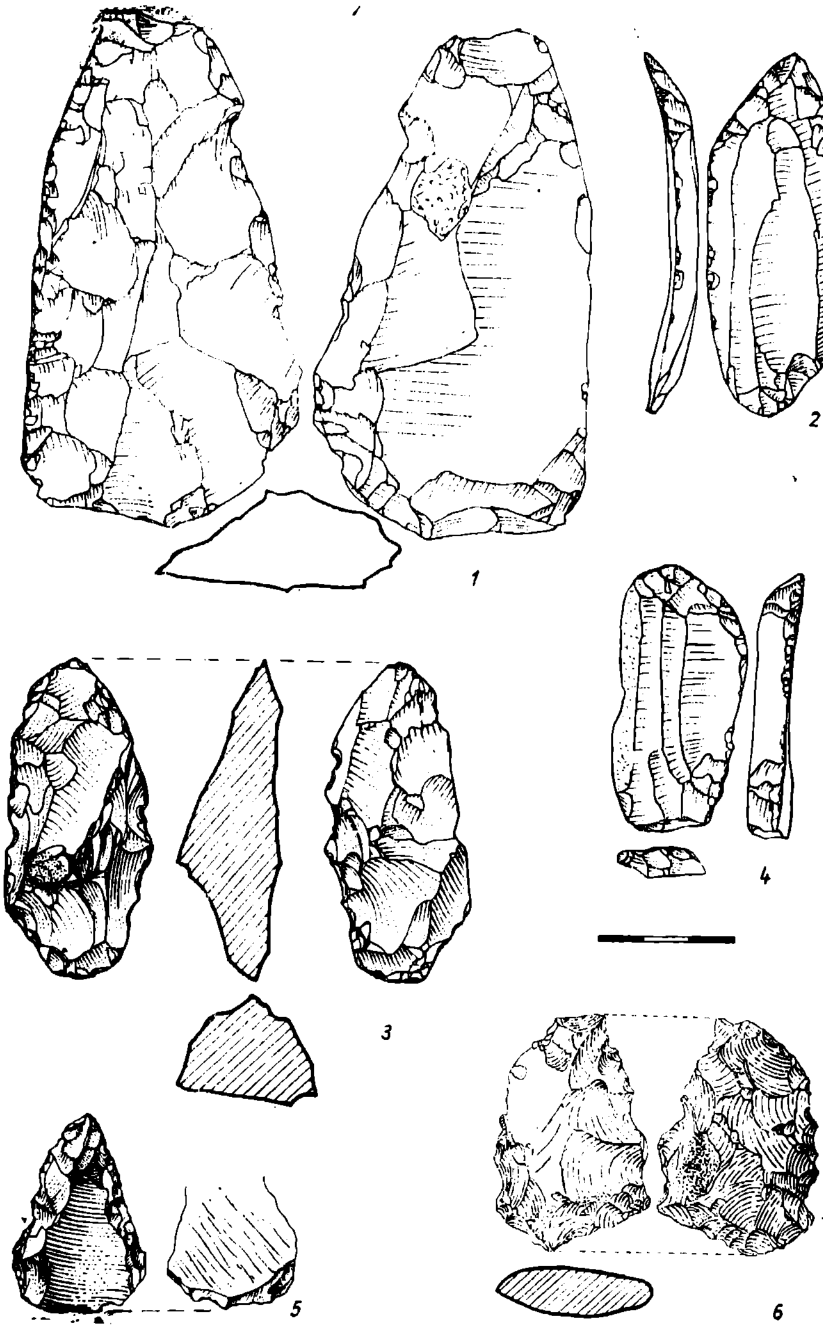

Fig. 4. Ripiceni—Izvor. 1—6 piese de silex—nivel aurignacian Ib.

Burinele (4,82 % în nivelul Ia și 5,26 % în nivelul Ib) sînt în general de tip diedru. Sporadic apare și burinul tip *busqué* și cel nucleiform.

Într-un număr și mai redus se întîlnesc piesele cu trunchiere retușată, cele cu retușe continui, lama aurignaciană precum și piesele de tip *bec* și *raclette* (acestea din urmă găsite numai în nivelul I b).

În ambele niveluri s-au descoperit și cîteva piese bifaciale, de obicei de formă ovală, oval-prelungă și rar discoidală, în general în stare fragmentară.

Pe lîngă tipurile de piese menționate ar mai fi de amintit și cele cîteva unelte combinate cu funcție multiplă cum ar fi : burinul-racloar (două în nivelul Ia și unul în nivelul I b), burinul nucleiform — rabot (în nivelul Ia), piesa denticulată-gratoar atipic (cîte două în fiecare nivel) și gratoarul-burin (în nivelul I b). Este necesar să mai relevăm faptul că unele unelte prezintă una sau mai multe desprinderi inverse plate, fie numai la extremitatea proximală, fie la ambele extremități.

Nucleele sînt de formă prismatică sau cvasiprismatică, discoidală, globulară, iar cele mai multe informe sau epuizate.

În privința dimensiunilor uneltelor se poate spune că marea lor majoritate sînt de mărime mijlocie (circa 72 % în nivelul Ia și 76 % în nivelul I b) avînd o lungime cuprinsă între 4 — 7 cm. Uneltele macrolitice sint relativ puține (circa 12 % și respectiv 9,20 %), cele mai mari atingînd lungimea de 12,1 cm (gratoarul tip *à museau* din nivelul Ia). Restul uneltelor sînt de mărime mică (cu o lungime pînă la 4 cm).

Materia primă o constituie silexul de bună calitate zis de Prut aflat din abundență în prundișurile rîului ; două unelte au fost cioplite din gresie silicioasă cu glauconit.

O altă locuire aurignaciană timpurie la care ne vom referi este cea aparținînd nivelului I din punctul Cetățica I de la Ceahlău (jud. Neamț), stațiune situată la circa 140 — 150 km (în linie dreaptă) vest-sud-vest de așezarea Ripiceni—Izvor.

Stratigrafic, acest prin nivel de locuire, gros de circa 0,35 — 0,38m se află într-un sol roșcat-gălbui mai închis cu rare pietricele ce se așterne direct peste aluviunile de bază ale terasei. După C.S. Nicolăescu-Plopșor acest sediment ar reprezenta un depozit de șiroire pe care îl atribuie primului interstadiu Würmian [3].

Deasupra depunerii nivelului I se așterne un strat steril, gros de circa 0,25 — 0,30 m peste care se întinde cel de al doilea nivel de locuire aurignaciană care a oferit bogate vetre de foc [4].

În primul nivel s-au descoperit, pe lîngă obiecte litice (care se întîlnesc pînă la limita superioară a prundișului) și bucăți mărunte de cărbune.

Inventarul litic este relativ sărac, el constînd din 152 piese din care numai 40 sînt unelte (fig. 5).

[3] C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, Florea Mogoșanu, Dacia, N. S. 10, 1966, p. 19 — 21.

[4] Peste nivelul II aurignacian de la Cetățica I se aștern alte trei niveluri de locuire aparținînd gravetianului, ultimul din ele suprapus de un nivel sărac în resturi ceramice atribuit perioadei de tranziție de la neolitic la bronz. Această stratigrafie a fost stabilită în urma sondajelor executate de Al. Păunescu in anii 1985—1986.

Ca tipuri se disting :

		Nr. piese	%
1	Gratoar simplu	3	7,50
2	Gratoar atipic	1	2,50
5	Gratoar pe lamă retuşată	3	7,50
11	Gratoar carenat	1	2,50
12	Gratoar carenat atipic	2	5,00
29	Burin diedru de unghi	1	2,50
66	Piesă cu retuşă continuă pe ambele laturi	1	2,50
67	Lamă aurignaciană	2	5,00
74	Piesă cu *encoche*	11	27,50
75	Piesă denticulată	4	10,00
77	Racloar	8	20,00
92	Bifacială	3	7,50
		Total 40	100%

Lame neretuşate	21	
Lame cu retuşe fine	2	
Aşchii neretuşate	61	
Aşchii cu retuşe fine	5	
Vîrf Levallois	1	
Nuclee	22	
TOTAL general	152	

OBSERVAŢII

Puţinătatea tipurilor de unelte nu ne îngăduie o analiză mai detaliată şi nici stabilirea unor indici tipologici.

Ca şi la Ripiceni, uneltele sînt lucrate în bună parte pe aşchii. Cele mai numeroase sînt piesele cu *encoche* (27,50%) urmate de gratoare (din care trei carenate) şi de racloare. Cele mai multe dintre acestea din urmă sînt de tip simplu drept (6) (cu retuşe subţiri, groase, abrupte şi chiar plate, invadatoare) şi numai unul dublu biconvex (cu retuşe groase) şi un altul transversal convex pe aşchie masivă cu desprinderi largi pe întreaga faţă dorsală şi cu cîteva, pe cea ventrală.

Demne de relevat sînt şi cele trei piese bifaciale : una de formă cvasitriunghiulară cu baza largă ce păstrează pe o porţiune cortexul, a doua discoidală ce menţine pe una din feţe în bună parte cortexul şi a treia în stare fragmentară (cu vîrful spart) avînd baza uşor concavă.

În afara acestora ar mai fi de amintit cele patru denticulate pe aşchii (din care una pe aşchie Levallois cu denticularea la extremitatea distală şi cu *encoche* largă directă pe una din laturi), cele două lame aurignaciene, piese cu retuşă continuă pe ambele laturi şi burinul diedru.

Din punct de vedere tehnic se remarcă faptul că trei unelte sînt cioplite în tehnică Levallois la care se mai adaugă încă 13 aşchii şi lame neretuşate lucrate în aceeaşi tehnică precum şi un vîrf Levallois, ceea ce reprezintă circa 13% din totalul pieselor excluzînd nucleele. Puţine nuclee sînt de formă prismatică s-au cvasiprismatică, cele mai multe fiind informe.

Ca dimensiuni cele mai multe unelte sînt de mărime mijlocie (lg.4 — 7 cm). Printre macrolite cea mai mare piesă o reprezintă un gratoar pe lamă (Levallois) retuşată cu lungimea de 8,4 cm.

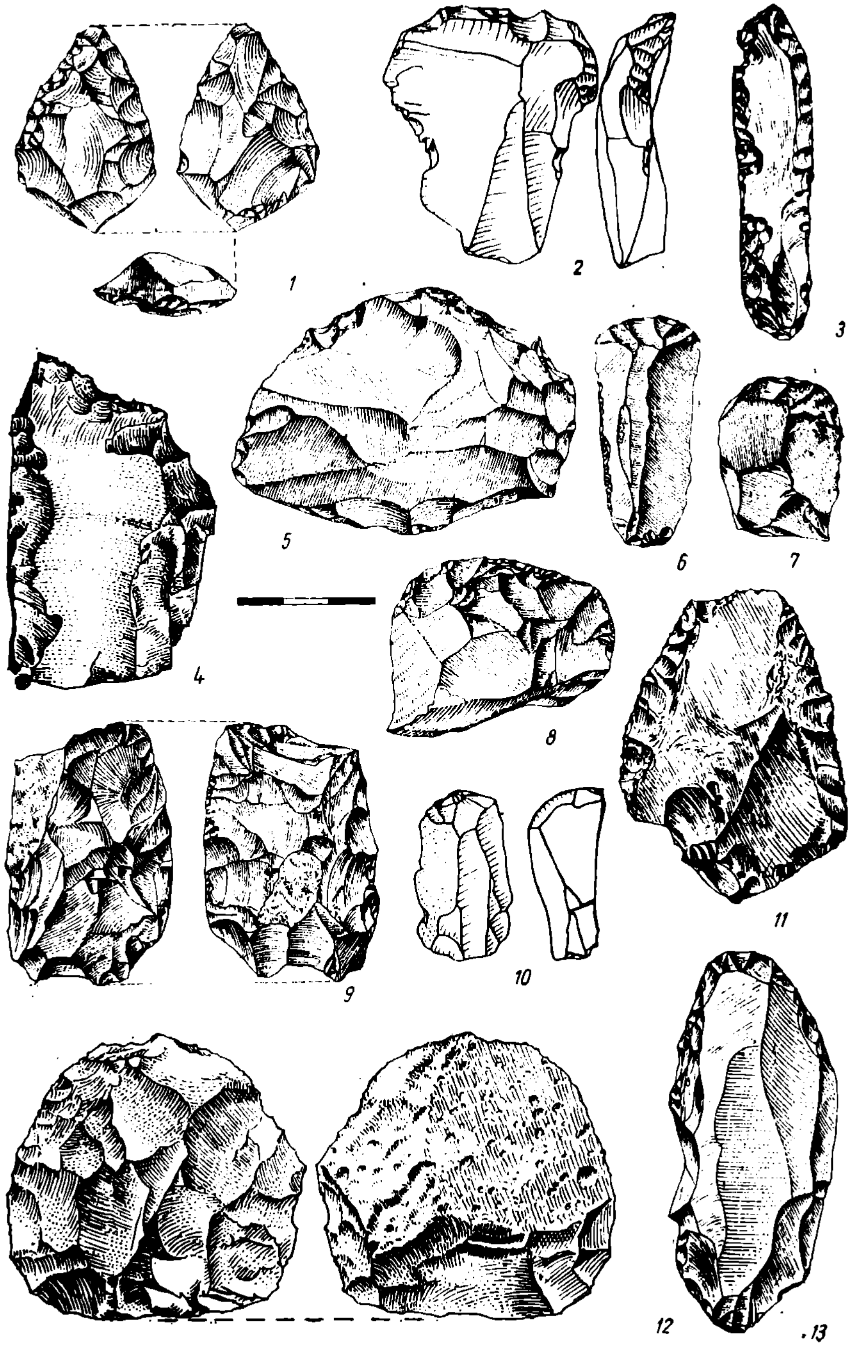

Fig. 5. Cetățica I-Ceahlău. 1 — 13 piese litice-nivel I.

Materia primă o constituie rocile silicioase locale ce apar fie în deschiderile naturale, fie în prundișurile Bistriței cum ar fi gresia silicioasă cu glauconit, gresia neagră (care a dobîndit prin dezagregare un înveliș albăstrui), menilitul, șistul negru de Audia și în mai mică măsură cuarțitul, rocile cuarțoase și chiar silexul cenușiu închis sau negricios.

Studierea obiectelor litice din cele trei locuiri discutate (mai numeroase în nivelurile Ia—Ib de la Ripiceni—Izvor și destul de sărace în nivelul I de la Cetățica I — Ceahlău)[5] ne îngăduie să vorbim de evidente similitudini tehnico-tipologice între diferitele tipuri de unelte, în care unele din ele, prin forma și tehnica lor de cioplire (Levallois) trădează cu pregnanță tradiția musteriană.

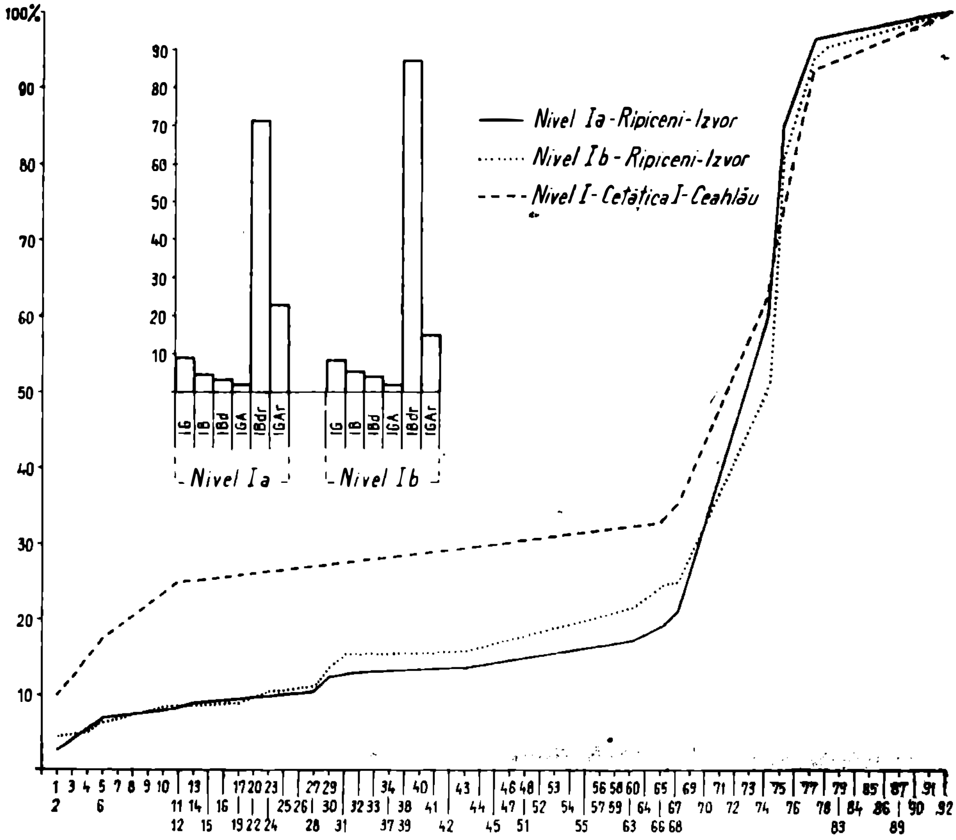

Fig. 6. Diagrama cumulativă a industriilor aurignaciene din așezările de la Ripiceni—Izvor (nivel I a și nivel Ib) și Cetățica I — Ceahlău (nivel I).

Pe baza observațiilor de mai sus și ținînd seama de poziția stratigrafică a acestor depuneri, credem că ne aflăm în fața celor mai vechi locuiri cunoscute pînă acum aparținînd paleoliticului superior din Moldova.

[5] Nu este exclus ca și inventarul litic atribuit nivelului I din punctul Cetățica II (terasa de circa 40 m a Bistriței) de la Ceahlău să aparțină tot unei etape timpurii aurignaciene ulterioară totuși celei din nivelul I de la Cetățica I. S-a constatat că materia primă predominantă aici o constituie tot rocile locale îndeosebi șistul negru de Audia, gresia silicioasă și cuarțitul (sondaje efectuate de Al. Păunescu în 1985).

Nu este exclus ca locuirea din nivelul I a de la Ripiceni—Izvor să reprezinte deocamdată etapa cea mai timpurie a aurignacianului din zona cuprinsă între Carpați și Prut.

Este interesant de remarcat că dintre toate industriile litice ale diferitelor locuiri aurignaciene ce au evoluat pe teritoriul Moldovei, atribuite fie unor etape mai timpurii, fie mai tîrzii, numai cele trei niveluri menționate au oferit, cel puțin pînă acum, în inventarele lor litice, piese bifaciale.

Asemenea forme bifaciale s-au găsit, în schimb, în industriile unor locuiri aparținînd după arheologii sovietici etapelor timpurii ale paleoliticului superior de la est de Prut.

De pildă, în stratul IV (inferior) din așezarea de la Corpaci (R.S.S. Moldovenească) s-au descoperit pe lingă alte tipuri de unelte (racloare, piese cu *encoche*, gratoare, segmente de cerc etc.) și unele forme bifaciale foarte asemănătoare celor aflate în stațiunile noastre discutate mai sus. Totuși, prezența segmentelor de cerc ca și a altor tipuri de unelte ne determină să sincronizăm stratul IV de la Corpaci cu nivelul aurignacian II b de la Ripiceni—Izvor unde s-au găsit pe lîngă multe piese identice celor de la Corpaci și patru segmente de cerc [6].

Cercetările mai vechi, dinainte de 1940 întreprinse de N.N. Moroșan cît și cele din ultimele trei decenii, au dus la descoperirea în același sector epigenetic al Prutului în care se află stațiunea Ripiceni—Izvor, a mai multor așezări aurignaciene cum ar fi cele identificate pe teritoriile satelor Sadoveni și Mitoc.

De pildă, în punctul „În Cot" sau „La Stîncă" de la Sadoveni (com. Manoleasa, jud. Botoșani) s-au putut sesiza în urma sondajelor executate două niveluri de locuire bogate în ateliere de cioplire [7]. Cu toate că numărul de unelte din nivelul II este foarte mic în raport cu resturile de prelucrare, totuși un procent de circa 61 % îl constituie piesele cu *encoche* și cele denticulate. Se remarcă de asemenea prezența pe lîngă alte tipuri de unelte (gratoare, burine, racloare, cuțite de tip zis Abri Audi sau Châtelperron etc.) și a unor piese lucrate în tehnica Levallois. În schimb, nu s-au găsit piese bifaciale cel puțin în suprafața săpată. Nu este exclus ca aceste locuiri să aparțină unor etape probabil sincrone nivelurilor Ib și II a de la Ripiceni—Izvor.

În așezarea de la Mitoc-Valea Izvorului [8] s-au putut distinge mai mult tipologic decît stratigrafic cel puțin două niveluri de locuire care se suprapun direct. După opinia noastră, primul, atribuit unui facies musterian de tradiție acheuleană de debitaj Levallois este similar celui descoperit atît în nivelul musterian IV cît și în nivelul V de la Ripiceni—Izvor.

Cel de-al doilea conține un material litic mult mai sărac care se caracterizează printr-un procent ridicat de piese cu *encoche* și denticulate precum și prin prezența unor tipuri de gratoare carenate sau plate *à museau* și a unor burine diedre. Tot acestui nivel pare să-i aparțină și un fragment mezial de piesă bifacială de formă probabil ovalară.

[6] I. A. Borziak, G. V. Grigorieva, N. A. Ketraru, *Poselenii drevneka mennogo veka na severo-zapade Moldavii*, Chișinău, 1981, p. 61 — 86.

[7] Sondaje Al. Păunescu, 1978.

[8] Maria Bitiri și M. Cârciumaru, SCIVA, 29, 1978, 4, p. 463 — 479; idem, SCIVA, 32, 1981, 1, p. 5 — 8.

Privit în ansamblu, materialul litic atribuit acestui nivel ar putea să se încadreze într-o etapă de început a aurignacianului mijlociu din zonă.

Din punct de vedere cronologic locuirile atribuite de noi aurignacianului inferior de la Ripiceni—Izvor și Cetățica I—Ceahlău ar fi putut evolua în perioada cuprinsă între aproximativ 32 000 și 29 000 — 28 000 ani BP [9]. Pînă în prezent nu dispunem decît de o singură dată de radiocarbon. Este vorba de vîrsta de 28 420 ± 400 B.P. (Bln-809) care a fost obținută pe baza unei probe de cărbuni prelevată din vatra aflată în partea superioară a nivelului aurignacian I b de la Ripiceni—Izvor. Dacă această dată este corectă, atunci locuirea nivelului I a s-ar putea plasa mai devreme cu circa două-trei mii de ani, începuturile ei situîndu-se probabil pe la 32 000 BP.

Recent, în stațiunea de la Mitoc-Malul Galben [10] o vatră aurignaciană aflată la 8,70 m adîncime a fost datată la 31 850 ± 800 BP (Gr N — 12 637) iar o alta situată la 7,85 m adîncime la 28 910 ± 480 BP (Gr N — 12 636) [11].

În măsura în care datele de C_{14} menționate sînt exacte, atunci am putea vorbi de o oarecare contemporaneitate între cele două locuiri de la Mitoc și nivelurile I a — I b de la Ripiceni—Izvor.

Dacă descoperirea din ultimul an din aceeași așezare de la Mitoc a celor două vetre și a unui atelier de cioplire, aflate la adîncimea de 10,65 m ar reprezenta o etapă mai timpurie decît cea a nivelului I a de la Ripiceni—Izvor, atunci vom fi obligați să situăm începuturile aurignacianului de pe teritoriul Moldovei pe la circa 35 000 BP.

Ținînd seama de cele două vîrste de radiocarbon ($29\,700 \begin{smallmatrix} +1\,700 \\ -1\,400 \end{smallmatrix}$ BP (Gr N — 11 619) și 30 450 ± 300 BP (Gr N — 13 008) pentru jumătatea superioară a nivelului II musterian, din peștera Gura Cheii Rîșnov [12] (din sud-estul Transilvaniei), am înclina să credem că pe teritoriul României trecerea de la paleoliticul mijlociu la cel superior s-ar fi putut desfășura probabil între aproximativ 35 000 și 30 000 ani BP.

În ceea ce privește însă sfîrșitul aurignacianului din Moldova putem afirma, pe baza datelor de care dispunem în prezent că această cultură își încheie evoluția probabil pe la circa 24 000 —23 000 ani BP [13]. În schimb, într-o altă zonă cum ar fi cea a unei bune părți din Cîmpia Română (cu excepția celei de est), aurignacianul pare să se fi prelungit mai mult, el evoluînd paralele un timp cu gravetianul oriental din Moldova și Dobrogea.

[9] Nu este exclus ca tot din aceeași vreme să dateze și puținele obiecte litice care și stratigrafic par să aparțină unui prim nivel de locuire paleolitică, descoperite în așezarea de la Vădastra — Dealul Cișmelei — Măgura Fetelor. Din punct de vedere tehnico-tipologic unele piese (cum ar fi vîrfurile tip Levallois sau cel de tip musterian precum și racloarele cu retușe scalariforme de tip Quina) trădează o evidentă tradiție musteriană. După noi este foarte posibil ca acest sărac material litic să reprezinte cea mai timpurie etapă de locuire aurignaciană cunoscută pînă acum în Cîmpia Română (cf. C. N. Mateescu, Materiale, 10, 1973, p. 19; Emil Protopopescu-Pake, C. N. Mateescu și Al. V. Grossu, Quartär, 20, 1969, p. 135 — 162).

[10] Săpături V. Chirica 1975 și 1977—1986; rezultatele cercetărilor sale (ne referim îndeosebi la materialul litic) sînt inedite.

[11] V. Chirica, *Documente recente descoperite și informații arheologice*, București, 1986, p. 8; K. Honea, SCIVA, 37, 1986, 4, p. 326 — 332.

[12] Al. Păunescu, SCIVA, 35, 1984, 3, p. 237 — 238.

[13] *Ibidem*, p. 247 — 248.

LES DÉBUTS DU PALÉOLITHIQUE SUPÉRIEUR EN MOLDAVIE

RÉSUMÉ

Le premier niveau d'habitat aurignacien (niveau Ia) de Ripiceni — Izvor et celui qui le superpose directement (niveau Ib) représentent, selon nous, dans l'état actuel de nos connaissances les étapes les plus anciennes de l'Aurignacien de cette zone.

Une autre habitat synchrone probablement avec le niveau Ib est celui identifié dans le niveau I de l'établissement de Cetăţica I-Ceahlău (terasse d'environ 60 m de la Bistriţa), dans les Carpates Orientales.

L'analyse des objets lithiques des trois habitats pris en consideration (plus riches dans les niveaux Ia—Ib de Ripiceni — Izvor, et assez pauvres dans le niveau I de Cetăţica I — Ceahlău) nous amène à parler de similitudes technico-typologiques entre les trois.

Par ailleurs certains outils par leur forme et leur technique (Levallois) trahissent de façon évidente la tradition moustérienne. La persistence de ces types d'outils (quelquesfois assez nombreux) connus dans le Paléolithique moyen de la zone (comme par exemple les pièces a encoches, denticulées, les racloirs, bifaciaux etc.) l'utilisation dans une certaine mesure de la technique Levallois, de même que la position stratigraphique des dépôts respectifs, nous permettent d'attribuer ces habitats à l'Aurignacien inférieur. Sur le plan chronologique les habitats mentionnés ont pu évoluer dans la période comprise entre aprox. 32 000 et 29 000 — 28 000 ans BP.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. — Ripiceni—Izvor. 1—9 pièces de silex — niveau aurignacien I a.

Fig. 2. Ripiceni—Izvor. 1 — 12 pièces de silex—niveau aurignacien I a.

Fig. 3. Ripiceni—Izvor. 1 — 7 pièces de silex ; 1 — 6 niveau aurignacien I b ; 7 niveau aurignacien I a.

Fig. 4. Ripiceni—Izvor. 1—6 pièces de silex—niveau aurignacien I b.

Fig. 5. Cetăţica I — Ceahlău. 1 — 13 pièces lithiques-niveau I.

Fig. 6. Diagramme cumulatif des industries aurignacienne des établissement dé Ripiceni—Izvor (niveau I a et niveau I b) et Cetăţica I-Ceahlău (niveau I).

O AȘEZARE PRECUCUTENI DIN NORD-ESTUL MUNTENIEI

de EUGEN COMȘA

Cu cîțiva ani în urmă, cu prilejul unor cercetări arheologice de suprafață, pe teritoriul satului Homești, județul Buzău a fost descoperită o așezare neolitică [1], care pune o serie de probleme importante referitoare la evoluția comunităților neolitice din această parte a țării. Stațiunea se află lîngă marginea de sud-est a satului [2], pe a doua terasă a pîrîului Oreavu, la o distanță de aproximativ 100 m de podul dintre satele Homești și Greabănu.

În cuprinsul complexului, cu prilejul unui sondaj s-au putut face și unele observații stratigrafice.

Profilul secțiunii realizate era clar, la bază se găsește un strat de pămînt de culoare galbenă (lut), steril din punct de vedere arheologic, suprapus de un strat cu urme de activitate umană, gros de 0,80 m. Acesta din urmă — în funcție de culoarea solului și mai ales ținînd seama de cîteva fragmente ceramice găsite în cuprinsul lui — se împarte în două straturi de cultură deosebite :

— Stratul inferior (gros de 0,45 m) este alcătuit din pămînt de culoare cafenie, cuprinzînd rare bucățele de lipitură arsă la roșu și numai cîteva fragmente ceramice, izolate, din vase modelate din pastă amestecată cu multă pleavă.

— Stratul superior (gros de 0,35 m) este compus din pămînt de culoare neagră, pigmentat cu multe bucățele de lipitură arsă la roșu și cu bucățele, mai rare, de cărbune. La baza lui se afla și un bulgăre mai mare de lipitură arsă. Din acest strat s-au scos la iveală mai multe fragmente ceramice specifice, similare celor strînse de la suprafața solului.

I. STRATUL INFERIOR:

După cum am amintit, în stratul inferior s-au găsit numai cîteva cioburi mici din pastă amestecată cu pleavă, din vase arse la o temperatură joasă, din care cauză ele au în spărtură culoarea neagră. Complexul corespunzător nu poate fi datat cu exactitate, pînă nu se vor găsi forme și ornamente specifice. El poate fi dintr-o perioadă cuprinsă între sfîrșitul culturii Starčevo-Criș și faza Giulești (inclusiv) a culturii Boian. Din cioburile adunate menționăm un fragment de castron cu partea de sus înaltă, tronconică, neornamentată.

II. STRATUL SUPERIOR:

Acestuia îi corespunde o întreagă așezare, reprezentată la suprafața solului, prin numeroase bucăți de lipitură arsă și prin felurite fragmente

[1] Așezarea a fost descoperită de către elevul Radu Iacob (originar din satul Greabănu), căruia îi aducem mulțumirile noastre pentru materialele aduse și pentru informațiile furnizate. Personal am efectuat, după aceea, două cercetări de suprafață în iunie 1981 și în mai 1984.

[2] Complexul se află pe terenul CAP, în spatele gospodăriei lui Ion Drăgan.

S C I V A , tomul 38, nr. 2, București, aprilie—iunie 1987, p. 101—114

ceramice. Resturile stațiunii sînt răspîndite pe o întindere de circa 80 m lungime, de-a lungul marginii terasei menționate și pe o lățime de aproximativ 30 m. Datorită arăturilor și mai cu seamă apelor de șiroire, o mare parte din așezare a fost răscolită și astfel au fost scoase la suprafață diverse materiale arheologice, în special sute de fragmente ceramice, din vase cu forme și ornamente specifice.

Pe terenul respectiv s-au găsit mai multe rîșnițe întregi sau fragmentare, de dimensiuni mijlocii, lucrate din pietre locale, strînse din albia pîrîului din vecinătate. Acestea, ca și cantitatea mare de urme de paie, pleavă și chiar urmele unor boabe de cereale, imprimate pe bulgării de lipitură arsă, dovedesc că una din ocupațiile principale, din cele practicate de către membrii comunității de care ne ocupăm, a fost cultivarea plantelor. Cele cîteva urme de boabe observate pe lipitură sînt de la o specie de grîu [3].

S-au adunat și cîteva fragmente de oase de animale, care indică o altă îndeletnicire, anume creșterea animalelor domestice. Așa este un fragment de dinte de bovină.

Membrii comunității de care ne ocupăm au folosit, ca materie primă, pentru realizarea uneltelor lor, cîteva categorii de silex :

— Majoritatea pieselor sînt de silex de tip „balcanic", de culoare cafenie deschisă, gălbuie, opac, ajuns în zonă, pe calea schimburilor dintre comunități, din ținuturile de la sud de Dunăre (probabil din Dobrogea).

— O altă categorie este aceea a pieselor de silex, de calitate, fumuriu, translucid. Credem că nu greșim considerînd că este vorba de silex „de Prut", obținut din Moldova, prin intermediul comunităților înrudite.

— Mai sînt reprezentate două categorii de silex, unul de culoare cenușie și altul de culoare cafenie închisă.

— A fost întrebuințat și un silex local, de calitate inferioară de culoare închisă (aproape neagră), care clivează în bucăți neregulate.

S-au descoperit numai cîteva unelte de silex : două răzuitoare (fig. 1/4,5) lucrate pe extremități de lame. Au partea activă arcuită și retușată fin pe margine. Amintim o lamă mai mare, cu o margine retușată (fig. 1/1), o alta mai mică, îngustă cu o margine retușată și lucioasă pe ambele fețe (fig. 1/3) și una fragmentară (fig. 1/2). O ultimă piesă are o formă deosebită. Este o așchie mare, cu cinci laturi, concave, din care patru sînt retușate (fig. 1/6). Mai sînt de menționat cîteva așchii, din care una cu marginea retușată.

S-au găsit două percutoare sferice : unul de gresie silicifiată cenușie-verzuie și altul mare, de silex local.

Locuitorii așezării au încercat să folosească și gresia silicifiată locală, de culoare cafenie.

S-au descoperit și cîteva unelte fragmentare de piatră șlefuită. Toate au fost lucrate din tuf vulcanic de culoare gălbuie, rocă folosită în mod obișnuit de comunitățile din acea perioadă din Moldova și Muntenia. Două fragmente sînt prea mici ca să putem preciza tipul de unealtă. Altele două sînt mari. Este vorba de un fragment dintr-o teslă, masivă, cu secțiunea plan-convexă (fig. 2/1), similară ca formă celor din aria de răspîndire a culturii Starčevo-Criș. A doua este, probabil un fragment de topor plat, lung și lat (fig. 2/2), cu secțiunea dreptunghiulară, prelungă, cu colțurile arcuite.

[3] Determinări făcute de M. Cârciumaru, căruia îi mulțumim și pe această cale.

De la suprafața solului și din șănțulețele de șiroire s-au adunat cîteva sute de fragmente ceramice, din vase cu forme și ornamente specifice culturii Precucuteni, din faza Precucuteni III. Dat fiind caracterul

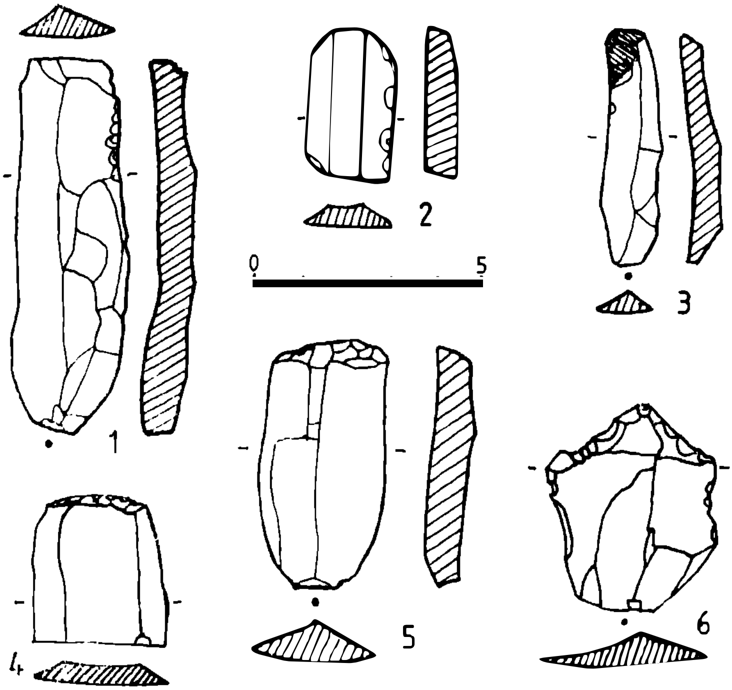

Fig. 1. Homești : Unelte de silex.

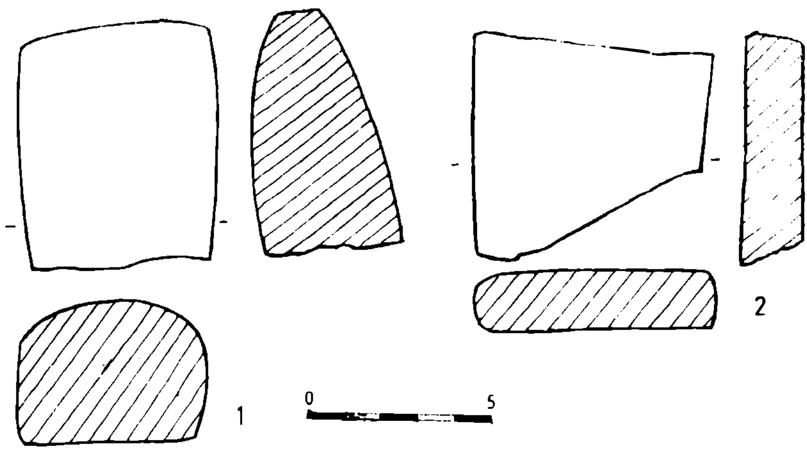

Fig. 2. Homești : Unelte de piatră șlefuită.

informativ al lucrării noastre, considerăm că nu este cazul să descriem amănunțit toate cioburile ornamentate găsite, ci vom prezenta trăsăturile lor generale și vom reproduce în desen o mare parte din ele :

I. *Categoria vaselor de uz comun* (fig. 3) : Ele au fost modelate din pastă ames-

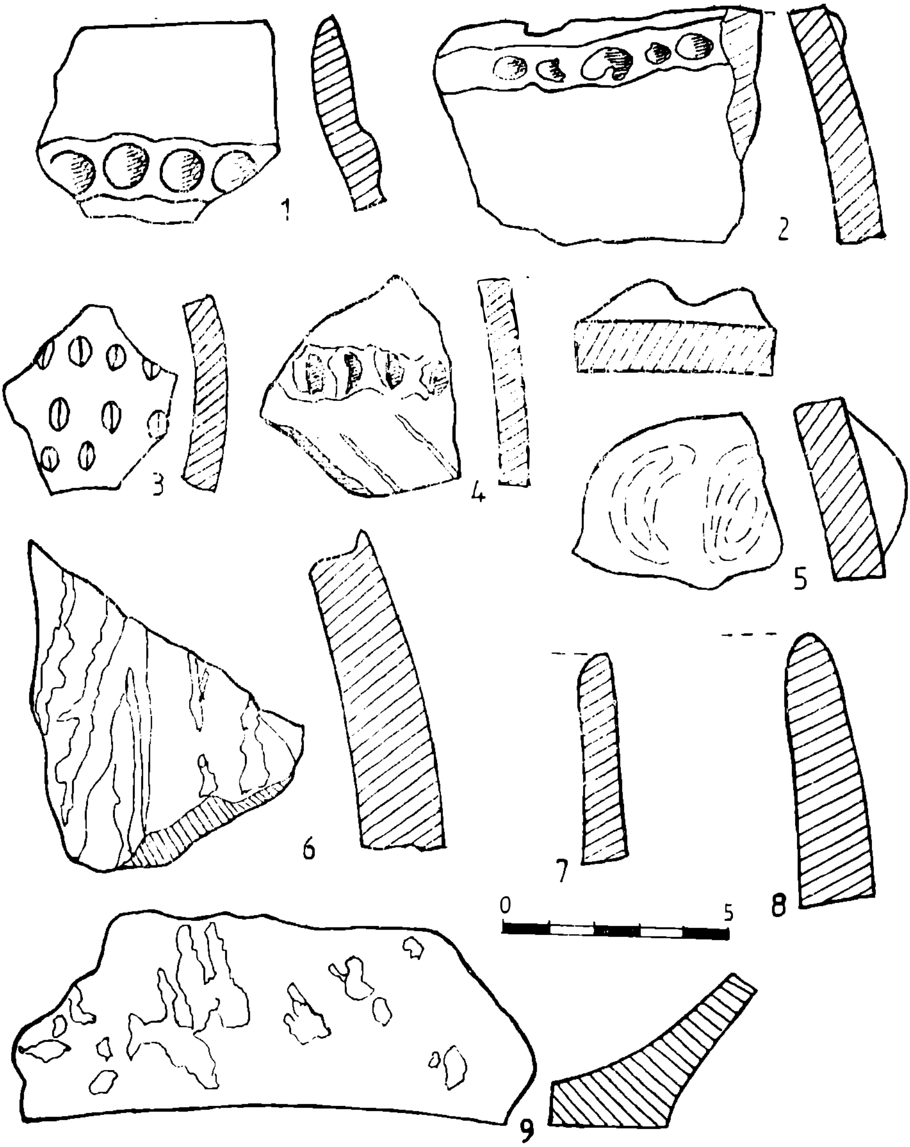

Fig. 3. Homeşti: Fragmente din vase de uz comun, de tip Precucuteni III.

tecată cu o cantitate redusă de cioburi pisate mărunt. Subliniem că nu avem nici un fragment de vas din pastă amestecată cu calcar pisat. În privinţa formelor menţionăm borcanele cu corpul arcuit, unele au servit la gătit, altele mai mari, cu pereţii groşi au fost utilizate la păstrarea rezervelor de grînc (de ex. fig. 3/6, 8). Borcanele, de regulă, aveau cîte o fîşie lată (pînă la 6 — 7 cm) lustruită, de-a lungul marginii. Fundul tuturor vaselor este drept. Decorul principal este alcătuit dintr-un brîu alveolar, în relief (fig. 3/1, 2, 4) despărţind fîşia lustruită de restul corpului, acoperit cu barbotină, de obicei neorganizată (fig. 3/6, 9), mai rar, organizată în vîrci, paralele. Brîurile alveolare s-au făcut cu grijă (fig. 3/1) sau neglijent

(fig. 3/2, 4). În nici o alveolă nu s-au păstrat amprente digitale. Merită amintit un ciob (din pastă Precucuteni) pe care este un decor din adîncituri făcute cu unghia și vîrful degetului (fig. 3/3), ornament clar de tradiție Starčevo-Criș. Proeminențele sînt rare. Unele sînt scunde, împărțite în două (fig. 3/5). Vasele au suprafața în interior și la exterior de culoare cenușie inclusiv în spărtură. Altele sînt de culoare roșie.

II. *Categoria vaselor din pastă bună* (fig. 4 — 7): Ele au fost modelate din lut amestecat cu cioburi pisate mărunt, în cantitate redusă. Majoritatea cioburilor provin din vase destul de mari, cu corpul arcuit. Ca forme se pot deosebi străchini probabil cu picior. Ele au corpul împreună cu umerii de formă bitronconică. Marginea lor este destul de înaltă, dreaptă, în „pîlnie" (fig. 7/1 — 3). De obicei, umerii lor sînt acoperiți cu linii trasate, largi, scurte, paralele, verticale și distanțate (fig. 7/1 — 3). Rar au spre interior, grupuri de linii scurte realizate cu „pieptenul" (fig. 7/1). S-au găsit și două fragmente din vase cu picior: unul scund, relativ mic, altul înalt cu diametrul mare (fig. 7/9, 10). Majoritatea acestor fragmente poartă un decor trasat cu un instrument cu vîrful bont, arcuit (fig. 4 — 6). Motivele ornamentale sînt felurite. Predomină grupurile de linii trasate paralele (de ex.: fig. 4/2, 3, 8). De multe ori ele se sprijină pe cercuri (de ex.: fig. 4/1, 2), iar suprafețele marginale din jur sînt și ele acoperite cu astfel de linii scurte (fig. 4/1, 5; fig. 5/1). Mai rar, sînt proeminențe cu vîrful țuguiat, înconjurate de două sau mai multe cercuri concentrice din linii trasate (fig. 5/10). Pe un singur ciob se observă un șir de crestături mici de-a lungul marginii. Din aceeași categorie fac parte și fragmentele de vase mari, cu decorul din caneluri largi. Sînt și vase cu decor din caneluri paralele, mai înguste. S-a păstrat și o proeminență aproape ascuțită și arcuită, cu vîrful în sus (fig. 6/9), ca și o codiță fragmentară de polonic (fig. 6/8). Culorile unor astfel de vase sînt diferite. Străchinile sînt adesea de culoare neagră. Alte vase au culoare cenușie (deschisă sau închisă) și roșie.

III. *Vasele din pastă fină* (fig. 8 — 9): Sînt modelate dintr-un amestec conținînd foarte puține cioburi pisate (foarte mărunt). Ele au pereții subțiri. Dintre forme amintim paharele, cu buza cilindrică scundă, corpul puțin bombat și ornamente formate din caneluri oblice asociate cu linii trasate, oblice sau cu linii făcute cu „pieptenul" (fig. 9/11). Pe mai multe cioburi se vede decorul imprimat cu „pieptenul" (de ex. fig. 8/3, 10, 13) în diferite combinații, uneori asociat cu linii trasate. Sînt și proeminențe mici, ca niște gurguie, unele din ele perforate. Pe cîteva cioburi cenușii, decorul este compus din linii incizate fin. Pe unul la extremitățile liniilor sînt mici alveole (fig. 8/15). Forma, culoarea și decorul unor astfel de vase, credem că oglindește o tradiție din cultura ceramicii liniare.

Menționăm și un fragment de recipient curios, care pare să provină dintr-un vas mic, „ovoidal". Pe suprafața lui sînt șiruri de mici înțepături distanțate (fig. 8/17).

Vasele din pastă fină au avut, de obicei, culoare cenușie deschisă.

La suprafața solului, pe terenul așezării, după arătura proaspătă, s-au observat două aglomerări de bulgări, mai ales bucăți relativ mici de lipitură arsă. Ele oglindesc resturile a două locuințe de suprafață, aflate la o oarecare distanță una de alta. Pe bulgări se văd urme de nuiele și de pari, indiciu că locuințele au fost construite din pari, împletitură de nuiele și lipitură de lut amestecat cu multe paie. Despre forma și dimensiunile

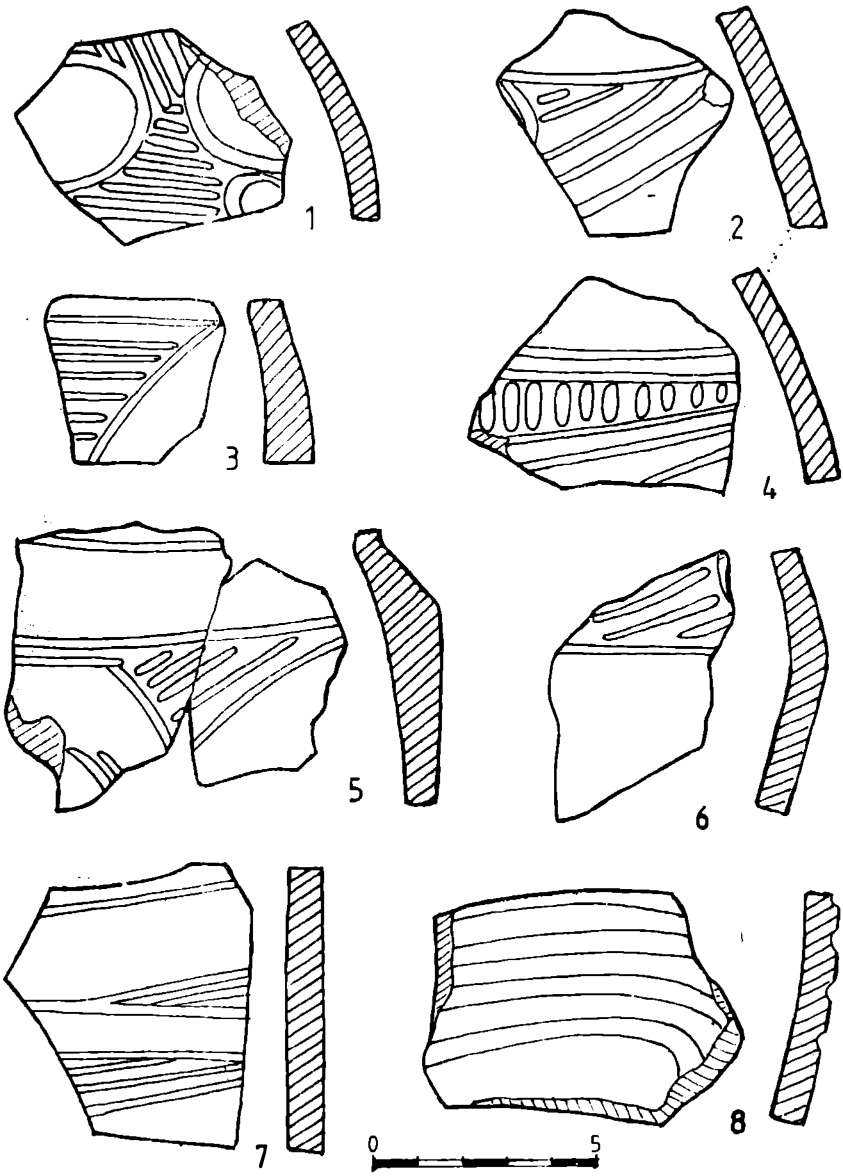

Fig. 4. Homeşti: Fragmente din vase din pastă bună, de tip Precucuteni III.

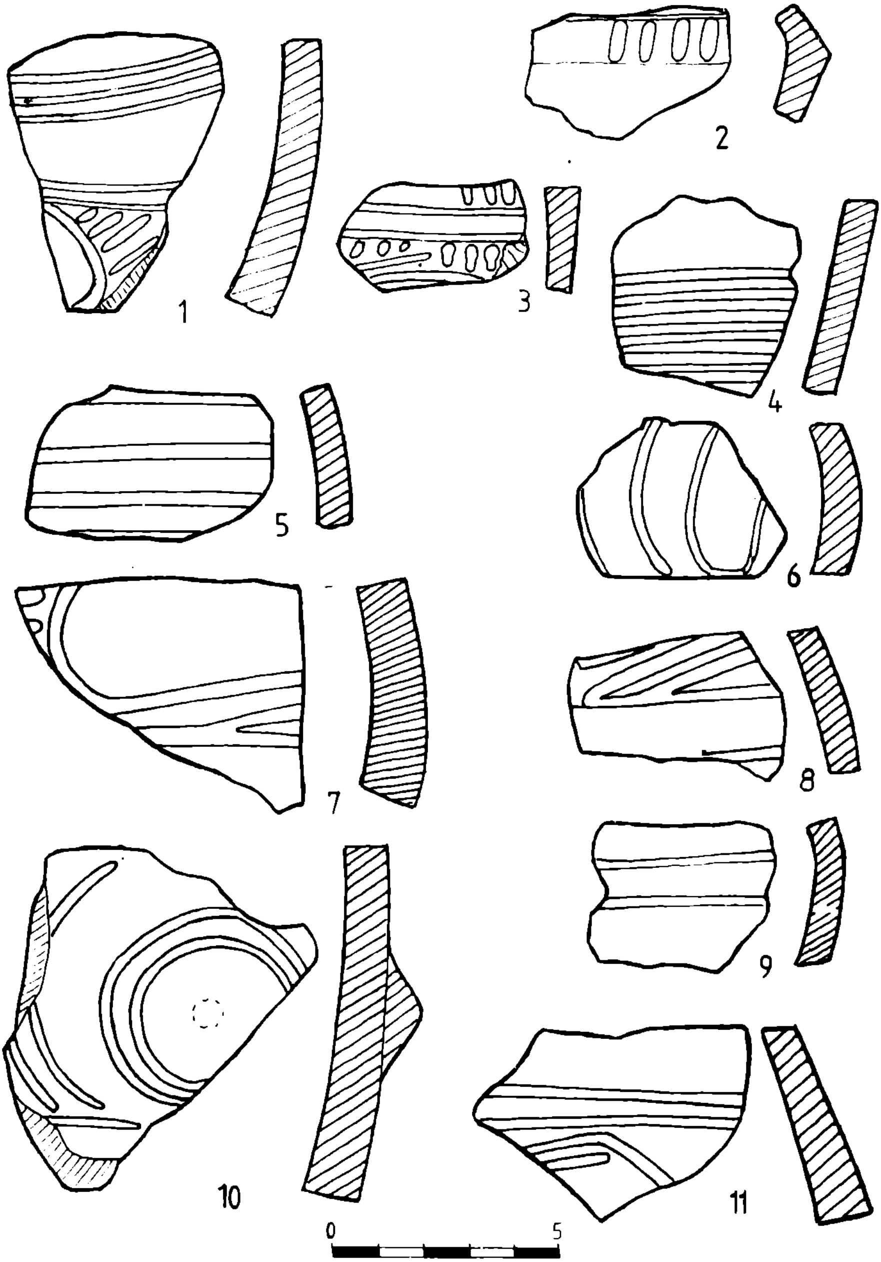

Fig. 5. Homeşti : Fragmente din vase din pastă bună, de tip Precucuteni III.

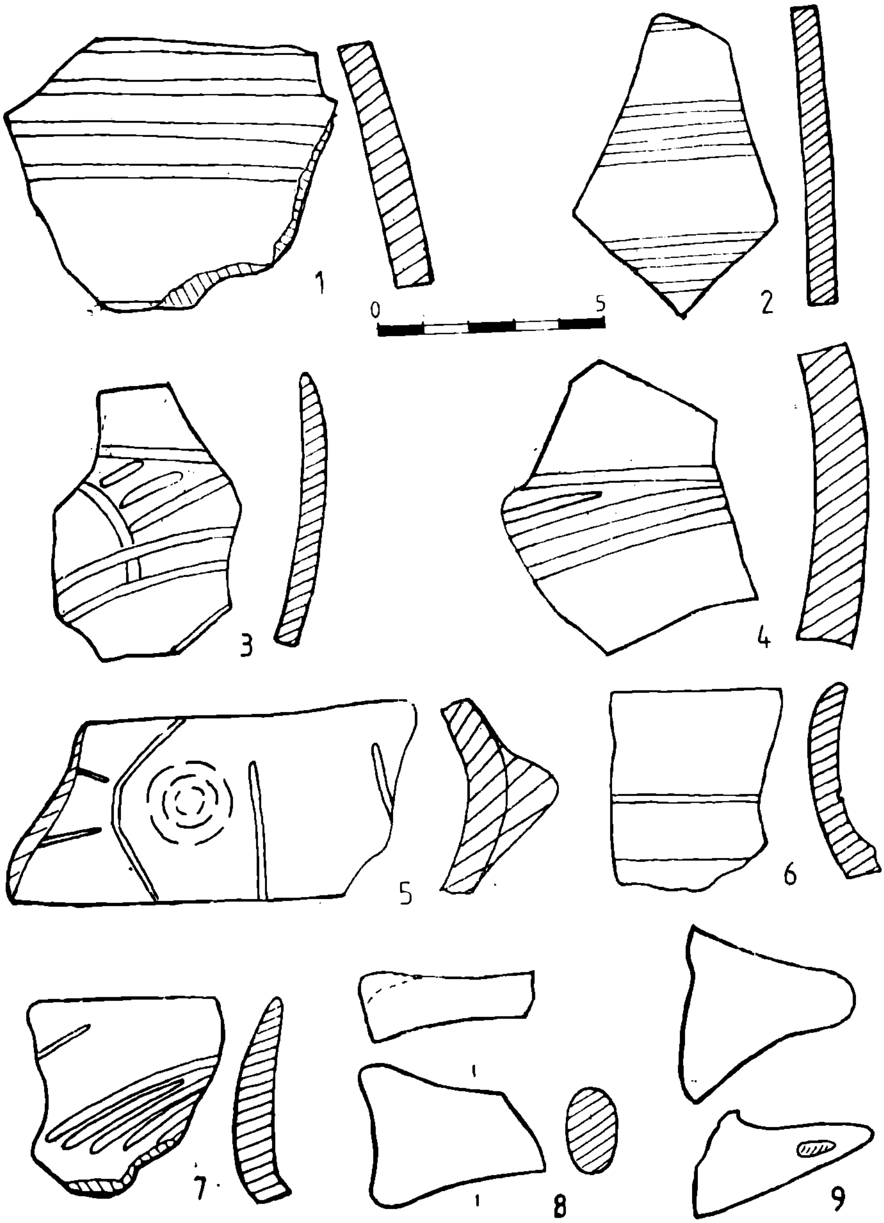

Fig. 6. Homești : Fragmente din vase din pastă bună, de tip Precucuteni III.

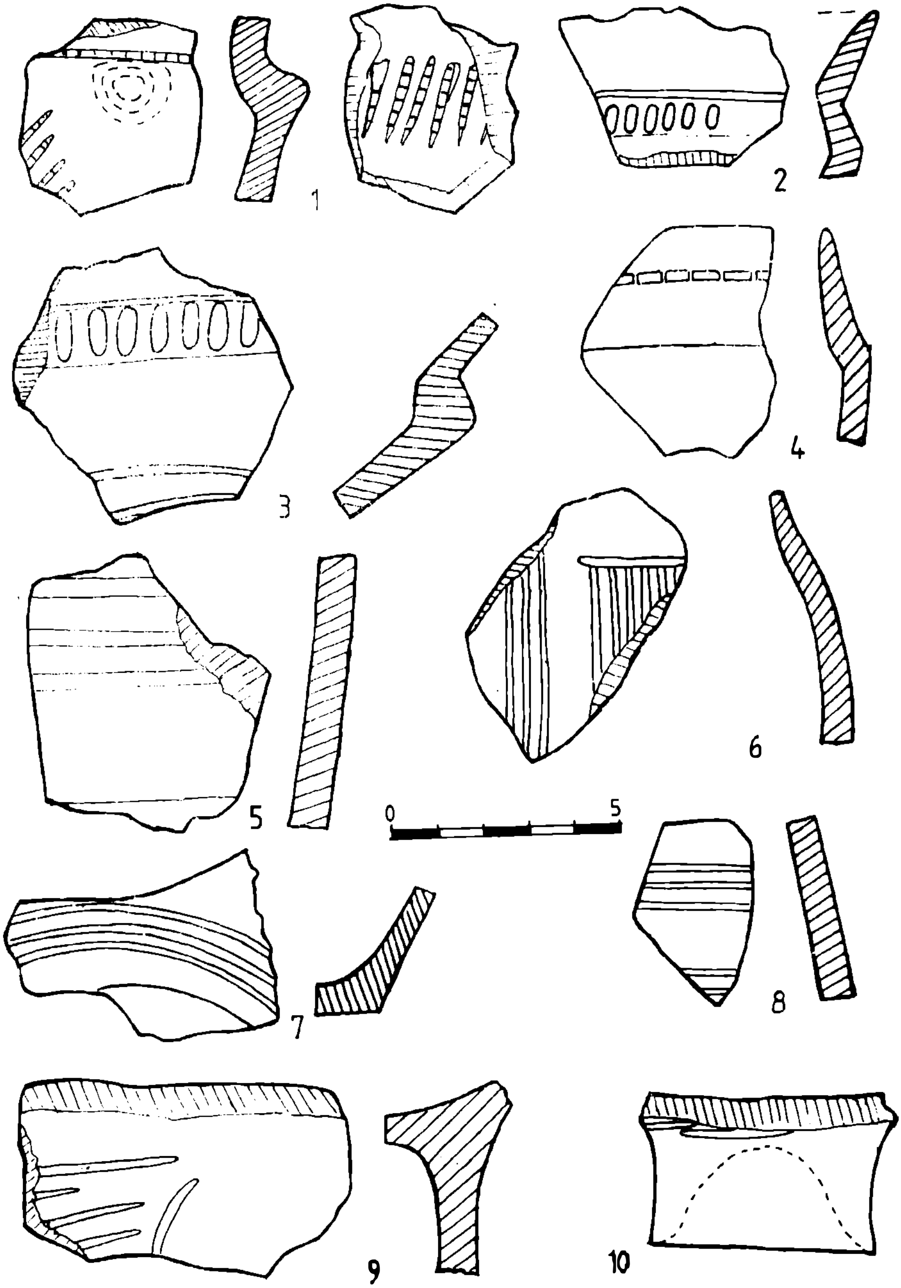

Fig. 7. Homeşti: Fragmente din vase din pastă bună, de tip Precucuteni III.

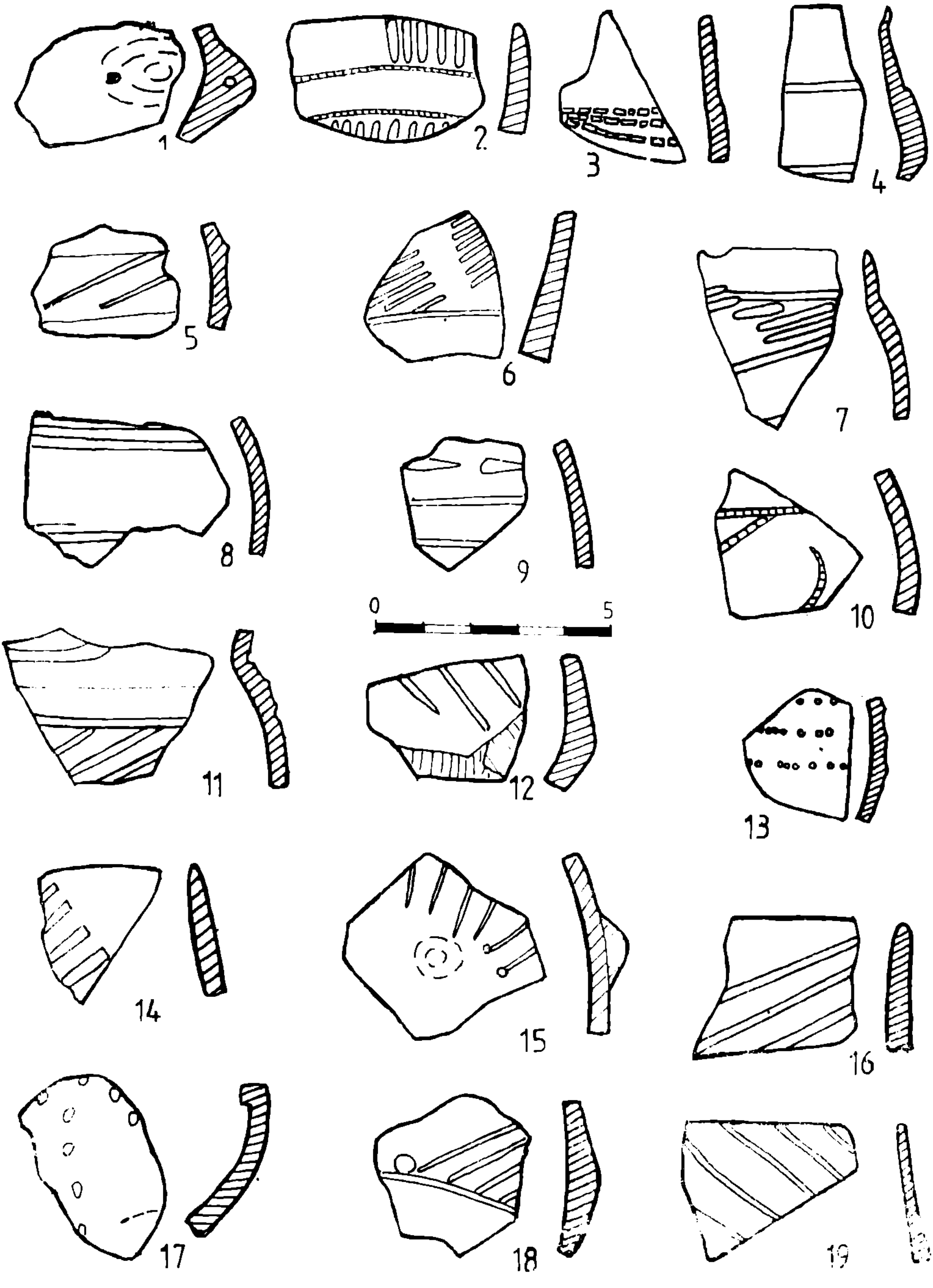

Fig. 8. Homești : Fragmente din vase de pastă fină, de tip Precucuteni III.

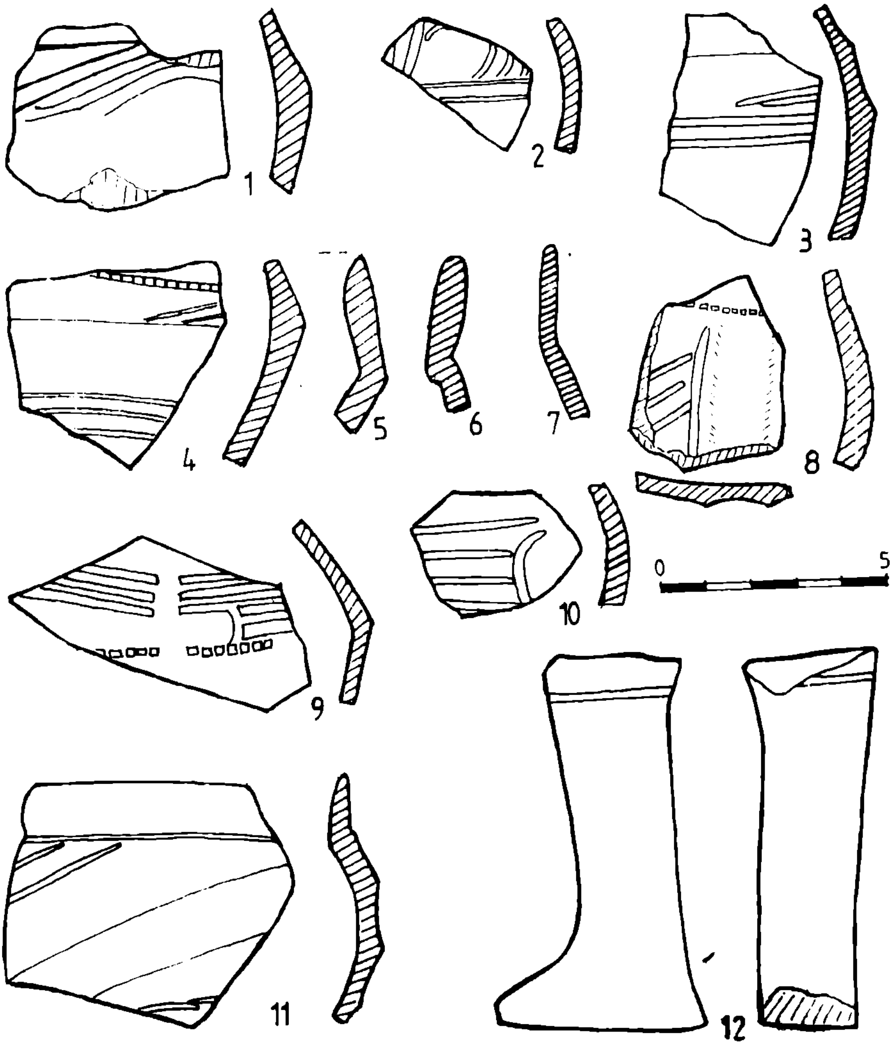

Fig. 9. Homești : Fragmente din vase din pastă fină și 12. Picior de figurină, de tip Precucuteni III.

locuințelor nu dispunem încă de datele necesare. Este posibil ca pe acel teren să existe și resturile altor locuințe similare, acoperite încă de pămînt.

Din domeniul plasticii avem numai două piese : un fragment de picior, neornamentat, din pastă comună, și un alt picior (modelat din pastă fină), înalt, cu labă plată, cu o linie trasată la partea superioară (fig. 9/12). În lipsă de analogii, nu știm dacă este picior de figurină sau de la un fel de vas deosebit.

Așezarea descrisă, prin caracteristicile ceramicii, aparține, cu certitudine, culturii Precucuteni, anume fazei Precucuteni III.

Într-un studiu dedicat ceramicii Precucuteni din aria Boian-Gumelnița, Petre Roman a evidențiat mai multe fapte și anume : adînca infiltrare a elementelor culturii Precucuteni în aria Boian-Gumelnița, inexistența unor descoperiri Boian (de după faza Giulești) în nord-estul

Munteniei, existența unor contacte apropiate cu cultura Hamangia, semnalarea unor resturi Precucuteni în zona Mizil, trăgînd concluzia că limita sudică a culturii Precucuteni „cobora mult în jos ocupînd și NE Munteniei" [4].

Dacă privim harta arheologică [5], vom constata că stațiunea de la Homești se află la o distanță apreciabilă de cea mai sudică descoperire de tip Precucuteni III din Moldova (de așezarea Precucuteni III de la Panciu)[6]. Prin urmare, ajungem la concluzia de ordin istoric că, prin descoperirea de la Homești, aria de răspîndire a comunităților culturii Precucuteni din faza Precucuteni III s-a extins spre sud-sud-vest, acoperind atît sud-vestul Moldovei, cît și o parte din zona de dealuri din nord-estul Munteniei. Descoperirea ne face să presupunem că și în regiunea intermediară (de-a lungul dealurilor din preajma cotului mare al Carpaților) există și alte așezări similare, care încă nu au fost descoperite. De asemenea, nu este exclus ca unele complexe Precucuteni III să existe și mai departe spre sud-vest (în cuprinsul județului Buzău) [7].

Faptul că în ținuturile dintre Panciu și Homești nu sînt cunoscute alte așezări mai vechi (din fazele Precucuteni I și II) ale purtătorilor culturii Precucuteni, ne îndreptățește să afirmăm în stadiul actual al cercetărilor — că stațiunea descrisă constituie un indiciu important că în perioada de la sfîrșitul neoliticului mijlociu s-a produs o anumită mișcare de populație, respectiv pătrunderea dinspre sud-vestul Moldovei, în nord-estul Munteniei a unui grup de comunități din faza Precucuteni III. Cu alte cuvinte în acea perioadă s-a produs o presiune din aria Precucuteni în spre sud-vest. Remarcăm că în același timp se constată o extindere deosebit de mare a arealului culturii Precucuteni în spre est și nord-est [8].

Analiza comparativă a materialului ceramic de tip Precucuteni de la Homești, cu cel publicat în monografia culturii [9], ca și în alte lucrări despre unele complexe din fazele Precucuteni II și III, ne duce la o concluzie istorică importantă. Am căutat analogii pentru străchinile de la Homești și am constatat că astfel de vase sînt specifice fazei Precucuteni II (piese similare s-au găsit de ex. la : Ghigoești—Trudești[10], Larga Jijia[11]) și sînt aproape inexistente în timpul fazei Precucuteni III. În schimb, celelalte categorii de materiale ceramice de la Homești, au bune analogii în cadrul complexelor din faza Precucuteni III din Moldova. Observațiile privitoare la cele două feluri de materiale ne fac să conchidem că străchinile documentate la Homești reprezintă o tradiție din faza Precucuteni II. Prin urmare, complexul studiat poate fi datat la începutul fazei Precucuteni III. Se poate deci susține că mișcarea de populație amintită în spre nord-estul Munteniei s-a produs la începutul fazei Precucuteni III.

Pentru înțelegerea corectă a evoluției comunităților din perioada neoliticului mijlociu din zona studiată se cuvine să amintim unele observații.

[4] P. Roman, SCIV, 14, 1963, 1, p. 63.

[5] R. Vulpe, SCIV, 7, 1956, 1 – 2, p. 54, fig. 1.

[6] *Ibidem*, p. 54, fig. 1, nr. 19.

[7] P. Roman, *op. cit.*, SCIV, 14, 1963, 1, p. 34, menționează faptul că V. Teodorescu a descoperit „resturi precucuteniene și în apropierea localității Mizil".

[8] R. Vulpe, *op. cit.*, p. 54, fig. 1, Pe hartă, cea mai estică descoperire Precucuteni III-Tripolie A se află la Vișnopol, dincolo de Bugul Sudic.

[9] Silvia Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București, 1974.

[10] *Ibidem*, de ex. p. 233, fig. 10/11, 13 ; fig. 50/10. fig. 50/13.

[11] *Ibidem*, fig.50/13.

Pînă în prezent, cultura Boian este reprezentată în nord-estul Munteniei numai prin cîteva complexe. Ne referim în primul rînd la așezarea de la Coroteni [12], care constituie o dovadă că în regiune comunitățile fazei Bolintineanu au viețuit pînă aproape de Milcov.

Complexele de la : Cîndești [13], Gugești [14], Negrilești [15] și Suceveni [16] jalonează marginea de nord a arealului fazei Giulești a culturii Boian.

Faza Vidra, care reprezintă evoluția directă (fără intervenții din afară) a fazei Giulești, nu este atestată în ținuturile studiate. Cea mai apropiată așezare de acest tip — de altfel singura — se află în sudul județului Buzău, la Sudiți [17].

De asemenea, în nord-estul Munteniei nu este documentată nici faza de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița. Pînă acum sînt cunoscute numai două complexe din faza de tranziție : la Sudiți [18] și la Smeeni [19], pe malul Călmățuiului.

În zona la care ne referim, după aceea, se constată o locuire destul de intensă a comunităților aspectului cultural Aldeni II [20].

Prin urmare, din datele prezentate cu privire la situația din timpul neoliticului mijlociu, rezultă că, pînă în prezent, în nord-estul Munteniei există o pată albă în documentarea noastră cu privire la perioada dintre faza Giulești și aspectul cultural Aldeni II. Prima parte a perioadei respective se poate „acoperi", dacă admitem o continuare, în forme vechi „întîrziate" a viețuirii comunităților fazei Giulești (în cuprinsul județelor : Brăila, Buzău și în sudul jud. Vrancea), în vreme ce, în sudul Munteniei, în paralel se desfășura evoluția comunităților de la începutul fazei Vidra.

Descoperirea așezării Precucuteni III de la Homești contribuie la „acoperirea" sfîrșitului răstimpului menționat. Ea se plasează în timp între perioada ocupată de comunitățile Giulești întîrziate și cele de început ale aspectului cultural Aldeni II. Complexul studiat aici a fost, în parte, paralel cu o etapă a fazei de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița, după cum a dovedit-o descoperirea de la Măgurele [21]. Nu putem trece cu vederea și faptul că aproximativ în aceeași perioadă se constată începutul extinderii ariei de răspîndire a comunităților fazei de tranziție care cu timpul au ocupat Dobrogea, au pătruns în sud-estul Olteniei și au „coborît" spre sud pînă la țărmul Mării Egee. Nu cumva este vorba de o dislocare parțială provocată de presiunea Precucuteni ?

Rămîne deschisă și problema „acoperirii" a încă două perioade scurte : dintre sfîrșitul efectiv al fazei Giulești din regiune și pînă la pătrunderea comunităților de la începutul fazei Precucuteni III (pînă la Homești), căci este greu de admis că oamenii fazei Giulești au trăit în zonă (în tot răstimpul corespunzător fazelor Precucuteni I și Precucuteni II), adică pînă la răspîndirea dinspre Moldova a comunităților fazei Precucuteni III.

[12] V. Bobi, Vrancea, 4, Focșani, 1981, p. 25 — 45.
[13] Idem, Studii și comunicări, 2, Focșani, 1979, p. 23, nr. 10 b (punctul „Curături").
[14] *Ibidem*, p. 26, nr. 18 (punctul „La Cuptor").
[15] *Ibidem*, p. 28, nr. 23.
[16] Săpături Ion T. Dragomir.
[17] Informații de la V. Teodorescu, căruia îi mulțumim și pe această cale.
[18] Informații de la V. Teodorescu.
[19] Informații de la V. Teodorescu.
[20] E. Comșa, Vrancea, 4. Focșani, 1981, p. 24, fig. 1, nr. 50, 72, 73, 74. O așezare de tip Aldeni II am descoperit și la Homești, la cîteva sute de metri distanță de cea precucuteniană.
[21] P. Roman, *op. cit.*, p. 33 — 49.

De asemenea, nu credem că începutul aspectului cultural Aldeni II s-a produs foarte curînd după pătrunderea comunităților fazei Precucuteni III, în nord-estul Munteniei. Această problemă este și mai complicată, deoarece se consideră că aspectul Aldeni II, este un aspect de mixtură, la formarea căruia au contribuit, prin diferite elemente, atît comunitățile fazei de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița, respectiv cele de la începutul culturii Gumelnița, cît și cele de la începutul culturii Cucuteni din Moldova.

Acestea sînt problemele principale ridicate de stațiunea Precucuteni III de la Homești.

UNE AGGLOMÉRATION PRÉCUCUTÉNI DU NORD-EST DE LA MUNTÉNIE

RÉSUMÉ

Par recherches archéologiques de surface a été découverte une agglomération appartenant à la culture Précucuténi (phase Précucuténi III) auprès du village Homești (dep. de Buzău).

Dans cette ouvrage l'auteur présente les outils et les fragments céramiques recueillis.

L'agglomération de Homești est jusqu'à présent le premier site de type Précucuténi III, dans le nord-est de la Munténie.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Homeşti. Outils en silex.

Fig. 2. Homeşti. Outils en pierre polie.

Fig. 3 Homeşti. Fragments céramiques du use commun appartenant à la phase Précucuténi III.

Fig. 4. Homeşti. Fragments céramiques en pâte moyenne appartenant à la phase Précucuténi III.

Fig. 5. Homeşti. Fragments céramiques en pâte moyenne appartenant à la phase Précucuténi III.

Fig. 6. Homeşti. Fragments céramiques en pâte moyenne appartenant à la phase Précucuténi III.

Fig. 7. Homeşti. Fragments céramiques en pâte moyenne appartenant à la phase Précucuténi III.

Fig. 8. Homeşti. Fragments céramiques en pâte fine (1 — 11) et un pied d'une figurine, appartenant à la phase Précucuténi III.

LEGAŢII PROVINCIILOR DE LA DUNĂREA DE JOS ŞI STATUTUL MOESIEI SUPERIOARE ÎN TIMPUL RĂZBOAIELOR MARCOMANNICE

de EMILIA DORUŢIU-BOILĂ

Pornind de la pasajul din Historia Augusta, vita Marci 22,9, care spune că împăratul Marcus Aurelius a schimbat statutul unor provincii „pro belli necessitate'', A. R. Birley a constatat că, pe lîngă fostele provincii procuratoriene, Raetia şi Noricum, ridicate la rangul de provincii pretoriene, în timpul războaielor marcomannice, Moesia Superior şi-ar fi schimbat şi ea statutul, devenind în ultimul deceniu al domniei lui Marcus provincie de rang pretorian, prin mutarea temporară a uneia din legiunile sale în Dacia sau Pannonia, mai expuse atacurilor triburilor germanice de dincolo de Dunăre [1]. Ipoteza privind schimbarea statutului Moesiei Superioare, sugerată întîi de E. Birley şi J. Fitz [2], A. R. Birley şi-a bazat-o pe unele aspecte neobişnuite sau confuze în modul de transmitere a carierei unor guvernatori ai provinciei între anii 168/169 şi 180 : Calpurnius Iulianus, Caerellius Priscus, Macrinius Avitus Catonius Vindex şi Helvius Pertinax.

În 168 Moesia Superioară era condusă de consularul Claudius Fronto care, curînd după aceea a preluat şi comanda Daciei Apulensis [3]. În 169 probabil, Claudius Fronto a fost guvernator numai al celor trei Dacii, iar după o scurtă întrerupere a întrunit sub comanda sa Moesia Superior şi cele trei Dacii. În 170 Fronto şi-a pierdut viaţa în lupte şi în locul lui comanda celor trei Dacii a preluat-o Cornelius Clemens. Cariera lui Fronto e cunoscută numai din transcrierea coruptă de către Ligorio a inscripţiei de la Roma, CIL, VI, 1377, numai parţial confirmată de inscripţia onorifică de la Sarmizegetusa CIL, III, 1457 = IDR, III/2,90.

Cine a administrat Moesia Superioară în 169 cînd Fronto a preluat conducerea celor trei Dacii? A. R. Birley credea că, la propunerea lui Fronto, Calpurnius Iulianus, comandant al legiunii V Macedonica proaspăt transferată în Dacia, a fost promovat legat al provinciei pretoriene Moesia

[1] Acta Antiqua Philippopolitana, 6, 2, 1963, p.109 — 112. Ipoteza a fost acceptată de majoritatea cercetătorilor prosopografiei domniei lui Marcus Aurelius : G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen*, Bonn, 1977 (Antiquitas, Reihe 1, vol. 27), p. 235 şi 370 sqq ; B. E. Thomasson, *Laterculi Praesidum*, I, Götteborg, 1984, 124 ; L. Petersen, PIR², V/2, M 22, Berlin, 1983.

[2] E. Birley, Carnuntum Jahrbuch, 1957, p. 18 ; J. Fitz, Alba Regia, 1, 1960, p. 67, nota 45.

[3] Inscripţia lui Claudius Fronto este unul dintre cele mai importante documente pentru administrarea Moesiei Superioare şi a Daciei în anii de început ai războaielor la Dunărea Mijlocie, 167 — 170 (CIL, VI, 1377 = ILS, 1098) : *M. Claudio Ti.f. Q./Frontoni, cos., leg. Aug. pr. pr. provinciarum Daciarum et [Moesiae]/ Super, simul., leg. Aug. pr. pr. provincia [rum III/ Daciarum, leg. Aug. pr. pr. Moesiae super. [et] /Daciae Apulesis simul. leg. Augg. pr. pr. pro/vinciae Moesiae super., comiti divi Veri...* etc. ; cf. E. Groag, PIR² C, 874 (după A. v. Premestein, Wiener Eranos, 1909, p. 268 sqq.), W. Zwikker, *Studien zur Markussäule*, I, Amsterdam, 1941 (Allard Pierson Stichting, Universiteit van Amsterdam. Archaeologisch-Historische Bijdragen, 8, p. 90 sqq.)

SCIVA, tomul 38, nr. 2, Bucureşti, aprilie—iunie 1987, p. 115—125

Superior. Cum reieşea din inscripţia de la Herculane [4], Calpurnius Iulianus a fost legat al legiunii V Macedonica şi apoi legat al uneia din cele două Moesii. La sfîrşitul secolului trecut, A. V. Domaszewski [5] a susţinut că Iulianus a administrat Moesia Superioară, căci Herculane, unde a fost descoperită inscripţia, ar fi aparţinut împreună cu o parte din Banat Moesiei Superioare. Această ipoteză, respinsă de A. Stein ca insuficient fundată — după A. Stein, în inscripţia de la Herculane Iulianus ar fi fost legat al Moesiei Inferioare —, a fost reluată cu alte argumente de A. R. Birley în 1962. Cercetătorul englez a observat că succesiunea comenzilor exercitate de Calpurnius Iulianus, aşa cum s-a interpretat inscripţia de la Herculane, nu justifică legaţia Moesiei Inferioare presupusă de A. Stein. După comanda unei legiuni ar fi trebuit să urmeze legaţia unei provincii de rang pretorian, consulatul şi abia după aceea legaţia unei provincii de rang consular, cum era Moesia Inferioară. De aceea, după A. R. Birley, ar fi fost de presupus că Iulianus a comandat legiunea V Macedonica în Dacia în anul 168, cînd Fronto deţinea comanda cumulată a Moesiei Superior şi a Daciei Apulensis. După ce Fronto a preluat în 169 guvernarea celor trei Dacii, Iulianus a putut fi promovat legat al Moesiei Superioare, întrucît această provincie a devenit de rang pretorian, după ce Fronto a detaşat una din cele două legiuni ale provinciei undeva pe frontul împotriva marcomannilor. Pentru că Iulianus nu a mai fost atestat după legaţia în Moesia Superioară, Birley a presupus că, îndată după numirea sa şi-a pierdut viaţa, iar Fronto a preluat din nou, pînă în 170, pe lîngă legaţia celor trei Dacii, comanda Moesiei Superioare.

Reluînd lectura inscripţiei altarului de la Herculane, I. Piso [6] a citit în r. 6 — 8 ale inscripţiei numele provinciei Dacia Superior: *Leg. Aug. pr. pr./ prov. Da*]*ciae*/[*Sup*]*er*[*iori*]*s*. Conform interpretării lui I. Piso — acceptată şi adoptată de autorii IDR, III/2 — legaţia în Dacia Superior a lui Calpurnius Iulianus ar fi avut loc în anii 153 — 156, între legaţiile lui Sedatius Severianus şi Statius Priscus. Lectura propusă de I. Piso rezolva trecerea lui Calpurnius Iulianus de la comanda unei legiuni la legaţia unei provincii, căci Dacia avea în acea vreme încă statutul unei provincii pretoriene.

Între timp a fost descoperit la Novae un fragment de lespede cu inscripţie pictată din care se păstrează doar prima treime [7]. E vorba de o inscripţie ce comemorează reconstruirea unui edificiu în lagărul legiunii I Italica în timpul domniei comune a împăraţilor Marcus Aurelius şi Commodus, între noiembrie 176 şi începutul anului 180, sub legatul provinciei P. Calburnius (sic) [Iulianus] şi legatul legiunii, Mucius Maior.

Descoperirea acestei inscripţii a făcut posibilă readucerea în discuţie a lecturii inscripţiei altarului de la Herculane, precum şi a problemei statutului Moesiei Superioare în timpul războaielor marcomannice. În primul rînd, fragmentul de la Novae aducea ştirea că un legat, P. Calpur-

[4] CIL, III, 1566 = ILS, 3891 = IDR, III/1, 67 (Băile Herculane purtau în antichitate probabil numele Ad Mediam şi erau deosebite de localitatea modernă Mehadia, nume sub care apare în literatura mai veche).

[5] A. v. Domaszewski, AEM, 13, 1890, 144, 81; A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Diss. Pann. ser. I, fasc. 11, Budapesta, 1940, p. 94; cf. E. Ritterling, RE, XII, 1582; E. Groag, PIR², C. 270.

[6] I. Piso, Römisches Österreich, 3, 1975, p. 175 — 182 şi fig. 1, pl. 15.

[7] L. Mrozewicz în volumul *Novae-Sektor Zachodni* 1976, 1978, sub redacţia lui St. Parnicki-Pudelko, Poznan, 1981, p. 130 — 132, nr. 2 şi fig. 54 şi 55; Idem, Eos. 69, 1981, 1, p. 315 — 317; E. Doruţiu-Boilă, St. Cl., 22, 1984, p. 109 — 155.

nius, foarte probabil identic cu Calpurnius Iulianus din inscripția de la Herculane, fusese guvernator al Moesiei Inferioare, în care calitate a pus să se refacă o clădire ruinată de vechime. Elemente sigure de datare situează lucrările de construcție și legația moesică a lui Calpurnius Iulianus între noiembrie 176 și începutul anului 180. Această inscripție sprijină presupunerea lui A. Stein că Iulianus a fost guvernator în Moesia Inferioară.

Inscripția de la Novae și altarul de la Herculane lasă totuși unele probleme deschise, mai ales de ce sînt amintite numai legația legiunii V Macedonica și guvernarea Moesiei Inferioare, nu și consulatul și o altă probabilă legație de rang pretorian. Textul inscripției de la Herculane s-ar fi încadrat mai bine în schemele tradiționale dacă provincia administrată de Calpurnius Iulianus ar fi fost de rang pretorian, căci această legație ar fi putut urma direct comanda unei legiuni. O altă problemă rămasă fără răspuns este de ce a pus Calpurnius Iulianus, guvernator în Moesia Inferioară, un altar la Herculane, în Dacia. Acestea explică în parte ipoteza propusă de A. R. Birley că Moesia Superioară ar fi fost redusă la rangul unei provincii pretoriene, precum și lectura în r. 7 — 8 ale inscripției de la Herculane : *leg. Aug. pr.pr. prov. Moesiae superioris* (ca dealtfel și lectura lui I. Piso, conform căreia Calpurnius Iulianus ar fi fost legat al Daciei Superioare, de asemenea de rang pretorian). În ciuda faptului că aceste dificultăți nu au fost încă rezolvate, identitatea lui P. Calpurnius ... din inscripția de la Novae cu legatul Calpurnius Iulianus din inscripția altarului de la Herculane este foarte probabilă. O parte din cariera sa pînă la numirea în fruntea Moesiei Inferioare, inclusiv consulatul, au rămas deocamdată necunoscute, dacă nu cumva în avansarea sa s-a trecut peste etapa conducerii unei provincii pretoriene, din lipsa de generali din ultima parte a domniei lui Marcus Aurelius.

Inscripția de la Novae datează legația în Moesia Inferioară a lui Calpurnius Iulianus între noiembrie 176 și începutul anului 180, mai exact în 178/179—180, după legația lui Helvius Pertinax și, în stadiul actual al documentării, implică excluderea lui Iulianus din seria guvernatorilor de rang pretorian ai Moesiei Superioare.

Cum s-a amintit mai sus, din această serie ar mai fi făcut parte Caerellius Priscus, Macrinius Avitus Catonius Vindex și Helvius Pertinax.

Conform ipotezei lui A. R. Birley, după moartea lui Claudius Fronto, întîmplată în 170, administrația Moesiei Superioare ar fi fost încredințată lui Caerellius Priscus, a cărui carieră este cunoscută dintr-o inscripție acefală de la Mainz (CIL, XIII, 6806) : [... leg. *Aug.* sive *Augg.*] *pr.pr. pro[vi]n[c]/Thrac, Moes. sup. Rae[t]/Germ. sup. et Britt./ et Modestiana eius/ et Caerellii Mar/cianus et Germa/nilla filii.*

Numele Caerellius a fost dedus din numele fiilor, iar personajul a fost identificat cu Caerellius Priscus, *praetor tutelaris* în timpul domniei comune a lui Marcus Aurelius și Lucius Verus. Deși inscripția nu conține vreun element de datare, cadrul cronologic al carierei personajului al cărui nume a căzut în lacună a fost situat între anii 167/168 (cînd au fost atestați ultimii procuratori ai Raetiei) și anii 215 — 216 (cînd Britannia a fost împărțită în două provincii, Superior și Inferior).

Succesiunea legațiilor în inscripție este neobișnuită și interpretarea ei a fost controversată. După A. R. Birley legațiile au fost înșirate în ordine cronologică și, ca urmare, statutul unora din provinciile menționate a fost provizoriu schimbat. Thracia era întotdeauna o provincie pretoriană,

Moesia Superior urmată de Raetia poate fi în ordine corectă numai dacă Moesia Superior era o provincie pretoriană cu numai o legiune, iar Raetia o provincie consulară care, în jurul anilor 170 ar fi avut mai multe legiuni. Același punct de vedere l-a adoptat G. Winkler în studiul său despre legații provinciei Raetia [8].

Cariera extraordinară a lui Caerellius, care a cuprins cinci legații, s-ar fi desfășurat în timpul războaielor marcomannice. După legația de rang pretorian a Thraciei (care în mod obișnuit era urmată de consulat și de o legație de rang consular), ar fi urmat o legație de asemenea de rang pretorian în Moesia Superior (care ar fi avut, conform opiniei lui A. R. Birley și G. Winkler, numai o legiune). Guvernarea Raetiei ar fi preluat-o Caerellius ca *vir praetorius* sau după exercitarea consulatului în 172. Raetia ar fi avut provizoriu o comandă consulară și, abia după alungarea invadatorilor de către viitorul împărat Pertinax, ar fi fost organizată ca provincie de rang pretorian. După legația consulară în Raetia, Caerellius a administrat Germania Superior și Britannia, ambele provincii de rang consular. Data consulatului său nu este cunoscută, singurele indicii cronologice pentru cariera lui fiind, cum s-a mai amintit, ridicarea Raetiei la rangul de provincie pretoriană între 167/168 și 180, și prima împărțire a Britanniei, la începutul domniei lui Caracalla. Datările propuse de A. R. Birley și G. Winkler pentru legațiile lui Caerellius se bazează pe teza schimbării statutului Moesiei Superioare în timpul războaielor lui Marcus Aurelius la Dunărea Mijlocie în deceniul opt al secolului al II-lea. Interpretarea propusă pentru cariera lui Caerellius presupune, în afară de schimbarea statutului Moesiei Superioare, ridicarea Raetiei, fostă provincie procuratoriană, la rangul unei provincii consulare, pentru a fi ulterior reorganizată ca o provincie pretoriană. După părerea noastră ar fi fost mai simplu să se presupună— așa cum au considerat autorii fastilor Germaniei romane, E. Ritterling, E. Groag și E. Stein — o greșeală în redactarea inscripției, în care după guvernarea Thraciei ar fi urmat aceea a Raetiei și apoi legațiile celor trei provincii consulare, Moesia Superior, Germania Superior și Britannia. De asemenea, inscripția nu conține elemente exacte de datare a funcțiilor lui Caerellius, nu spune în ce moment al carierei sale a exercitat consulatul, care ar fi putut avea loc, conform „regulilor de promovare'', după legația Thraciei și nu dovedește schimbarea statutului Moesiei Superioare.

M. Macrinius Avitus Catonius Vindex.

Cariera lui, strîns legată de războaiele germanice ale lui Marcus Aurelius, e cunoscută dintr-o inscripție funerară descoperită la Roma (CIL, VI, 1449 = ILS 1107): *M. Macrinio Avito M. f. Claud. Catonio / Vindici, cos., aug. p. R. Quiritium, leg. Aug./ pr. pr. prov. Moes. inf., leg.*

[8] G. Winkler, *Die Statthalter der römischen Provinz Raetien unter dem Prinzipat*, Bayerische Vorgeschichtsblätter, 36, H. 1, 1971, p. 75; vezi și E. Ritterling, E. Groag, E. Stein, *Fasti der römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Viena, 1932, p. 33—34, unde se subliniază aspectele singulare ale carierei lui și anume, administrarea Raetiei după aceea a Moesiei Superioare, precum și legația Britanniei după aceea a Germaniei Superioare. După opinia autorilor, legații Thraciei erau de obicei desemnați consuli, de aceea înșirarea Raetiei după Thracia s-ar datora fie trimiterii în condiții de război a unui comandant de rang consular fie unei greșeli de gravare. Vezi de asemenea, E. Groag, PIR², C, 154 (unde propune o identificare cu Assellius Aemilianus); A. Stein, *Moesien*, p. 48; A. R. Birley, *The Fasti of Roman Britain*, Oxford, 1981, p. 132 (care respinge deopotrivă identificarea dedicantului inscripției de la Mainz cu Assellius Aemilianus, precum și cu un alt personaj amintit într-o inscripție recent descoperită în Dacia, Caerellius Sabinus, legat al legiunii XIII Gemina și apoi *legatus Aug. pr. pr. provinciae Raetiae*, cf. I.I. Russu, Dacia, N.S. 16, 1972, p. 295 sqq.

Aug. pr. pr. Moes. /sup., cur. civitat. Arimin., p[r]oc. prov. Dac. Malv.,/ praef. alae contar., praef. alae III Thrac., /trib. mil. leg. VI Victr., praef. coh VI Gall., donat./donis mil. in bell. Germ. ab imp. M. Aur. Antonino Aug. hast. pur. II et vexill. II cor(o)na mural. et vallar.,/ Iunia Flacinilla marito karissimo et / Macrinia Rufina patri piissimo/ vixit annis XLII m. V.

În inscripția mai sus citată, singura care-i face cunoscută cariera, consulatul și auguratul sînt amintite la început, *dona militaria* la sfîrșit, de aceea succesiunea cronologică a funcțiilor și a comenzilor lui Vindex sînt controversate. După A. Stein, promovarea sa în funcții senatoriene s-ar fi desfășurat într-un răstimp de cîțiva ani și anume, în 166/167 el deținea prefectura unei unități de cavalerie, iar în 170 sau imediat după aceea, ar fi administrat două provincii de rang consular, Moesia Superior și Moesia Inferior.

E. Birley și A. R. Birley, care considerau comanda Moesiei Superioare ca una de rang pretorian, au presupus o avansare mai lentă, consulatul datînd în a. 173, iar legația Moesiei Inferioare în anul următor. După J. Fitz și H.-G.Pflaum, consulatul lui Vindex ar fi de datat și mai tîrziu, în jurul lui 180, și guvernarea Moesiei Inferioare, în cursul căreia și-a pierdut viața, abia sub Commodus [9].

Punctul de plecare pentru datarea carierei lui Catonius Vindex ar fi după G. Alföldy praefectura alae III Thracum, în anii 166 sau 167, cînd el a luptat cu succes împotriva langobarzilor și a obiilor [10]. *Dona militaria* le-ar fi obținut Vindex în războiul germanic în anul 169 — întrucît Verus nu e amintit în inscripție — ca ofițer de rang ecvestru, în *quarta militia*, ca *praefectus alae contariorum*. De aici ar urma că Vindex nu a putut fi promovat procurator al Daciei Malvensis înainte de anul 169, iar *adlectio inter praetorios* ar fi avut loc mai tîrziu, abia în 171 — 172. După aceea ar fi fost curator al cetății Ariminium și ar fi preluat încă în calitate de *vir praetorius* guvernarea Moesiei Superioare, între 172 și 175, după Caerellius Priscus. Înaintea lui Caerellius Priscus, susține G. Alföldy, Vindex n-ar fi putut deține legația Moesiei Superioare, căci activitatea sa în Moesia Superioară ar fi fost prea timpurie (din punctul de vedere al desfășurării carierei sale). Ca expert al războaielor la Dunărea Mijlocie, Vindex ar fi comandat trupele Moesiei Superioare împotriva sarmaților, între 173 și 175. Consulatul l-ar fi exercitat cel mai devreme în 175, *in absentia*, și ar fi preluat imediat comanda Moesiei Inferioare. În opinia lui G. Alföldy, în 175 Moesia Superioară ar fi devenit din nou o provincie consulară, căci Pertinax a administrat provincia ca *vir consularis*.

[9] Pentru cariera lui Macrinius Avitus Catonius Vindex, vezi A. Stein, Moesien, p. 48 și 79; E. Birley, Carnuntum Jahrbuch, 1957, p. 18; J. Fitz, Epigraphica, 28, 1966, p. 50 — 94 și *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar, 1966, p. 21 — 23; H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris, 1961, nr. 188; H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium ab Augusto ad Gallienum*, Leuven, 1977, M 4; G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen*, Bonn, 1977, p. 37 — 374; cu excepția lui A. Stein, majoritatea specialiștilor au adoptat o promovare mai lentă a carierei lui Catonius Vindex. Totuși, in 1949 E. Birley scria: „We must suppose an early start of that order in the case of a man like M. Macrinius Avitus Catonius Vindex who after four equestrian military appointments and a procuratorship was transferred to the Senate, given the consulship and commanded two consular provinces before dying at the age of forty-two" (in vol. *Roman Britain and the Roman Army*, Kendal, 1961, p. 140).

[10] Cassius Dio, *Excerpta Petri Patr.* 71, 3 vol. 3, 250, Boiss.: ὅτι Λαγγιοβάρδων καὶ ’Οβίων ἑξακισχιλίων τὸν ’Ιστρον περαιθέντον τῶν περὶ βίνδικα ἱππέων ἐξελασάντων . .

Vindex a deținut legația în Moesia Inferioară pentru scurtă vreme și a murit în exercitarea acestei funcții, probabil în războiul împotriva barbarilor. Pertinax a fost chemat din Orient „ad Danubii tutelam" (HA, Pertinax, 2, 10) și în aceeași vreme a fost necesară intervenția lui Claudius Pompeianus, precum și a unui general, A. Iulius Pompilius Piso, praepositus a două legiuni (I Italica și IV Flavia Felix), împuternicit cu *ius gladii*. Aceste măsuri au fost explicate prin moartea neașteptată a guvernatorului Moesiei Inferioare.

Din *cursus honorum* al lui Catonius Vindex reiese că el a fost distins cu *dona militaria* după o participare victorioasă la luptele împotriva obiilor și a langobarzilor, la începutul campaniei germanice, în iarna lui 166/167. V. A. Maxfield a dat o interpretare diferită de punctele de vedere mai sus citate privind cariera lui Vindex, pornind de la constatarea că *dona militaria* acordate în prima campanie a războiului germanic ar fi mai înalte decît decorațiile atestate pînă acum pentru un ofițer de rang ecvestru [11]. De aceea el crede că Vindex a primit aceste decorații ca *praefectus* al unei *ala milliaria* (adică în *quarta militia*). Momentul acordării acestor decorații a avut loc sub Marcus Aurelius singur, după moartea lui Verus, probabil la sfîrșitul primei faze a războiului germanic în 169, cîțiva ani după bătălia în care s-a distins și pe care o menționează Cassius Dio (Exc. Petri Patr., 71, 3, 1). Astfel, Vindex, încă în 166/167 *praefectus alae contariorum*, ar fi putut fi promovat procurator al Daciei Malvensis și apoi *adlectus inter praetorios*. Concluzia lui V. A. Maxfield este că promovarea lui Vindex a putut avea loc într-un interval mai scurt decît se consideră de unii specialiști, încît după *cura civitatis Ariminensium* ar fi urmat consulatul, exercitat eventual *in absentia*, legatia Moesiei Superioare și apoi a Moesiei Inferioare. Procuratura Daciei Malvensis a fost datată în 169 sau imediat după aceea, pentru că în inscripția sa funerară de la Roma, Fronto apare legat al celor trei Dacii [adică al Daciei Apulensis, Malvensis și Porolissensis] în timpul lui Marcus Aurelius singur, după ce cumulase comanda Moesiei Superioare și a Daciei Apulensis ca legat al lui Marcus Aurelius și Lucius Verus. Într-o interpretare recentă s-a datat reforma administrativă a Daciei, adică ridicarea ei la rangul de provincie consulară, în anul 169, în timpul lui Claudius Fronto, iar apariția numelui Dacia Malvensis în locul celui al Daciei Inferioare a fost legată cronologic de reforma din anul 169. Majoritatea cercetătorilor războaielor marcomannice, precum și ai fastilor provinciilor dunărene au stabilit însă că Dacia a primit un guvernator consular încă din 166 sau cel mai tîrziu în 167, odată cu aducerea la Potaissa a legiunii V Macedonica, după încheierea războaielor parthice. Primul legat consular al Daciei ar fi fost Sex. Calpurnius Agricola, încă în 166 sau 167, așa cum a fost interpretată inscripția CIL, III, 7505 (ISM, V, 160) de la Troesmis [12] : [*T. Val(erius*]

[11] V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, Berkeley and Los Angeles, 1977, p. 179 — 180.

[12] Despre reorganizarea administrativă a Daciei sub Marcus Aurelius, vezi E. Ritterling, RE, XII, 1925, 1578 și urm.; E. Groag, PIR^2 C 249; W. Zwikker, *op. cit.*, p. 92 sqq; E. Birley, Carnuntum Jahrbuch, 1957, 12; A. R. Birley, *Epigraphische Studien*, 4, 1967, p. 73 sqq.; idem, *Marcus Aurelius*, München, 1968, p. 264; R. Syme, *Danubian Papers*, București, 1971, p. 171 și 176; Wade, Classical Philology, 64, 1969, 105 sqq.: C.C. Petolescu, RevIst., 32, 1979, 2, p. 272 — 273; Idem, St. Cl., 24, 1985, p. 131 — 138; M. Roxan, *Roman Military Diplomas 1978—1984*, Londra, 1985, p. 220 — 221. Prima atestare a Daciei Malvensis în inscripția lui Catonius Vindex, nu trebuie să coincidă cu crearea acestei provincii (adică cu schimbarea numelui Daciei Inferioare în cel de Dacia Malvensis, căci o vreme numele vechi

t.f. Pol(l)ia, Marci]/[anus] cas. vet. leg. V Mac. ex/[bf. c]os., milit. coep. imp./ [Antoni]n. IIII cos., funct. ex/ [pedi]t. Orientali sub St/[at. Pri]sco, Iul.Severo M[art. / [Vero] c.v. item Germ. sub /[Cal] pur. Agricola, Cl. Fronto /[ne] c.v., m.h. missione in Da/cia Cethe[go] et Claro cos./sub Corne(lio) Clemente c.v. ... etc.

Faptul că după Agricola, Claudius Fronto a unit sub comanda sa numai Dacia Apulensis şi Moesia Superioară nu se opune acestei interpretări, el arată doar că legiunea de la Potaissa nu a luptat pe acelaşi front cu armata Daciei Apulensis. Reforma administrativă a Daciei, adică ridicarea sa la rangul de provincie consulară, a avut loc încă din 166 sau 167 şi nu doar în 169. Se ştie acum că Dacia Porolissensis apare în documente încă în timpul lui Hadrian, iar Dacia Superioară este numită chiar în inscripţia lui Fronto, înaintea anului 169, „Dacia Apulensis". Documentele cunoscute pînă acum nu exclud ca numele Dacia Malvensis să fi apărut mai devreme. Argumentului că Dacia Superioară este numită Apulensis în inscripţia lui Fronto pentru că inscripţia a fost redactată după anul 170, cînd provincia purta oficial acest nume, îi putem opune diploma din anul 179, cînd Dacia Apulensis este numită Dacia Superior. Numirea concomitentă a uneia din cele trei Dacii, Dacia Superior şi Dacia Apulensis, permite presupunerea că Dacia Inferior purta chiar înainte de prima sa atestare documentară în inscripţia lui Catonius Vindex numele Dacia Malvensis (sau şi Dacia Malvensis). De asemenea, inscripţia de la Roma a lui Catonius Vindex, în care se spune că acesta a exercitat procuratura Daciei Malvensis nu impune datarea acestei procuraturi în 169, căci inscripţia a fost pusă, întocmai ca inscripţia lui Fronto, după moartea lui, întîmplată în 172 sau scurt timp după aceea, deci după reorganizarea Daciei. Astfel, inscripţia lui Vindex nu poate oferi un element cronologic exact pentru momentul apariţiei Daciei Malvensis şi nici pentru procuratura lui Vindex în Dacia Malvensis. Cu alte cuvinte, procuratura lui Vindex în această provincie nu datează în chip obligatoriu în anul 169, ci e posibil să fi avut loc mai devreme.

În afară de inscripţia de la Roma, Catonius Vindex mai este amintit în două inscripţii din Dobrogea, o inscripţie votivă de lingă Tulcea şi alta de la Tomis; cea de lîngă Tulcea nu cuprinde nici un element de datare, cea de la Tomis este săpată pe două feţe opuse ale unui altar [13]. Faţa A cuprinde o dedicaţie către Apollon Agyeus la porunca oracolului (probabil cel de la Claros) pentru sănătatea şi prosperitatea împăratului Marcus Aurelius şi a cetăţii Tomis; titulatura triumfală a împăratului, Parthicus, Armeniacus şi Medicus, datează inscripţia între anii 169 (anul morţii lui Verus) şi 172 (cînd împăratului i s-a acordat titlul Germanicus; faţa B

(adică Superior şi Inferior) continuă să fie folosite în documente concomitent cu cele noi (Apulensis şi Malvensis). De aceea, atestarea într-o inscripţie a numelui Dacia Malvensis nu poate fi folosită drept criteriu de datare *post quem* (adică după 169), aşa cum s-a procedat în cazul carierei lui Catonius Vindex sau a lui Sex. Iulius Possessor (cf. C.C. Petolescu, SCIVA, 34, 1983, 1, p. 42 — 56), căci nu este exclus ca numele Malvensis, derivat de la o localitate cu acest nume, identică sau nu cu Romula, să fi fost folosit şi mai înainte, întocmai ca numele Porolissensis, cunoscut încă din timpul lui Hadrian. De asemenea, aşa cum se arată în textul de mai sus, denumirea Malvensis a Daciei în care Vindex a fost procurator nu obligă la o datare în anul 169 a acestei procuraturi, căci inscripţia a fost pusă după moartea lui Vindex, deci după reorganizarea Daciei.

[13] D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomis*, Bucureşti, 1915, p. 126, nr. 63 = REG, 52, 1939, 401 = AnnEp, 1972, 511 = REG, 83, 1970, 384, nr. 222; A. Rădulescu, *Noi monumente epigrafice inedite din Scythia Minor*, Constanţa, 1964, p. 179 — 181 şi fig. 1 de la p. 180.

cuprinde aceeași dedicație către Apollon Agyeus la porunca oracolului, pusă sub guvernatorul Catonius Vindex și pontarchul Flavius Theodoros [14]. În discuția despre datarea carierei lui Catonius Vindex, inscripția de la Tomis nu a fost inclusă sau s-a considerat că cele două fețe ale altarului au fost gravate la o oarecare distanță în timp una de alta, inscripția de pe fața B fiind mai tîrzie. În 1968, cînd am avut prilejul să tratez despre cariera lui Vindex, am socotit și eu că inscripția de pe fața B era cîțiva ani mai tîrzie decît cea de pe fața A [15]. Dealtfel, editorul inscripției, D. M. Teodorescu, a sugerat primul această interpretare. Reluînd lectura celor două inscripții, am ajuns la concluzia că ele au fost scrise în același timp și că cele două texte se completează unul pe celălalt. Inscripția de pe fața A cuprinde dedicația și numele celor pentru a căror prosperitate a fost dedicată inscripția, adică împăratul Marcus Aurelius și cetatea Tomis; fața B arată sub îngrijirea căror autorități a fost închinat altarul și anume, guvernatorul Catonius Vindex și pontarchul Flavius Theodoros. Deosebirea dintre cele două inscripții, relevată de D. M. Teodorescu, este aparentă și ea rezultă din defecțiunile existente încă din antichitate pe suprafața altarului, mai marcante pe fața B decît pe fața A; de aceea credem că inscripțiile au fost gravate în același timp, datînd guvernarea lui Catonius Vindex în Moesia Inferioară între 169 și 172. Înainte de legația Moesiei Inferioare, Vindex a guvernat Moesia Superioară, a exercitat consulatul poate *in absentia*, și înainte de acesta, cura orașului Ariminium și înainte de a fi fost cooptat în senat, procuratura Daciei Malvensis. Documentarea de care dispunem azi nu justifică o datare mai tîrzie a legațiilor moesice ale lui Catonius Vindex și nici rangul pretorian al guvernării sale în Moesia Superioară. Presupunem că această din urmă legație a exercitat-o Vindex după moartea lui Fronto, în 170, concomitent cu legația lui Cornelius Clemens în Dacia. Concluziile noastre coincid cu interpretarea lui Arthur Stein a carierei lui Catonius Vindex și cu aceea a lui V. A. Maxfield privind acordarea unor *dona militaria*.

Pe lîngă criteriul prosopografic, A. R. Birley și-a susținut ipoteza schimbării statutului Moesiei Superioare prin transferarea provizorie de către Fronto a legiunii IV Flavia Felix în Dacia, una din cele două legiuni ale provinciei sud-dunărene.

Un studiu recent al legiunilor VII Claudia și IV Flavia Felix a stabilit că, după participarea legiunii II Adiutrix la războiul parthic al lui Lucius Verus, legiunea IV Flavia Felix, transferată la Aquincum între anii 162 și 166, a revenit în lagărul de la Singidunum, unde a rămas pînă spre sfîrșitul deceniului opt [16]. Legiunea IV Flavia Felix nu a fost atestată în această vreme în Dacia și detașarea ei din castrul de la Singidunum ar fi făcut vulnerabil unul dintre sectoarele cele mai expuse atacurilor sarmaților de dincolo de Dunăre, deschizînd drum către regiunile miniere. Prin urmare, stadiul actual al cunoașterii dislocării legiunilor Moesiei Superioare nu sprijină ipoteza schimbării statutului provinciei în ultimul deceniu al domniei lui Marcus Aurelius.

[14] Inscripția A: 'Απόλλωνι 'Αγυεῖ κα/τὰ χρη[σ]μόν, ὑπὲρ τῆς/τοῦ Αὐτοκράτορος καίσαρος Μά(ρκου) Αὐρηλίου 'Αντονίνου 'Αρμε/νιακοῦ Παρθικοῦ Μ[η]δικοῦ σωτηρίας τε κὲ ν[ί]κης καὶ ὑπὲρ τῆς ὑγίας /τε κὲ σωτηρίας τε κὲ/εὐετρίας τῆς μητροπόλεως Τόμεως
B: ['Αγαθ]ῆι τύχη'/['Από]λλωνι 'Αγυιεῖ/κατὰ χρησμόν ὑπατεύ/οντος Κατονίου Οὐινδίκου ὑπ'αρχῆς Π. Φλ(αουίου) θεο[δ]όρου δὶς πον/[τάρχου]

[15] Dacia, N. S., 12, 1968, p. 400 — 403.

[16] Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei*, Cluj, 1983, p. 172 sqq.

Helvius Pertinax era în ipoteza lui A. R. Birley cel de-al patrulea guvernator pretorian al Moesiei Superioare în ultimul deceniu al domniei lui Marcus Aurelius. Discuţia s-a referit în special la demnităţile senatoriene din cariera acestui strălucit general.

Cum se ştie, între timp A. R. Birley şi alţi specialişti prosopografi au revenit asupra rangului consular al legaţiei lui Pertinax în Moesia Superioară [17], vom relua totuşi aici întreaga problematică, întrucît comenzile deţinute de Pertinax în provinciile dunărene pot aduce unele precizări privind rangul şi cronologia legaţilor Moesiei Superioare, Moesiei Inferioare şi ai Daciei.

Cariera lui Pertinax a fost cunoscută din HA, Pertinax, 20. Întrucît pasajul privind funcţiile ecvestre relatate de HA conţinea unele elemente anecdotice sau omitea o parte din comenzile deţinute, fapt ce după A. R. Birley invita la prudenţă (de ex. lipsa în *Vita* a *praefecturii alae milliariae*, singura menţionată de Dio LXXIV, 3, 1), specialistul englez s-a socotit îndreptăţit să pună la îndoială întreg textul din HA despre cariera senatorială a lui Pertinax. Conform ştirii din HA lui Pertinax nu i s-a încredinţat administraţia nici unei provincii pretoriene ci, după comanda unei legiuni I (Adiutrix ?) a devenit consul, comes al lui Marcus în Răsărit şi guvernator a patru provincii consulare. (Vita P., 2, 10 — 12: *Cassiano motu composito e Syria ad Danuvii tutelam profectus est atque inde Moesiae utriusque, mox Daciae regimen accepit. bene gestis his provinciis Syriam meruit*; III, 2 — 3 : *curiam Romanam post quattuor provincias consulares, quia consulatum absens gesserat, iam dives ingressus est, cum eam senator antea non vidisset*). Părerea lui A. R. Birley era că, întocmai ca Vindex, Pertinax a administrat Moesia Superioară ca guvernator pretorian şi că, amîndoi au primit desemnarea pentru consulat sau consulatul însuşi in această provincie, înainte de a fi fost promovaţi în Moesia Inferioară. În cazul lui Pertinax, cu un oarecare interval în 175, cînd acesta l-a însoţit pe Marcus împotriva lui Avidius Cassius. Historia Augusta ar fi situat legaţia lui Pertinax în Moesia Superioară după consulat fie din ignoranţă fie pentru a-i prezenta mai sintetic cariera.

La puţină vreme după comunicarea studiului lui A. R. Birley, un fragment de inscripţie de la Brühl, ce cuprinde cariera ecvestră a lui Pertinax pînă la sfîrşitul prefecturii flotei germanice şi numirea sa ca procurator în Dacia, venea să confirme ştirea din HA, înlăturînd orice îndoială cu privire la veridicitatea pasajului privind cariera lui Pertinax [18]. Trecînd peste funcţiile de rang ecvestru, care nu interesează discuţia de faţă, HA spune că după obţinerea consulatului în 175 şi participarea la înăbuşirea revoltei lui Avidius Cassius, Pertinax a fost chemat la Dunăre,

[17] Vezi studiul lui G. Alföldy, *P. Helvius Pertinax und M. Valerius Maximianus*, în *Opuscula Josepho Kastelic sexagenario dicata*, Ljubljana, 1974, p. 199 — 215; de asemenea, A. R. Birley, *Fasti of Roman Britain*, p. 144, nr. 17, unde se exprimă mai nuanţat în privinţa rangului pretorian al guvernării lui Pertinax în Moesia Superioară, lăsînd problema deschisă; A. R. Birley acceptă lectura propusă de I. Piso pentru inscripţia de la Herculane (vezi mai sus, nota 6).

[18] H.-G. Kolbe, *Pertinaxstein aus Brühl bei Köln*, BJ, 162, 1962, p. 407 sq: [*P.*] *Helv|io Pertin]aci/ [e]q.p., p[raef. coh. IIII* sive *VII*] *Gal/[l] e[q.trib. leg. VI* sive *XX vi]ct. /]p]rae[f. coh.I* sive *II Tung.* (?) *pr]aef./ [a]lae ..., [p]ro/[c]ura[tori ad alime]nt(a) /[p]rae[f. class. Ger., pr]oc./[A]ug a[d ducen(a) III Dac. i]d(em) / M[oesiae super]* (?) */Agr[ippinense]s/ [publice* sive *patrono*]; cf. lectura propusă pentru r. 8 de G. Alföldy, *op. cit.*, p. 202, nota 12: *a[d CC HS stipen]d [misso in Daciam]*

încredinţîndu-i-se comanda Moesiilor și a Daciei. S-a discutat dacă Pertinax a cumulat comanda celor două Moesii sau dacă le-a guvernat succesiv, dar răspunsul apare clar în pasajul citat mai sus, unde se spune că Pertinax a intrat în Senatul roman după exercitarea a patru funcţii consulare, adică succesiv a celor două Moesii, a Daciei și a Syriei (în Britannia a fost trimis după un răstimp de trei ani petrecuţi în Italia).

Într-un studiu publicat în 1974 [19], G. Alföldy a rediscutat cariera lui Pertinax. În acest studiu G. Alföldy susţine că, după exercitarea consulatului, ordinea în care Pertinax a condus cele două Moesii ar fi fost mai întîi Moesia Inferioară, unde situaţia la graniţele provinciei îi impunea prezenţa, preluînd ulterior Moesia Superioară pentru a conduce campania împotriva sarmaţilor. Cronologia guvernărilor dunărene ale lui Pertinax ar fi după G. Alföldy: Moesia Inferioară în 176/177, Moesia Superioară în 177, iar Dacia în 178/179.

Pertinax ieșea deci — în opinia lui G. Alföldy — din seria guvernatorilor de rang pretorian ai Moesiei Superioare, păstrîndu-i pe Calpurnius Iulianus, Caerellius Priscus și Catonius Vindex.

O diplomă militară recent descoperită în Dacia (la Drobeta-Turnu Severin), datînd de la 1 aprilie 179 a fost emisă de Helvius Pertinax ca legat al Daciei Superioare [20]. În afara consulatului, exercitat *in absentia* în 175, anul 179 este un alt punct ferm pentru legaţiile lui Pertinax la Dunăre.

Prin urmare, între 175/176, cînd Pertinax a revenit din Orient la Dunăre, și 179, cînd se afla în fruntea Daciei, a guvernat succesiv cele două Moesii. Cum a reieșit din inscripţia de la Novae, în perioada de la sfîrșitul anului 176 și începutul anului 180 în Moesia Inferioară a fost atestat un alt guvernator, Calpurnius Iulianus. Această legaţie a putut avea loc fie înainte fie după guvernarea lui Pertinax. Dacă Pertinax se afla în Dacia în 179, este probabil că în Moesia Inferioară fusese imediat înainte, în anii 177 — 178 și în Moesia Superioară între 176 și 177, conform succesiunii obișnuite în administrarea celor două Moesii. Dacă ar fi totuși ca în inscripţia de la Herculane să citim : ... *leg.Aug. pr.pr. prov. Moesiae Superioris*, legaţia lui Calpurnius Iulianus ar trebui datată în timpul guvernării lui Pertinax în Moesia Inferioară, adică între 177 și 178. Ar urma, dacă ar fi să acceptăm ipoteza schimbării statutului Moesiei Superioare, ca între 170 — 176 să fie de rang pretorian, între 176 și 177 de rang consular, iar între 177 și 178 din nou de rang pretorian.

Concluzia acestei analize ar fi pe de o parte o încercare de stabilire a cronologiei guvernatorilor provinciilor Moesia Inferior, Moesia Superior și Dacia în ultimul deceniu al domniei lui Marcus Aurelius. În jurul anilor 170 în fruntea Moesiei Inferioare se afla Vigellius Raius Plarius Saturninus Caucidius Tertullus. Lui i-a urmat pînă în 172, sau puţin după aceea, M. Macrinius Avitus Catonius Vindex, schimbat de Valerius Bradua Claudianus, a cărui legaţie e datată prin inscripţia murală de la Callatis înainte de 175. Cît a durat guvernarea lui nu știm, dar în 177—178 se afla la conducerea administraţiei Moesiei Inferioare Helvius Pertinax. După mutarea acestuia în Dacia, este atestat în Moesia Inferioară P. Calpurnius Iulianus, între 179 și 180. În aceeași perioadă, în Moesia Superioară au guvernat Fronto (168 — 170), eventual cu o scurtă întrerupere, dacă inscripţia

[19] Vezi mai sus, nota 17.

[20] I. Piso, D. Benea, ZPE, 56, 1984, 263 — 295 ; M. Roxan, RMD, 123.

transmisă de Ligorio este corectă ; în acest caz, cîteva luni în 169 provincia ar fi fost guvernată de un personaj pînă acum necunoscut, Catonius Vindex (cca 170 — 171/172), Caerellius Priscus (172 — ?) şi Helvius Pertinax (între 175/176 şi 176/177), iar în Dacia Sex. Calpurnius Agricola (166 — 167), Claudius Fronto (168 — 170), Cornelius Clemens (170— ?), C. Arrius Antoninus (cca 176 — 178) şi Helvius Pertinax (178/179). Desigur această cronologie este provizorie şi corectarea ei este în funcţie de stadiul descoperirilor epigrafice şi al cercetărilor prosopografice.

Un alt rezultat al acestei discuţii priveşte, aşa cum s-a subliniat în titlul articolului, statutul provinciei Moesia Superior în deceniul opt al secolului al II-lea : am constatat în primul rînd că despre nici unul dintre personajele considerate de rang pretorian (Calpurnius Iulianus, Caerellius Priscus, Catonius Vindex şi Helvius Pertinax) nu există dovezi că ar fi guvernat Moesia Superioară înainte de consulat.

De asemenea, documentarea privind mişcarea trupelor la Dunărea Mijlocie în ultimul deceniu al domniei lui Marcus Aurelius, adică în timpul războaielor marcomannice, nu sprijină ipoteza detaşării unei legiuni din Moesia Superioară în Dacia, fapt ce ar fi trebuit să explice schimbarea rangului provinciei. Retragerea temporară a unei legiuni dintr-o provincie nu atrăgea însă în mod obişnuit după sine schimbarea statutului ei. Hispania şi Dalmatia, de ex., rămase cu o singură legiune, au continuat să fie guvernate de legaţi de rang consular.

După această lungă discuţie, putem conchide că schimbarea statutului Moesiei Superioare în timpul domniei lui Marcus Aurelius este puţin probabilă şi atîta vreme cît aceasta nu este dovedită cu alte documente decît cele aduse pînă acum în sprijinul ei, va trebui să se renunţe la concluzii cu consecinţe atît de cuprinzătoare.

LES GOUVERNEURS DES PROVINCES DU BAS-DANUBE ET LE STATUT DE LA MÉSIE SUPÉRIEURE AU TEMPS DES GUERRES MARCOMANNIQUES

RÉSUMÉ

Dans l'étude l'on analyse la carrière et la chronologie des légats des deux Mésies et de la Dacie au temps des guerres marcomanniques. L'hypothèse, généralement acceptée, de la réduction du statut de la Mésie Supérieure au rang d'une province prétorienne après un supposé transfert temporaire d'une de ses légions n'a pas été confirmée par l'étude de la carrière des légats de la Mésie Supérieure dans la période comprise entre 170 et 180 (Calpurnius Iulianus, Caerellius Priscus, Catonius Vindex et Helvius Pertinax) et aussi par la dislocation des légions sur le limes du Danube Moyen dans le 8e décénnie du IIe siècle de n.è.

ÎN LEGĂTURĂ CU TROFEUL LUI TRAIAN*

de MIHAI SÂMPETRU

O serie de probleme legate de monumentul triumfal de la Adamclisi nu au putut fi incluse în volumul publicat în 1984 (*Tropaeum Traiani*, II. *Monumentele romane*), spaţiul tipografic acordat nepermiţînd acest lucru, ceea ce a făcut ca jumătate din materialul redactat şi predat editurii să rămînă în manuscris. De aceea, ne vom referi mai jos la unele aspecte legate de monument, ce nu au putut fi tratate în volumul amintit decît parţial (cu totul succint) sau deloc: I. *Miezul pătrat din interiorul Monumentului*; II. *Balustrada cu merlatură şi racordarea ei la „acoperiş"*; III. *Aşezarea registrului de metope (amplasarea blocurilor de parament fără decor)*.

Înainte de a trece direct la subiect, este necesară o rememorare succintă a datelor problemei privind punctul I.

În monografia publicată de Gr. G. Tocilescu, Otto Benndorf şi George Niemann în 1895, miezul pătrat de zidărie din interiorul tamburului cilindric nu este „obiectivat" mai jos de puţul făcut de căutătorii de comori în emplecton, dar este presupus printr-o linie verticală, de la promenoar pînă sus la suprafaţa sa patrulateră, indicîndu-se o înălţime de 11,18 m (fără pilonul circular) [1].

Rezultă clar că G. Niemann considera că miezul pătrat a fost construit din blocuri de talie de la nivelul promenoarului, pe emplecton [2]. În aceeaşi lucrare, Gr. Tocilescu arată că în 1888—1889 s-au demontat treptele la Vest, spărgîndu-se emplectonul, pentru ca apoi, săpîndu-se sub fundaţie în jos, să se caute a se afla adîncimea de fundare a miezului pătrat [3]. Noi am redeschis în 1963 secţiunea făcută de Gr. Tocilescu în corpul monumentului la vest (secţiunea D) şi am constatat că încercarea a fost abandonată după ce se ajunsese, spărgîndu-se emplectonul, cu cca 1 m mai jos de talpa fundaţiei, în loess [4].

Grigore Tocilescu consemna în aceeaşi lucrare: „Pe de altă parte, cercetările urmărite şi des repetate la faţa locului în anii 1888 şi 1889

* Substanţa acestui studiu a făcut obiectul unei comunicări, cu acelaşi titlu, ţinută de autor la Institutul de Arheologie din Bucureşti, la 24 ianuarie 1986.

[1] Gr. G. Tocilescu, O. Benndorf, G. Niemann, *Monumentul de la Adamklissi, Tropaeum Traiani*, Viena, 1895, fig. 17 şi p. 43 — 44 (în continuare Tocilescu-Benndorf-Niemann, *Monumentul*).

[2] *Ibidem*.

[3] *Ibidem*, p. 22 şi 25.

[4] Vezi, M. Sâmpetru, Dacia, N. S., 13, 1969, fig. 8, p. 485; idem, *Tropaeum Traiani*. II, *Monumentele romane*, Bucureşti, 1984, fig. 21. (în continuare, M. Sâmpetru, *Tropaeum*), în publicaţiile susmenţionate nu a mai fost transpusă în secţiunea D continuarea sondajului practicat de Gr. Tocilescu de la talpa fundaţiei în jos, în loess.

SCIVA, tomul 38, nr. 2, Bucureşti, aprilie—iunie 1987, p. 126—141

mă convinseseră că interiorul edificiului, adică miezul rectangular, merge de la suprafață încă cu 7,50 m sub pămînt" [5].

Expresia folosită de Gr. Tocilescu „sub pămînt" este nepotrivită și poate da impresia că se referă la adîncimea de fundare a miezului pătrat. În realitate, se avea în vedere înălțimea acestuia, măsurată de la suprafața sa patrulateră (marcată prin cercul trasat incizat) în jos, pînă la fundul puțului săpat în emplecton pe lîngă peretele miezului pătrat, înălțime care, măsurată grafic de noi pe schița — secțiune dă tocmai 7,50 m[6].

În reconstituirea grafică Furtwängler-Bühlmann din 1903 se menține interpretarea dată de autorii monografiei din 1895, cu deosebirea că la Adolf Furtwängler miezul pătrat este „obiectivat" pînă la nivelul promenoarului [7], înălțimea lui revenind, măsurată grafic de noi, la 11,40 m.

Deci, și în acest caz, miezul pătrat apare ca fiind construit din blocuri de talie de la nivelul promenoarului, tot pe emplecton.

În 1918, Wilhelm Jänecke [8], acceptînd în rest reconstituirea făcută de Adolf Furtwängler, adaugă, de la nivelul promenoarului în jos, sub miezul pătrat de zidărie, un *podium* patrulater, avînd înălțimea crepidomei, adîncit în pămînt cu baza doar cu cca 1 m față de nivelul antic de călcare (presupus), însă cu elevația in același plan cu „fundația". W. Jänecke mergea pe ideea lui Adolf Furtwängler ca interpretare istorică, deosebindu-se însă în sensul realizării monumentului.

Adăugarea podiumului îi dădea posibilitate lui W. Jänecke să transforme, în ipoteza sa, construcția centrală (miezul pătrat) în monument de sine stătător, separat în timp și ca realizare de tamburul cilindric, cel dintîi fiind socotit ca ridicat de către Licinius Crassus la 29/28 i.e.n., iar cel de-al doilea, de împăratul Traian, care ar fi reconstruit baza hexagonală înlocuind și inscripția veche cu a sa [9].

Dealtfel, interpretarea lui W. Jänecke a fost repede combătută și de Friedrich Drexel, care, pornind de fapt de la constatările lui Gr. Tocilescu și mai apoi și ale lui Adolf Furtwängler, cum că Monumentul este *unitar* din punct de vedere tehnic-constructiv, susținea la rîndul său că și tamburul, cu întreaga succesiune a metopelor, a aparținut monumentului chiar de la început. Deși Fr. Drexel nu s-a ocupat special de miezul rectangular, rezultă limpede că și în concepția sa, nucleul pătrat și tam-

[5] Tocilescu-Benndorf-Niemann, *op. cit.*, p. 22. De notat că pasajul citat lipsește in versiunea germană publicată tot la Viena în același an, 1895, de către aceiași autori. De fapt, în versiunea în limba germană lipsește toată partea de epigrafie de la p. 23 — 29 din ediția in limba română, iar săpăturile lui Grigore Tocilescu de pînă la 1890 sînt rezumate intr-o frază. Astfel se explică, în bună măsură, diferența de pagini dintre cele două ediții, română (179), respectiv germană (149). Ceea ce și explică faptul că în ediția română, Gr. G. Tocilescu are prima semnătură. În ediția in limba română capitolul II „Istoricul cercetărilor de pînă acum" ocupă p. 8 — 32, iar in limba germană, același capitol II „Die bisherige Forschung" este la p. 7 – 13 (O. Benndorf, G. Niemann, Gr. G. Tocilescu, *Das Monument von Adamklissi (Tropaeum Traiani*, Viena, 1895). Ambele volume avînd același format, este clar că versiunea germană este incompletă.

[6] Vezi, Tocilescu-Benndorf-Niemann, *Monumentul*, fig. 17.

[7] A. Furtwängler, *Das Tropaion von Adamklissi und provinzial-römische Kunst*, Abhandlungen der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften, I Cl. III. Abteilung, vol. XXII, München 1903, pl. II, dreapta sus.

[8] *Die ursprüngliche Gestalt des Tropaion von Adamklissi* Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, 20, 1919, Heidelberg 1919, fig. 4, sus, la p. 9.

[9] *Ibidem*, p. 7 și 17 — 19.

burul cilindric nu pot fi separate în timp. Mai mult, Fr. Drexel rămîne de fapt la încheierea lui Gr. Tocilescu, că Monumentul triumfal este *traianic* în intregime [10].

După cîțiva ani, Silvio Ferri [11] va socoti că Monumentul triumfal a fost ridicat în sec. IV e.n. (sub Constantin cel Mare sau Constanțiu II, sub Valens sau Valentinian) fie în intregime, ca un monument nou în care s-au refolosit materiale din monumente mai vechi, traianice, de pe același deal (un trofeu al lui Traian, inclusiv fragmente din inscripția acestuia, altarul și, poate, construcția tumulară circulară), fie plantat pe turnul rămas din monumentul de triumf al lui Traian (miezul pătrat de zidărie din emplectonul Monumentului triumfal, *M.S.*).

De remarcat că Silvio Ferri și Paul Nicorescu au observat că asizele miezului pătrat de zidărie la un anumit nivel sînt decalate [12], prezentînd o retragere de 0,15 m, detaliu ce obligă să se admită că aceasta nu ar fi fost îngăduit din punct de vedere constructiv, dacă fețele miezului pătrat ar fi fost aparente. Miezul pătrat prezintă și locașuri de grinzi patrulatere ce pătrund adînc orizontal în masa acestuia [13], ce au rămas neastupate, fapt nepermis în cazul că miezul pătrat ar fi fost o construcție de sine stătătoare, un turn cu fețele văzute.

Silvio Ferri, referindu-se la tehnica de construcție a miezului pătrat, considera că a fost construit, fie numai din blocuri de talie, fie din zidărie mixtă, din asize de blocuri de talie alternînd cu altele din blocaj [14].

După Fl. B. Florescu, miezul pătrat de zidărie (nucleul) ar fi fost construit pe fundația circulară a monumentului, de la nivelul de călcare antic (presupus), practic neavînd temelie proprie [15], interpretare repetată întocmai în cele trei ediții menționate.

În 1958 a fost redescoperită galeria (fig. 1) ce pornea din puțul cunoscut de mai înainte, practicat în emplecton pe lîngă miezul pătrat [16]. În secțiunea grafică întocmită la fața locului după operația de curățire,

[10] Fr. Drexel, *Altes und Neues vom Tropaeum Traiani*, Neue Jahrbücher für des klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik, XLIX—L, caiet 1/2, anul 25 Berlin 1922, p. 331 și 340 și n. 1 la p. 332. De notat că atît W. Jänecke cît și Fr. Drexel au omis în studiile lor lucrările lui Teohari Antonescu (implicit interpretările sale) privind monumentele romane de la Adamclisi.

[11] *Nuovi documenti relativi al Trofeo di Traiano nella Mesia Inferiore*, Bologna 1933, p. 7 (Extras din Annali della R. Scuola Normale Superiore di Pisa (Litere, Istorie și Filozofie), seria II, vol. II, 1933).

[12] *Ibidem*, p. 2. S. Ferri notează că a făcut observațiile de la punctele 1 — 3 (*op. cit.*, p. 2) la fața locului împreună cu Paul Nicorescu, care-l însoțea. Decalare redată grafic de arh. Dinu Theodorescu (vezi la Fl. B. Florescu, *Monumentul de la Adamklisi (Tropaeum Traiani)*. București, 1959, fig. 37 b, p. 159 ; vezi și ed. a II-a (1961), fig. 45 la p. 186 și fig. 46 la p. 187, precum și ediția în l. germană (1965,) fig. 49, p. 185 și fig. 50, p. 186 (secțiunea A—B) (în continuare, Fl. B. Florescu, *Monumentul*, 1959 sau 1961) și *Das Siegesdenkmal*, 1965.

[13] Fl. B. Florescu, *Monumentul*, 1961, p. 184.

[14] S. Ferri, *op. cit.*, p. 3. Ideea tehnicii de construcție din asize alternante legate între ele cu mortar la miezul pătrat, a fost preluată de Fl. B. Florescu, fiind transpusă grafic (vezi, ed. 1959 pl. V, p. 543 și p. 157 ; ed. 1961, pl. VI, p. 701 și p. 183 — 184 ; ed. 1965, (pl. VI., p. 685).

[15] *Ibidem* (Fl. B. Florescu).

[16] Vezi mai sus, n. 12 (Fl. B. Florescu, cele trei ediții menționate și ediția 1959, p. 37 — — 38). Galeria figura în schița lăsată de K. F. Peters în 1864, dar s-a astupat între timp și nu a fost observată nici în cursul cercetărilor lui Gr. G. Tocilescu, pînă în 1958. Schița, la K. Ferdinand Peters, *Grundlinien zur Geographie und Geologie der Dobroudscha*, Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Mathematisch-naturwissenschaftliche Classe, XXVII, Viena, 1867, fig. 18.

prin puțul A și galeria B, sub intrarea în galerie, arh. Dinu Theodorescu nu a constatat alte blocuri de talie pe verticala miezului pătrat, ci beton[17]. Ceea ce l-a făcut pe Radu Florescu să afirme că miezul pătrat „se

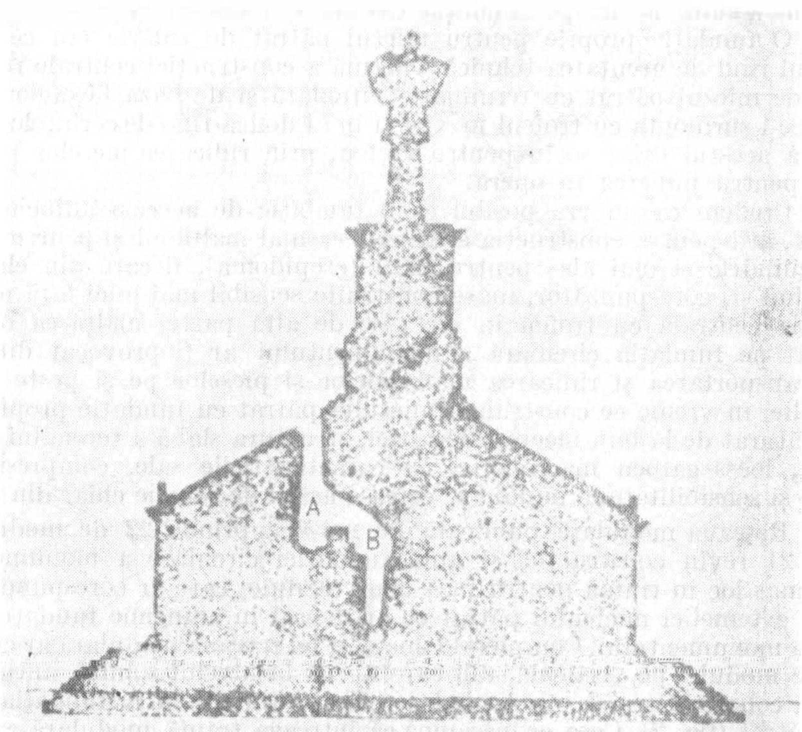

Fig. 1. Secțiune prin Monumentul triumfal, cu puțul și galeria făcute de căutătorii de comori (după F. B. Florescu).

oprește undeva puțin mai jos de jumătatea înălțimii tamburului"[18], interpretare menținută și în lucrări ale sale ulterioare[19].

★

I. *Miezul pătrat din interiorul monumentului.* La publicarea traseelor regulatoare ale Monumentului triumfal[20] am lăsat loc pentru demonstrarea ulterioară a unei ipoteze privind fundația nucleului pătrat de zidărie din emplecton, atît grafic cît și prin modul de expunere a datelor în text. Și anume, ne-am gîndit că miezul pătrat din emplectonul Monumentului a avut o fundație proprie, cerută de necesitățile de ordin tehnic — constructiv, îmbrăcată parțial imediat după înălțarea „turnului" de temelia circulară a monumentului.

[17] Vezi mai sus, n. 12 (Fl. B. Florescu, *Monumentul*, fig. 37 b (1959), fig. 46 (1961), fig. 50, (1965).

[18] *Noi puncte de vedere și noi propuneri cu privire la reconstituirea Monumentului triumfal de la Adamclisi*, în *Monumente istorice, Studii și lucrări de restaurare*, București, 1964, p. 166 (în continuare R. Florescu, *Noi puncte de vedere*).

[19] Vezi, *Adamclisi*, București, 1973, fig. 7 și *Decebal și Traian*, București, 1980, figura de la p. 28.

[20] Vezi, M. Sâmpetru, *Tropaeum*, fig. 27 și fig. 28.

Datele despre miezul pătrat publicate de noi nu suferă de altfel vreo modificare ca urmare a avansării acestei ipoteze în privința *construcției*, deoarece am presupus construirea nucleului pătrat cel puțin de la nivelul solului antic, pe fundația circulară a monumentului.

O fundație proprie pentru miezul pătrat de zidărie era cerută în primul rînd de greutatea tehnică enormă a construcției centrale reprezentate de miezul pătrat cu terminație circulară și de baza hexagonală etajată ce-l surmonta cu trofeul în vîrf și în al doilea rînd de cerințele de înălțare a acestui uriaș soclu pentru trofeu, prin ridicarea pieselor pe verticală pentru punerea în operă.

Credem că nu era posibil ca o fundație de aceeași adîncime să fi servit, atît pentru construcția centrală cea mai înaltă cît și pentru tamburul cilindric și mai ales pentru bază (crepidoma), fiecare din ele avînd înălțimi și, corespunzător, mase construite sensibil mai mici față de construcția centrală cu trofeu în vîrf. Pe de altă parte, înălțarea miezului pătrat pe fundația circulară a monumentului ar fi provocat dificultăți la transportarea și ridicarea materialelor și pieselor pe și peste această temelie, în vreme ce construirea miezului pătrat cu fundație proprie le-ar fi înlăturat de la bun început. Dealtfel, structura slabă a terenului de fundație, loess galben macroporic, cu caracteristicile sale, compresibilitate mare și sensibilitate la înmuiere, cerea o astfel de soluție chiar din proiect.

Rețeaua modulară publicată de noi [21] cuprinde 22 de module, din care 21 revin construcției și unul fundației circulare a monumentului. A rămas loc în tramă pentru încă două module, care ar corespunde acelei părți a temeliei nucleului pătrat ce ar depăși în adîncime fundația circulară a monumentului. Completată în acest fel rețeaua modulară ar cuprinde 24 de module pe verticală, din care 21 de la nivelul solului antic, încadrînd construcția și 3 sub nivelul de călcare antic, pentru fundația miezului pătrat (fig. 2). Ceea ce înseamnă că întreaga tramă modulară avea 864 pătrate mici modulare (reamintim că modulul era de 1,7742 m = 6 picioare romane, corespunzător distanței dintre axele pilaștrilor separatori de metope). Dintre acestea, 756 pătrate reveneau rețelei construcției, iar 108 pătrate, fundației. Adîncimea presupusei fundații a miezului pătrat nu putea fi în proiectul antic decît de 18 picioare romane, echivalentă cu 5,33 m, ceea ce înseamnă 3 module, deci de fapt de două ori mai adîncă decît fundația tamburului cilindric și crepidomei, care are în proiect, și este și în realitate, de 6 picioare romane sau 1,78 m, egal un modul.

În privința formei presupusei fundații a miezului pătrat, am avut de ales, în ipoteza noastră, între o fundație de plan pătrat, ca și nucleul, și una de plan circular, ca fundația tamburului cilindric cu trepte, de aceeași formă circulară și cu trotuarul etanș de la baza treptelor, care nu este altceva decît o prelungire a temeliei circulare a monumentului.

Orice formă ar fi avut, fundația miezului pătrat trebuia să depășească în mod necesar și obigatoriu laturile sale.

Gîndindu-ne la caracteristicile terenului de fundație (compresibilitate mare și sensibilitate la înmuiere), considerăm că fundația miezului de zidărie era circulară și nu pătrată, depășind cu 2,22 m în părți pe axul vest-est, laturile miezului pătrat la colțurile de vest și de est pe diagonala (de 13,30 m) pătratului. Ceea ce înseamnă că avea 17,74 m în diametru, deci 60 picioare romane sau 10 module.

[21] *Ibidem*.

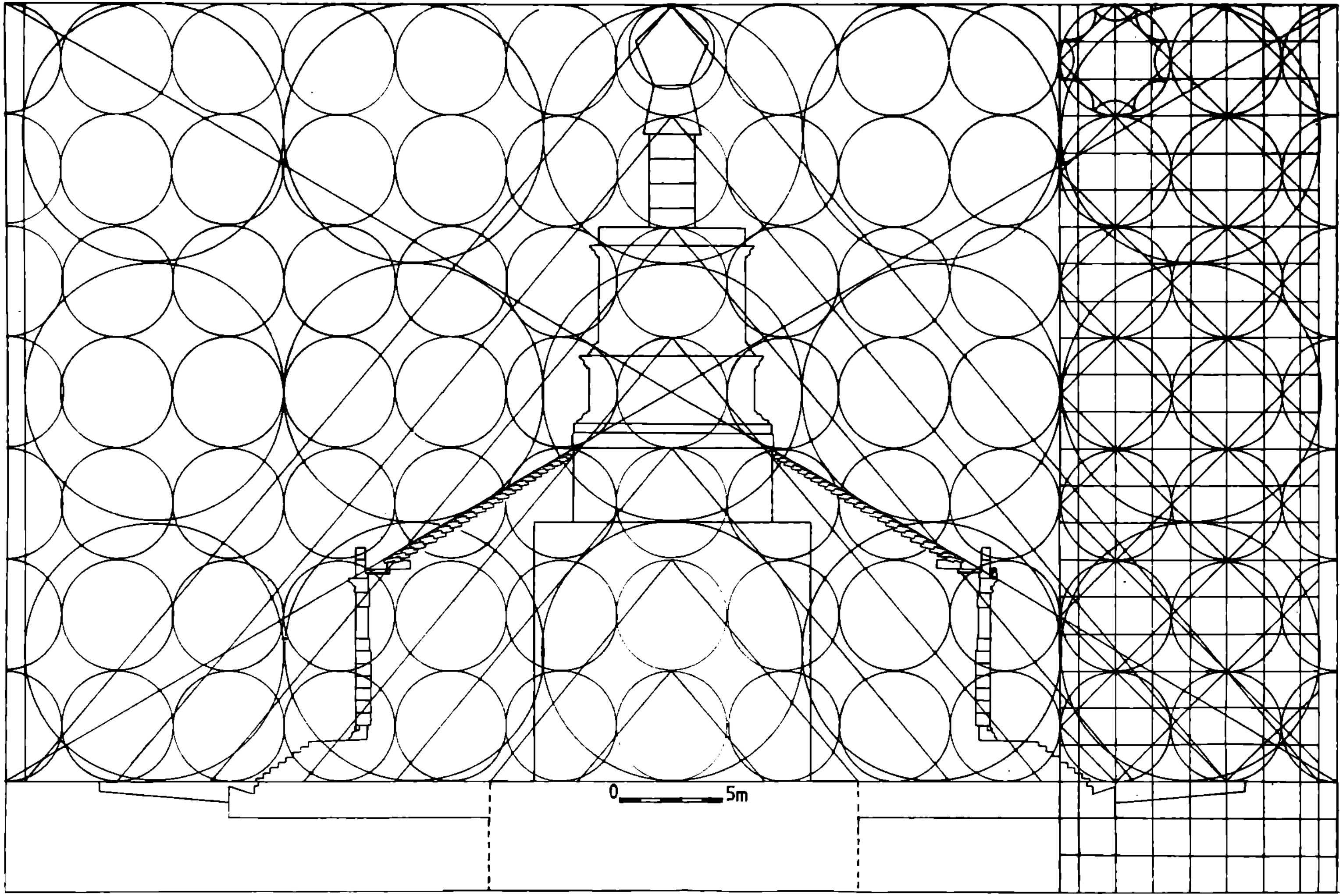

Fig. 2. Traseele regulatoare (fața de sud) ale monumentului triumfal.

Dimensiunea cu care fundaţia miezului pătrat ar depăşi diagonala, ar fi mai mare cu două picioare romane decît cea cu care acelaşi nucleu pătrat depăşeşte diametrul pilonului circular.

Pe trama secţiune vest-est, temelia miezului pătrat ar coincide cu baza celui de-al doilea triunghi isoscel crescător.

În trama-plan, cercul fundaţiei miezului pătrat s-ar înscrie armonic acoperind un gol ce ar rămîne în reţea între cercul bazei hexagonale (trasat chiar pe nucleu, sus) şi cercul ce indică traseul marginal al rîndului de suporţi de solzi (practic, cercul „acoperişului" sau al învelitorii de solzi)[22].

Dacă măsurăm de la baza presupusei fundaţii a miezului pătrat pînă în vîrful trofeului, constatăm că avem 42,58 m, deci 144 picioare romane sau 24 de module, dimensiune egală cu diametrul fundaţiei circulare a monumentului, care este tot 42,58 m. Din această dimensiune axială a zidăriei, de 42,58 m, jumătate (21,29 m sau 72 picioare romane egal 12 module) revine părţii *nevăzute* a zidăriei, adică fundaţiei şi construcţiei centrale (miezul pătrat cu pilonul circular) pînă la închiderea trunchiului de con al „acoperişului" prin inelul de blocuri cu bosaj, iar cealaltă jumătate corespunde părţii *văzute* a construcţiei centrale, deci celor două baze hexagonale etajate şi trofeului propriu-zis.

Simetria se vădeşte şi la paramentul monumentului pe trama-secţiune, unde latura celui de-al patrulea triunghi isoscel crescător intersectează verticala paramentului la 8,20 m (28 picioare romane sau 4 2/3 module), deci la jumătate distanţă între talpa fundaţiei miezului pătrat şi orizontala merlaturii ce se află la 16,56 m sau 56 picioare romane, adică 9 1/3 module.

Dacă încadrăm şi cercul fundaţiei ipotetice a miezului pătrat între cercurile corespunzătoare formelor reale ale Monumentului triumfal (incusiv fundaţia) cu dimensiunile şi expresiile indicate (raze, perimetre, picioare romane, module) [23] observăm că între lungimea perimetrală modulară a acesteia (31 1/3 module) şi aceeaşi dimensiune a trotuarului, este o diferenţă de 66 module, egală cu lungimea perimetrală a cercului treptei a IV-a. Între lungimea perimetrală a cercului fundaţiei monumentului şi cea a miezului pătrat, diferenţa este de 44 module, deci cu o treime mai mică decît cea antemenţionată. Între lungimea perimetrală a cercului soclului (în spatele torului) şi cea a nucleului pătrat este o diferenţă de 22 module, deci încă cu jumătate mai puţin decît precedenta, în spatele merlonului la marginea dalei de „acoperiş" fiind de 21 module. Deci circumferinţa fundaţiei miezului pătrat se integrează perfect în sistemul modular al monumentului.

Pe de altă parte, şi relaţia dintre elementele substrucţiei (fundaţia ipotetică a miezului pătrat, fundaţia circulară a monumentului şi trotuarul etanş) dezvăluie raporturi precise privite în trama-secţiune de la centru spre periferie. Raza fundaţiei miezului pătrat ar fi de 8,87 m (30 picioare romane sau 5 module), în vreme ce lăţimea fundaţiei circulare a monumentului este de 12,42 m sau 42 picioare romane, egal 7 module, iar în continuare, lăţimea trotuarului etanş de la marginea fundaţiei monumentului este de 6,21 m sau 21 picioare romane, egal 3 1/2 module, jumătate din precedenta. Subliniem că lăţimea fundaţiei circulare a monumentului dintr-una din jumătăţile tramei-secţiune de 12,42 m, de fapt

[22] *Ibidem*, fig. 28.

[23] *Ibidem*, p. 69 — 70. Cercul fundaţiei ipotetice a miezului pătrat avea raza de 8,87 m, perimetrul de 55,70 m sau 188 picioare romane, egal cu 31 1/3 module.

dintre trotuarul etanș și fundația miezului pătrat, corespunde exact cu înălțimea miezului pătrat [24].

Partea inferioară a miezului pătrat (de la puțul făcut de căutătorii de comori în jos) putea fi construită dintr-o structură masivă de blocaj (*opus caementicium*), îmbrăcată sau nu cu centură din blocuri de talie, sau într-o tehnică alternantă, în *opus caementicium* și blocuri de talie cu

[24] Într-o comunicare ținută la Institutul de Arheologie, la 24 ianuarie 1986, R. Florescu a susținut din nou în totalitate interpretările sale întemeiate pe ignorarea unor date obiective esențiale, privind, fie Monumentul triumfal în întregime, inclusiv fundația, fie părțile sale de construcție sau de arhitectură, teorii expuse în 1964, 1973, 1976 și 1980 (vezi, Mihai Sâmpetru, *Tropaeum*, n. 25, p. 60 și *passim*). R. Florescu, deși a fost printre cei dintîi care s-au gîndit la încadrarea monumentului într-un sistem modular, a abordat și acum problematica trofeului lui Traian la modul romantic, *în afara principiilor construcției*, dovedind totodată necuprinderea bibliografiei problemei. Deși, în fond, obiecțiile ridicate de numitul autor în comunicare și-au primit răspunsul în lucrarea susamintită, perseverența sa în a nu se plasa pe teren ferm, ci în zona nisipurilor mișcătoare, fără ca, după un sfert de veac să vină cu o idee nouă, mărginindu-se doar să speculeze concizia extremă a prezentării noastre, ne-a făcut să aducem și alte argumente.

În trama modulară avansată de Radu Florescu, Monumentul apare, compus din patru părți egale, de cîte 10,645 m (1) treptele și tamburul cilindric, 2) „acoperișul" tronconic, 3) bazele hexagonale, 4) trofeul (cu stîlpul) atingînd înălțimea de 42,58 m (144 picioare romane). Această înălțime neputînd fi acoperită din elementele ce au existat în construcție, autorul amintit a adăugat acesteia părți aflate sub pămînt, în fundație (ca să asigure bazei cu trepte 2,85 m înălțime), pe de o parte, mărind unghiul de pantă al învelitoarei cu solzi la 45°, pe de altă parte. Obținerea unghiului de 45° nu s-a putut face decît înlăturînd piese existente sau negînd, prin simple afirmații, interpretări ce nu-i confirmă schemele.

De pildă, obiecția lui Radu Florescu, cum că înălțimea de 12,42 m, a miezului pătrat de zidărie stabilită de noi, nu ar fi reală, deoarece au intervenit tasarea și deformația plastică, nu stă în picioare (R. Florescu pleacă de la premisa că miezul pătrat ar fi fost construit pe masa circulară de emplecton a tamburului cilindric de la o anumită înălțime a acestuia, ceeace nu nu este dovedit) deoarece elevația construcției Monumentului, începînd de la treapta-soclu și pînă la parapet (inclusiv), a fost calculată de noi prin măsurarea „piatră pe piatră" pe piese existente deci, aflate *in situ* sau dislocate, blocuri de calcar sarmațian. În același mod a fost calculată și înălțimea suprastructurii, începînd cu baza cilindrică inelară de deasupra trunchiului de con al „acoperișului". Cumulate, aceste înălțimi corespund cu 6 cercuri mici (2 + + 4 mărimi modulare) de cîte 18 picioare romane (5,32 m), iar diferența ce rămîne între ele, de un cerc mic (18 picioare romane, egal 5,33 m), reprezintă tocmai înălțimea învelitorii cu solzi. Or, înălțimea miezului pătrat din tramă (vezi, M. Sâmpetru, *Tropaeum*, fig. 27), corespunde cu cea constatată în măsurătorile făcute pe vîrful ruinei (sau este foarte apropiată), deci diferența de 3,54 m (12 picioare romane) rămasă între miez și baza cilindrică inelară cu bosaj a hexagonului nu poate fi decît înălțimea pilonului circular îngropat și el în emplecton, din care se află încă *in situ* pe miezul pătrat resturi din două asize.

Tot în comunicarea amintită, R. F. a prezentat și grafic situațiile publicate anterior ale propunerii de reconstituire a monumentului (vezi, RMM—MIA 2, 1976, fig. 9 și p. 5 — 7 și 10), în care, spre a obține neapărat unghiul de 45° la învelitoarea de solzi a înlăturat dala de „acoperiș", și pintenul blocului de parapet (tăindu-l, deși blocul este monolit, eliminînd totodată și leii-jghiab de pe cornișă). Apoi a adosat suportul de solz la parapete, așezînd peste el un solz *oarecare*, între ele rămînînd un gol. Solzul fiind însă așezat oblic, ca o pană, rămînea „în aer", în unghi de 45°, pe suport, fără reazem. În afară de faptul că primul solz rămînea într-o poză imposibilă, această așezare ar fi dus la împingerea și răsturnarea balustradei, fiind în contrazicere cu principiul rezistenței. Se știe că balustrada de parapet-merloane nu avea nici un fel de solidarizare a pieselor între ele, fiind fixate pe cornișă prin propria greutate (acesta și era, dealtfel, rostul pintenului blocului de parapet). Menținerea lor la verticală în construcția încheiată se făcea și prin greutatea elementelor „acoperișului" ce rezemau pe el, dala de „acoperiș", respectiv suporții de solz și primul rînd de solzi.

La obiecția noastră, că leii și pintenul parapetului trebuie puși la loc și că repunîndu-i n-ar mai fi încăput pe cornișă în așezarea propusă (de către R.F.), preopinentul și-a modificat pe loc teoria reconstituirii în acest punct, spunînd că suportul de solz urmează a fi așezat la 0,36 m de cornișă, pe emplecton, cu spațiu gol între parapet și suporții de solz (și deasemenea între aceștia și primul solz), spațiu ce trebuie că era umplut cu beton.

Ceea ce reprezintă o imposibilitate de ordin constructiv, teoretic și practic și ar echivala cu o cîrpeală, ce nu poate fi pusă pe seama arhitectului roman, deoarece construcția, pro-

rol de cofrag. Prin completarea tramei modulare cu fundaţie proprie pentru miezul pătrat, de 5,33 m adîncime, se respectă datele obiective, în reţea găsindu-şi loc, matematic, atît construcţia cît şi fundaţia monumentului, într-un dreptunghi compus din 864 pătrate mici modulare din care 756 în construcţie şi 108 în fundaţie.

Privind lucrurile prin această prismă, apare cu totul inutilă şi forţată mărirea monumentului, grafic şi prin calcul, făcută de către Radu Florescu, prin sporirea diametrului la bază cu cca 2,5 m şi a înălţimii cu aproape 5 m şi jumătate.

Ţinem să menţionăm că, aruncînd privirea asupra tramei-secţiune avem impresia că arhitectul proiectant din antichitate s-a inspirat după decorul geometric al unei pardoseli de mozaic a vreunui edificiu de epocă, compusă din plăcuţe din lut ars formînd „pişcoturi" încrucişate. Astfel de plăcuţe se întîlnesc la mozaicurile pavimentare din castre sau la edificiile somptuoase cu mozaic alcătuit din plăcuţe colorate în alb şi negru sau în alte culori [25].

II. *Balustrada cu merlatură şi racordarea ei la „acoperiş"*. În reconstituirea făcută de George Niemann, racordarea inelului de suporţi de solzi

iectată în întregime cu acoperire „piatră pe piatră" şi închiderea etanşă a emplectonului, ar fi rămas neplacată cu blocuri de calcar, cu betonul la aer, supus intemperiilor.

Eliminarea asizei circulare de blocuri cu bosaj de sub baza hexagonală, ce făcea închiderea trunchiului de con al „acoperişului", constituie o altă modificare (vezi R. Florescu, *Noi puncte de vedere*, p. 165 — 166) ce contrazice flagrant realitatea, deoarece la monument s-au găsit în săpături blocuri cu bosaj perfect realizat şi cu linie de trasaj incizată în segment de cerc pe suprafaţa de poză la 0,24 m de marginea convexă, exterioară, a piesei. Aceste piese se află în depozitul în aer liber de la monument. Ceea ce înseamnă că, deasupra acestei asize urma o alta, tot *circulară* şi *aparentă*, care nu putea fi decît asiza inelară a bazei hexagonale inferioare pe care erau aşezaţi pilaştrii. Blocurile cu bosaj, neştiind ce să facă cu ele, R. Florescu le-a repartizat miezului pătrat, considerîndu-le în număr de 118 (!). Însă, blocurile cu bosaj nu au ce căuta acolo (în zidăria miezului pătrat se observă, în puţul făcut de căutătorii de comori, un singur bloc de acest fel, care însă, constituie un *rebut*, neavînd bosajul terminat, ci doar început şi abandonat) deoarece sînt tăiate *convex* la faţa aparentă (considerată în operă) şi prin alăturare formau un cerc. Nu-şi aveau locul deci nici în nucleul pătrat (care nu era circular) şi nici în pilonul circular, ambele zidării fiind îngropate în emplecton, iar *bosajul* se ştie, nu putea fi decît la o faţă de zidărie *văzută*. De altfel, blocurile păstrate *in situ* din asizele pilonului circular şi cele dislocate, nu au bosaj (vezi, M. Sâmpetru, *op. cit.*, fig. 9). Şi totuşi, împotriva evidenţei, citim la R. Florescu: „Blocurile cu bosaj proeminent din reconstituirea Tocilescu-Niemann fac parte mai degrabă din paramentul turnului central pătrat. În adevăr, cele cîteva blocuri de acest fel, descoperite în dărîmăturile din jurul monumentului, nu sînt de dimensiuni omogene, nu prezintă suprafeţe şi anathyrosis netezite cu grijă, pentru a înlesni ajustarea şi acostarea şi nici linii de credinţă pentru asizele superioare. În schimb, paramentul turnului pătrat păstrează încă în operă piese asemănătoare". RMM-MIA, 2, 1976, p. 7). Şi la stîlpul trofeului R. Florescu a venit cu o soluţie ce contrazice principiul construcţiei, aşezînd tamburul cu bază pătrată ca văzut şi introducînd tamburul realizat din două jumătăţi în emplecton (vezi, RMM-MIA, 2, 1976, fig. 11). Astfel aşezat, tamburul rămînea la vedere şi cu baza pătrată, care este mai mică decît partea superioară, deci mult retrasă. Spre a-l sprijini (tamburul amintit în reconstituirea propusă de R. Florescu stătea la baza stîlpului trofeului), deoarece trebuia să suporte toată sarcina, nu numai a stîlpului, ci şi a trofeului propriu-zis de deasupra, l-a „asigurat" în părţi cu proptele. Această aşezare a tamburului cu bază pătrată generează şi o altă anomalie, deoarece tamburul cu ovă ce ar fi urmat, avînd axa mare de 2,20 m, depăşea verticala celui cu bază pătrată, de dedesubt (care era circular, cu dimentrul de 1,86 m) longitudinal cu 0,34 m, şi invers, cel cu suprafaţa circulară îl depăşea cu 0,38 m pe cel cu ovă în părţi, care avea axa mică de 1,10 m). Evident că nu se puteau asambla şi nu au putut fi puse în operă suprapuse, avînd planuri verticale şi orizontale diferite. Desigur că arhitectul din antichitate nu putea veni cu o astfel de rezolvare. Spre a ieşi din dilemă, R. Florescu a mărit grafic dimensiunile celui cu bază pătrată spre a-l aduce la ale celui cu ovă.

[25] Vezi C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, Cluj, 1938, fig. 41 (stînga, mijloc), p. 43 şi p. 59.

la balustradă merlată se făcea prin intermediul lespezilor ușor înclinate spre în afară ale ocolului *(Umgang)*, din care s-au găsit în săpături la monument piese întregi și fragmentare. Această racordare nu putea genera în nici un caz un unghi de pantă pentru învelitoarea „acoperișului" mai mare de 30°. Soluția dată de G. Niemann corespunde desigur ca unghi celei din proiectul făcut de arhitectul din antichitate și care s-a realizat atunci în construcție.

Studierea comparativă a monumentelor antice de piatră cu tambur cilindric și con terminal prevăzute cu balustradă cu merlatură l-a făcut pe Rudolf Fellmann [26] să afirme că ocolul sau coridorul circular (înconjurul din spatele balustradei) era un element nelipsit, tehnic-constructiv la monumentele romane circulare de acest tip, ceea ce este pe deplin justificat. Autorul menționat a ajuns la această concluzie, cu toate că cercetarea acestui aspect este îngreuiată de faptul că tocmai la coronament, la locul de îmbinare a paramentului cu acoperișul se afla punctul cel mai vulnerabil al construcțiilor de acest tip și tocmai în acest loc au fost vătămate în primul rînd, suferind în unele cazuri, atunci cînd această legătură nu s-a distrus cu totul, refaceri în epoci tîrzii, care au modificat sau au acoperit situația de construcție inițială. De obicei partea de sus a acestui tip de monumente apare reconstituită grafic în lucrările publicate, *in situ* păstrîndu-se de fapt doar baza lor și uneori partea de jos a paramentului. Și Giorgio Gullini și Rudolf Fellmann sînt de acord că pentru monumentul funerar al lui Munatius Plancus, rostul spațiului liber dintre conul terminal (tumul de pămînt în acest caz) și balustrada circulară, menajat în lățimea zidului exterior, era dublu : de luminator pentru coridorul interior și de scurgere a apelor de ploaie prin balustradă [27].

Deoarece acest coridor circular deschis („*Umgang*") dintre balustradă și conul acoperișului se află și la alte monumente circulare de același tip, cum este trofeul de la Adamclisi, însă care nu aveau cameră funerară, deci un spațiu interior care să fie legat de nevoia de a fi asigurat cu lumină de zi prin intermediul acestuia, R. Fellmann reține faptul că acest spațiu (ocolul) din spatele balustradei era necesar pentru scurgerea apelor de ploaie. Remarcăm că lățimea ocolului (coridorului) perimetral era la monumentul lui L. Munatius Plancus de circa 1,50 m, măsurată grafic de noi (a spațiului liber circular dintre balustradă și conul terminal). La monumentele fără balustradă problema scurgerii apelor de ploaie prin gutieră nu se punea, la acestea conul acoperișului avînd unghi de pornire (de pantă) direct din parament, apele meteorice se puteau scurge de sus de pe acoperișul conic direct pe tambur, mai ales că acesta nu avea coronament decorativ.

Prezența balustradei, de obicei decorată, impunea menajarea unui coridor (ocol) de o anumită lățime în spatele ei (de fapt o gutieră mai lată), *prin retragerea conului acoperișului față de balustradă* și executarea unor găuri de scurgere a apei, din loc în loc, în corpul balustradei, spre bază. Nu numai necesitatea de a asigura scurgerea apelor meteorice a impus această soluție tehnic-constructivă, deoarece, în cazurile în care s-a putut constata, lățimea ocolului perimetral din spatele coronamentului este destul de mare, la Tropaeum Traiani, 1,04 m, de pildă. Ceea ce înseamnă că proiectarea coridorului circular era cerută și de probleme de

[26] *Das Grab des Lucius Munatius. Plancus bei Gaëta*, Basel, 1957, p. 85.
[27] *Ibidem*, p. 26 — 27 și 85. Vezi și fig. 9, secțiune și pl. 3/2-6.

rezistență [28]. Greutatea enormă a conului terminal al acestor monumente (con de pămînt, sau, mai ales, de piatră), nu trebuia să reazeme *direct* pe balustradă, altminteri ar fi rezultat împingerea ei în lături și ar fi antrenat evident, prăbușirea coronamentului. La monumentul funerar circular de la Vicovaro nu se mai păstrează paramentul și deci nici balustrada și conul acoperișului, ci doar emplectonul mult mîncat de vreme în care se vede o intrare, semn că a avut cameră funerară. Au rămas totuși, dislocate, din balustradă, toate genurile de piese originale : blocuri de friză, de cornișă, de merlon și de parapete, fapt ce a permis reconstituirea ei [29]. În legătură cu gaura existentă într-un bloc de parapete spre bază între doi delfini, G. Daltrop arată explicit că ea străbate blocul și a fost făcută îngrijit și neted, pentru scurgerea apei [30], deci atunci cînd s-a înălțat construcția, ceea ce desigur îndreptățește presupunerea făcută privind scurgerea apei de pe acoperiș. Însă G. Daltrop în reconstituirea conului acoperișului marchează punctat baza acestuia, pornind chiar de la balustradă, deci practic fără gutieră.

Or, observăm că profilul (ieșindul) de la baza blocului de parapet are o treime din înălțimea lui (un picior roman), iar baza orificiului circular de scurgere se află la jumătatea înălțimii lui, deci la 0,15 m cca față de talpa blocului de parapet așezat pe cornișă, ceea ce presupune o placă pe coada cornișei, rezemată și pe emplecton, de 0,148 m grosime, de pe care să se fi putut scurge apele meteorice prin spatele balustradei pînă la înălțimea corespunzătoare grosimii lespezii (de 0,15 m cca).

Este de presupus că a existat în partea opusă balustradei, deci la interior, încă o asiză, dintr-un rînd de blocuri de talie, așezate pe marginea dalei ocolului, dîndu-i formă de coridor [31]. Emplectonul fiind mult ros de vreme și sus la coronament, acum nu se mai cunoaște amprenta acestei asize.

Cum monumentul funerar al lui Munatius Plancus este ceva mai vechi, de pe la 20 î.e.n., ca și al Ceciliei Metella, iar cel de la Vicovaro ulterior (25 — 50 e.n.) ca și cel de la Falerii, încă mai tîrziu, de la Nero (54 — 68 e.n.), se poate considera că la monumentele de acest tip situate cronologic după cel susamintit (Munatius Plancus) această caracteristică de ordin tehnic-constructiv a fost preluată.

Existența ocolului perimetral din spatele balustradei este determinantă pentru mărimea unghiului de pantă al învelitoarei cu solzi la Monumentul triumfal de la Adamclisi, dată fiind lățimea coridorului, marcată de lungimea și de orizontala dalei de „acoperiș" la bază [32].

[28] În legătură cu aspectul tehnic, vezi și A.Longo, *Cecilia Metella*, în *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale* (EAACO), II, Roma, 1959, p. 448.

[29] Vezi G. Daltrop, *Ein Rundgrab bei Vicovaro*, în *Rendiconti*, Roma, 41, 1968—1969, fig. 3, sus (datat între 25 — 50 e.n., *ibidem*, p. 136).

[30] *Ibidem*, fig. 4 și p. 125. Cele 21 de blocuri ce provin de la Vicovaro se păstrează în Muzeul Lateran. Pentru Vicovaro, vezi și Bernt Götze, *Ein römisches Rundgrab bei Falerii*, Stuttgart, 1939, fig. 12 și p. 9, respectiv pl. II (în special stînga jos, II/c) și p. 12 — 13.

[31] Un astfel de coridor în spatele cornișei se observă și la monumentul funerar cu tambur cilindric de la Cirene de pe *via di Apollonia*, datat cu inscripție în sec. I e.n. (vezi, E. Paribeni, *Cirene*, în EAACO, II, fig. 900, p. 671 și 662). La clădirile cu coronament-balustradă însă fără acoperiș conic, ocolul din spatele balustradei este de lățime mică, o simplă gutieră (Vezi, Al. Doboși, *Bovillae*, in *Ephemeris Daco-romana*, 6, 1935, Roma, planșa III b, p. 341 și p. 339 — 340 (secțiune transversală, de arh. Richard Bordenache). Circul din *Bovillae* nu depășea ca edificare epoca lui Augustus, după autor.

[32] Vezi, Mihai Sâmpetru, *Tropaeum*, nr. 14, p. 114.

Însă unghiul de pantă al învelitoarei de solzi este generat și de piesele așezate la baza învelitoarei, suportul de solz suprapus de primul solz. George Niemann nu a putut obține unghiul de 30° al învelitoarei decît introducind intre piesele amintite o piesă intermediară, notată C. Piesa în chestiune nu s-a găsit la monument, după cum rezultă din relatarea lui G. Niemann, ci a fost observată la cișmeaua din satul Zorile [33]. Pentru piesa amintită, unica semnalată, nu se indică nici o dimensiune.

Reconstituirea cu utilizarea piesei intermediare C între suportul de solz și primul solz la baza învelitorii, așa cum am arătat în monografia noastră (1984) nu este viabilă și nu credem că această soluție să fi existat deoarece presupune o eroare chiar în proiect. G. Niemann a ajuns la această formulă deoarece a considerat că primul solz va fi fost de aceeași formă cu ceilalți, ceeace nu era posibil, așa cum nici ultimul, nu putea avea aceeași formă cu primul și cu solzii 2 — 24 (în reconstituirea învelitorii făcută de noi, am socotit, pe bază de calcul, că erau necesari 25 de solzi în înșiruire de jos pînă sus pentru asigurarea liniei de pantă).

Trebuie să admitem din capul locului că solzul 1 (deci, cel ce era așezat pe suportul de solz) avea o formă deosebită, în parte, de a celorlalți (2 — 24) în privința grosimii și a unghiului (mai mic de 90°) la călcare pe suportul de solz (fig. 3 a) prin înglobarea grosimii ce ar fi revenit piesei [34] intermediare C, presupuse de G. Niemann. Reamintim că din primul rînd de solzi al învelitorii nu s-a păstrat nici un exemplar, fie el întreg sau fragmentar.

Totuși, trebuie lămurit rostul piesei de la cișmeaua de la Zorile, dealtfel reprodusă grafic în monografia din 1895 în reconstituirile de la fig. 18 și 19.

Socotim că această piesă nu putea fi decit ultimul solz al învelitoarei, nr. 25, așezat la închiderea etanșă la trunchiul de con. Că ultimul solz nu putea avea o altă formă decît una apropiată de cea pe care grafic ne-a transmis-o G. Niemann, a piesei „intermediare C”, rezultă din asemănarea cu ultimul solz din chiar reconstituirile suspomenite. Adică tăiată unghiular (la 90°) numai în partea de jos, în stînga (avîndu-se în vedere sensul pantei învelitoarei văzută în secțiune) și realizată pe plin, în partea dreaptă, de sus, acolo unde adera la pilonul circular, și fără locaș de solidarizare pentru solzi săpat pe fața de sus, ca la ceilalți, deoarece după acest rînd nu mai urma un altul ca să necesite locașuri de asamblare pe orizontală (fig. 3b).

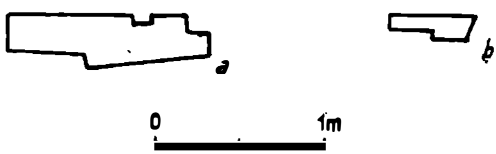

Fig. 3. a) Solzul 1 al învelitoarei Monumentului triumfal (reconstituire).
b) Solzul 25 (ultimul) al învelitoarei (reconstituire).

După noi, lungimea acestui ultim solz, dobîndită prin calcul, nefiind păstrat pînă azi vreun exemplar din acest rînd, trebuie să fi fost de 0,46 m[35].

Piesa „intermediară C” măsurată la scară revine cu cel puțin o treime mai mult ca lungime [36]. Diferența s-ar explica prin utilizarea în

[33] Vezi, Tocilescu-Benndorf — Niemann, *Monumentul*, fig. 18 și fig. 19 și p. 45.

[34] Compară și cu *Tropaeum* (M. Sâmpetru), fig. 53/14—15 și nr. 15 — 16, p. 114 și tabelul 2, p. 66.

[35] *Ibidem* (tabelul 2, p. 66).

[36] Vezi, Tocilescu-Benndorf-Niemann, *op. cit.*, fig. 19.

reconstituire de către George Niemann, a lungimii de 1,60 m la primul solz (la noi 1,18 m) ceea ce putea atrage o lungime proporţională la piesa intermediară C suprapusă de solzul 1.

III. *Aşezarea registrului de metope (amplasarea blocurilor de parament fără decor).* Constituie cel de-al treilea aspect în legătură cu Monumentul triumfal asupra căruia ne vom opri şi care cuprinde o precizare faţă de ceea ce am publicat în monografia din 1984, ce ni se pare importantă, dovedind imposibilitatea acceptării propunerii lui Radu Florescu privind aşezarea mediană a metopelor în proiectul arhitectului din antichitate, cu două registre de blocuri de parament fără decor.

După Fl. B. Florescu, care a făcut o mulţime de măsurători utile de piese la monument „dimensiunea blocurilor variază între 58 şi 63 cm, avînd o medie de 61,7 cm"[37]. În ediţia în limba germană, apărută ulterior, acelaşi autor arată că înălţimea blocurilor de parament aflate *in situ* este, pentru cele din rîndul I (de pe soclu), de 0,56 m, iar pentru cele din rîndul II, de 0,585 m. În acelaşi loc sînt indicate şi înălţimile rezultate din măsurarea a 153 blocuri de parament şi repartizarea blocurilor în cele 6 rînduri, pe înălţimi. Avem : la rîndul I înălţimea de 0,56 m (25 de piese), la II, 0,585 m (45 piese), la III, 0,60 m (46 piese), la IV, 0,61 m (8 piese), la V, 0,62 m (15 piese) şi, în fine, la VI, 0,63 m (14 piese). Ceea ce, prin însumare, dă o înălţime totală de 3,605 m[38].

Cum soclul aflat *in situ*, are 0,56 m înălţime, rezultă—şi rîndul de blocuri de parament cu înălţimea de 0,56 m (aceeaşi) de deasupra lui o demonstrează clar — că nu s-a putut porni cu o mărime mai mică decît a soclului, în sus, pentru primul bloc de parament.

După cum realitatea o şi dovedeşte, cu această dimensiune de 2 picioare romane (mai puţin o *sescuncia*) s-a şi plecat, ca servind ca bază de calcul în proiect pentru stabilirea diferenţierii înălţimii blocurilor de parament în elevaţie.

Datele rezultate din măsurarea unui număr atît de mare de blocuri de parament arată că orînduirea lor în înălţime s-a făcut în suită pentru toate rîndurile (6) ce urmau să devină, cu piesele odată puse în operă, asize de blocuri de parament, formînd un singur registru larg, compus din 6 rînduri în elevaţia tamburului cilindric. Operaţiunea făcîndu-se încă din execuţia blocurilor de calcar sarmaţian în vederea realizării proiectului asigură suita neîntreruptă a blocurilor de parament fără decor ca destinată şi pentru construcţie.

Pentru stabilirea înălţimii blocurilor de parament autorul proiectului antic a folosit acelaşi procedeu ca la învelitoarea cu solzi, unde am observat că lăţimile maxime ale solzilor descresc cu cîte o *uncie* (2,49 cm). Aici, înălţimile celor 6 rînduri de blocuri de parament *cresc* cu cîte o *semiuncie* (1,2445 cm). Pentru uşurinţă, noi am rotunjit *uncia* la 2,5 cm la solzi şi *semiuncia* la 1,25 cm în cazul de faţă, la blocurile de parament. A rezultat situaţia din tabel unde se observă alături de înălţimile aflate în operă, de care am amintit mai sus, şi înălţimile din proiect, ce însumează 3,5475 m (12 picioare romane = 3,5484 m).

Deci, se observă, în operă, un adaos de cca 6 cm în urma corecţiilor optice (de circa un *sextans*).

[37] Vezi, Fl. B. Florescu, *Monumentul*, 1961, p. 196.
[38] Idem, *Das Siegesdenkmal*, 1965, p. 108.

Tabel

Succesiuni ale pieselor în elevația tamburului cilindric al Monumentului triumfal
(în dreapta suita propusă de R. Florescu, expresia cifrică ne aparține)

Înălțimea blocurilor de parament fără decor		
	ÎN PROIECT	ÎN OPERĂ
VI.	0,6225 m	0,63 m
V.	0,61 m	0,62 m
IV.	0,5975 m	0,61 m
III.	0,5850 m	0,60 m
II.	0,5725 m	0,585 m
I.	0,56 m	0,56 m
	3,5475 m	3,605 m

Blocurile paramentului cu așezarea mediană a metopelor	
cornișă	0,67
VI. bloc de parament	0,6225
V. " " "	0,61
IV. " " "	0,5975
friză superioară	0,67
metopă	1,485
friză inferioară	0,5975(0,61)
III. bloc de parement	0,585
II. " " "	0,5725
I. " " "	0,56
soclu	0,56
	7,53 m

Dacă, dimpotrivă, așezăm blocurile de parament în elevația tamburului cilindric *separîndu-le în două registre de cîte trei*, cu brîul de metope-pilaștri la mijloc, căpătăm situația consemnată grafic în tabel, în dreapta : deasupra soclului (de 0,56 m înălțime), primele trei blocuri de parament, respectînd suita din proiect (I = 0,56 m, II = 0,5725 m, III = 0,585 m). Ar urma *friza inferioară* cu o semiuncie mai mult decît precedentul bloc de parament, deci înaltă de 0,5975 m, apoi metopa, de 1,485 m, urmată de friza superioară, de 0,67 m. Peste friza superioară ar urma celelalte trei blocuri de parament în suită (IV = 0,5975 m, V = 0,61 m, VI = = 0,6225 m) și, în fine, cornișa, de 0,67 m înaltă.

Așezîndu-le astfel, observăm imediat o *rupere* nepermisă a ritmului înălțimilor ce apare imediat după friza superioară, care are 0,67 m înălțime, după care ar urma trei blocuri de parament cu *înălțimi mai mici*, cu cîte 7, respectiv 6 și 5 cm și viceversa, aceeași *diferență* între înălțimi la cornișă (care este tot de 0,67 m) și la blocurile de parament amintite ca și în cazul frizei superioare, însă în ordine inversă deoarece acum diferența crește. Ceea ce înseamnă că cele trei blocuri de parament de sus (IV — VI) nu sint la locul lor și că trebuie să fie mutate jos, sub friza inferioară, imediat deasupra celorlalte trei (I — III).

Concluzia ce se impune de la sine este aceea că în proiect blocurile de parament nu au fost altfel distribuite în elevația paramentului decît grupate, cu toate cele șase rînduri suprapuse în partea de jos a tamburului, sub friza inferioară.

Acest fapt este demonstrat nu numai prin calculul din proiect, reconstituit de noi, ci și de evidența însăși, piesele (în mare parte *existente*) fiind lucrate (tăiate și dimensionate), în suită, ca în proiect.

Observația este valabilă nu numai pentru blocurile de parament fără decor, ci și pentru toate celelalte piese de parament ce provin din elevația tamburului, iar dimensiunile cornișei și ale frizei superioare, de cîte

0,67 m înălţime nu sînt nici ele întîmplătoare, ci cer un raport de vecinătate direct, conform viziunii clasice. Dispunerea în elevaţie conform cu aceasta (Niemann) întîmpină o singură nepotrivire, între înălţimea blocului VI de parament şi cea a frizei inferioare (din proiect) cel dintîi avînd 0,62 m, iar friza inferioară 0,60 m cca. Diferenţa de 2 (2,5 cm) s-a remediat prin corecţiile optice, adăugîndu-se o *uncie* (2,5 cm) la inălţimea frizei inferioare, aceasta devenind de 0,6225 m, egalînd ultimul bloc de parament (deşi nici cu 0,61 m înălţime (prin adăugarea unei *semiuncii*) nu ar fi existat o discrepanţă, căci diferenţa dintre înălţimile lor ar fi fost doar de puţin cu mai mult de un cm). În rest, *toate* celelalte piese din cele 11 asize se inseriază perfect ca ritm al înălţimilor.

Din cele expuse, rezultă că este posibilă încadrarea Monumentului triumfal în intregime, într-o reţea de 24 module pe verticală, care să cuprindă şi fundaţia, ce rămînea fireşte în afara relaţiilor geometrice, deoarece numai construcţia se adresează ochiului. Existenţa ocolului, de netăgăduit, din spatele balustradei (în sens restrîns, a gutierei) ca element de nelipsit la acest tip de monumente, nepermiţînd, în cazul dat, un unghi mai mare de 30° pentru învelitoarea „acoperişului", nu face decît să confirme că trama reconstituită de noi corespunde celei din proiectul elaborat în vechime. Iar aşezarea brîului decorativ sub cornişă şi nu median, în proiect, conform viziunii clasice, este dovedită şi de dimensionarea blocurilor de parament fără decor, ritmic, „în scară", într-un registru larg de şase asize suprapuse direct.

A PROPOS DU TROPHÉE DE TRAJAN

RÉSUMÉ

L'auteur traite certaines questions concernant le Trophée de Trajan d'Adamclisi qu'il n'avait qu'en partie ou pas du tout inserées pour des raisons objectifs dans sa monographie parue en 1984 *(Tropaeum Traiani, II. Les Monuments romains)*. Son attention porte tout d'abord sur le „noyau carré" de la maçonnerie du massif, réalisé tant en pierre de taille qu'en blocage *(opus caementicium)* et qui n'a pu être examiné de près par des méthodes classiques que jusqu'au fond du trou creusé à une époque ancienne par les pillards. A partir d'ici on n'a plus pénétré vers la base et la fondation de la „tour" (du „noyau carré"), afin d'éviter une intervention destructive. Compte tenu de cette situation objective, l'auteur avance une hypothèse qui envisage une fondation circulaire appartenant à la „tour" (au „noyau carré") de 18 pieds romains en profondeur (5,33 mètres), soit 3 modules, ajoutée à la trame élaborée auparavant.

La trame ainsi completée comprenait 24 modules en hauteur, dont 21 pour la construction en entier et 3 pour la fondation du „noyau carré".

La moitié de l'hauteur du Monument reviendrait donc à la partie *invisible* de la maçonnerie, c'est-à-dire à la fondation, ainsi qu'à la construction centrale (noyau carré surmonté d'un pylône circulaire). La seconde moitié correspondrait en revanche à la partie *visible* de cette construction centrale, donc aux deux bases hexagonales superposées et au trophée d'armes du sommet.

La deuxième question concerne la balustrade crénelée et son accrochage au cône du Monument. On attire l'attention sur le fait que le pour-

tour derrière la balustrade, large d'au moins un mètre à Adamclisi, était en effet un élément qui ne manquait jamais aux monuments de ce type (à corps circulaire, cône et balustrade, érigés en pierre), imposé aussi comme chéneau, tant bien par des considérations de résistance, que d'ordre utilitaire. Ce-ci implique, à Adamclisi en tout cas, la pose horizontale d'une dalle (de 1,18 mètres) entre la balustrade et le premier anneau de la couverture en écailles de pierre (les supports des écailles), qui repose en face sur la saillie (en fait, un renfort monolithe) de la balustrade étant superposée en arrière par les supports d'écailles.

On considère que l'assemblage étanche de la couverture (écaille n° 1) au premier anneau sur ces supports n'était pas possible que par des écailles d'une forme quelque peu différente par rapport aux celles des anneaux n°s 2 — 24, ainsi qu'à celle de la dernière écaille (n° 25) de l'anneau de la couverture qui assurait l'étanchement au tronc du cône.

De cette manière, le problème de l'angle de pente de la couverture du cône est également résolu sans recourir à d'autres solutions : il s'agit d'écarter la pièce intermédiaire C de la restitution faite par G. Niemann (placée entre le support et l'écaille n° 1), ce qui attire le rejet de la restitution du premier anneau de la couverture en angle de 45 degrès (solution proposée par R. Florescu).

La dernière question concerne, enfin, l'ordonnance des assises du parement du Monument, à l'exception de la corniche (il s'agit de la frise à métopes et pilastres et des blocs de parement non décorés).

En pronant l'hauteur du socle comme point de départ, on a constaté que les hauteurs des six assises de blocs de parement auxquelles les éléments décoratifs font défaut augmentent par rapport au projet antique d'une *semuncia*, en atteignant par cumul une hauteur de 3,5475 mètres, soit 12 pieds romains ou 2 modules. Par la voie des corrections optiques on gagne en fait l'hauteur de 3,605 mètres. Au contraire, si au corps circulaire du Monument on sépare les six assises en deux parties, composée chacune de trois assises, tout en plaçant au milieu la frise à métopes et pilastres, on aboutirait à une rupture inacceptable du rythme des éléments du parement. Il reste à conclure que seulement l'ordonnance conforme à la vision classique, à corniche posée dans ce cas sur la frise, selon la restitution due à G. Niemann, s'avère viable.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Le Trophée de Trajan. Coupe y compris le trou et la galerie creusés par les pillards (d'après F. B. Florescu).

Fig. 2. Les tracés régulateurs (face sud) du Trophée de Trajan.

Fig. 3. a) L'écaille n° 1 de la couverture du Trophée de Trajan (restitution) ; b) l'écaille n° 25 (la dernière) de la couverture (restitution).

CÎTEVA PROBLEME PRIVITOARE LA MONEDELE DE ARAMĂ DIN SUDUL DOBROGEI ÎN ULTIMA TREIME A SEC. XIV

de PETRE DIACONU

Cu ani in urmă, plecind de la analiza unor documente numismatice descoperite in așezarea fortificată din insula dunăreană Păcuiul lui Soare, (identificată de noi cu faimosul oraș Vecina)[1] — am ajuns la încheierea că pe la 1370 in colțul de sud-vest al Dobrogei luase ființă o formațiune statală necunoscută in izvoarele literare. Ea era condusă de un anume Terter despre care făceam afirmația, exprimată atunci cu rezervele de rigoare, că este una și aceeași persoană cu Ivanco, fiul lui Dobrotiță, vestitul despot de Caliacra.

Toate acestea au fost consemnate într-un studiu care a văzut lumina tiparului în 1978[2].

În același studiu atrăgeam atenția că Ioan Terter își avea reședința la Dristra. În alte vorbe, Dristra, fostul Durostorum din epoca romană, Silistra zilelor noastre, îndeplinea funcția de capitală a minusculului stat din părțile de sud-vest ale Dobrogei. De la sine înțeles că al doilea oraș — ca importanță politică, militară și economică — din cadrul acestui stat trebuie să fie fost Vecina.

În același timp făceam afirmația că Terter se intitula cind *despotis* cind *autentis (dominus)* ceea ce ne dădea dreptul să socotim că, din punctul de vedere al dinastului de la Dristra, nu exista o deosebire oarecare intre cele două titluri.

Însemnul heraldic al lui Ioan Terter era vulturul bicefal reprezentat pe unele monede dar și pe cîteva castroane cu decor smălțuit descoperite la Vecina[3] și Dristra[4]. Asemenea vase, databile în a doua jumătate a sec. XIV, nu s-au găsit pînă acum nicăieri altundeva în spațiul geografic carpato-danubian, ceea ce ar vrea să însemne că ceramica respectivă este oarecum proprie ținutului în care a domnit Ioan Terter.

În timpul guvernării sale, Ioan Terter a bătut o serie de monede de argint (din care pînă-n prezent s-a găsit doar un exemplar)[5] și două tipuri de monede de aramă.

Pe aversul monedei de argint este reprezentat Iisus Cristos stind pe tron, iar pe revers vulturul bicefal mărginit de jur împrejur de legenda: †ΑΦ(Ε)ΝΤΟΥ ΤΟΥ ΤΕΡΤΕΡΙ (fig. 1)[6].

[1] P. Diaconu, Byzantina, 8, 1976, p. 409 — 447; idem, Revista de istorie, 34, 1981, 12, p. 2311 — 2316.

[2] P. Diaconu, SCIVA, 29, 1978, 2, p. 185 — 201.

[3] *Ibidem*, p. 195, fig. 4; vezi, de asemenea, și p. 194, nota 45.

[4] Inedit, inf. P. Donețki. Eventuala apariție a unor asemenea vase și în alte părți nu va schimba aprecierea asupra faptului că ele sint caracteristice cu deosebire zonei Dristra-Vecina.

[5] P. Diaconu, *op. cit.*, p. 187 — 188.

[6] *Ibidem*, p. 187, fig. 2. Este nelămurit pentru noi dacă matrițerul a vrut să scrie ἀφ(τέ)ντου in loc de αὐ(θέ)ντου sau a vrut să scrie pur și simplu αφ(έ)ντου.

S C I V A, tomul 38, nr. 2, București, aprilie—iunie 1987, p. 142 – 158

Primul tip de monede din aramă este reprezentat de exemplarele avînd pe avers legenda δεσπότης (la genitiv), iar pe revers monograma Iῶ
T (fig. 2/1-2). La vremea potrivită noi am atras atenția că legenda acestei monede trebuie citită (Νόμισμα τοῦ) δεσπότου Ἰῶ Τ(ερτέρι)[7] și *nu* (Νόμισμα τοῦ) δεσπότου 'Ιω(άννου του) Τ(ομπροτίτζα) — adică moneda despotului Ioan

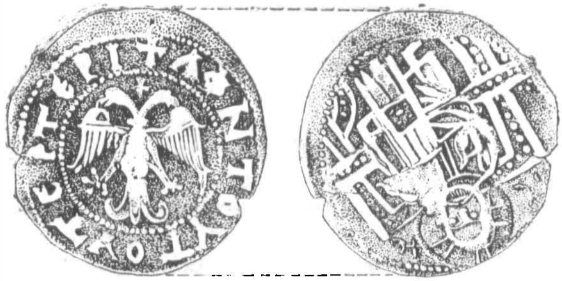

Fig. 1. Monedă de argint bătută de Ioan Terter la Dristra.

fiul lui Tobrodiță — cum opina regretatul numismat bulgar Theodor Gherasimov [8]. Totdeodată arătam și motivele pentru care aceleași monede nu puteau fi atribuite nici lui Dobrotiță așa cum încercase s-o facă colegul nostru Nicolae Conovici [9].

Al doilea tip de monede din aramă emis de Ioan Terter este reprezentat de exemplarele avînd pe avers vulturul bicefal, iar pe revers monograma TH fi.g (2/3). În fapt, este vorba de monedele atribuite greșit — cu peste 60 de ani în urmă — de N. Mušmov [10] țarului bulgar Gh. Terter (1280—1292).

Că monedele de tip II sînt mai recente decît cele de tip I este un fapt pe deplin stabilit astăzi. Dealtminteri, pînă acum s-au găsit trei exemplare (două la Vecina) [11] și unul la Šumen [12] din seria exemplarelor de tip II, surfrapate pe monede de tip I.

Punctul nostru de vedere privitor la atribuirea monedei de argint (fig. 1) și a monedelor de aramă încadrate în tipul II (fig. 2/3) lui Terter, fiul lui Dobrotiță, a fost însușit aproape instantaneu, de toți cercetătorii care se ocupă într-un fel sau altul de istoria medievală a Dobrogei [13].

În schimb, nu același lucru se poate spune despre monedele de aramă de tip I. Ivan Iordanov[14] a respins teza atribuirii acestor monede lui Terter, fiul lui Dobrotiță.

[7] P. Diaconu, *op. cit.*, p. 192.

[8] T. Gherasimov, Izvestija-Sofia, 13, 1939, p. 287 — 296.

[9] N. Conovici, RESEE, 13, 1975, 4, p. 599 — 605. Cf. P. Diaconu, *op. cit.*, p. 186.

[10] N. Mušmov, *Monetite i pečătite na bălgarckite care*, Sofia, 1924, p. 86 — 88.

[11] La data publicării acestei monede (P. Diaconu, *op. cit.*, p. 186, fig. 1 C I — C II) încă nu observasem că ea era surfrapată pe o monedă mai veche, de tip I (din care se păstrează literele πογ). În fapt, moneda a suferit și o a doua surfrapare, în vremea lui Mircea cel Bătrîn, prin aceasta, aplicîndu-i-se pe avers bustul unui cavaler, iar pe revers semiluna și steaua. A doua monedă a fost publicată de Gabriel Custurea, SCIVA, 31, 1980, 4, p. 631 — 642, fig. 8.

[12] Iv. Iordanov, *Srednovekovna Bălgaria i Cernomoreto*, Varna, 1982, p. 124 și fig. II,2.

[13] G. Custurea, *op cit.*; C. Rezachevici, Revista Arhivelor, 1, 1986, p. 14. N. Constantinescu, *Vladislav I*, București, 1979, p. 128. S. Iosipescu, *Balica, Dobrotiță, Ioancu*, București, 1935, p. 167. Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 121 — 122. Vl. Penčev, în Numizmatika, 1983, 1, p. 22; idem, Numizmatika, 1984, 1, p. 26 — 28.

[14] Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 123 — 128. Acestei poziții i s-a raliat și Vl. Penčev, *op. cit.*, p. 26.

Ele se aseamănă prea mult — opinează cercetătorul bulgar — cu monedele emise la Caliacra și de aceea trebuie atribuite lui Dobrotiță; prin urmare, citirea legendei în forma: Νόμισμα τοῦ δεσπότου 'Ιῶ Τομπροτίτζα propusă de Nicolae Conovici, ar rămîne totuși valabilă [15].

Pentru a deveni și mai convingător Ivan Iordanov încearcă, înainte de orice, să demonstreze că unul este Terter și altul Ioan (Ivanco), în sensul că Dobrotiță a avut *nu* un singur fiu numit Ioan Terter, cum crede Petre Diaconu, ci doi fii: Terter și, respectiv, Ioan. Acest punct de vedere izvorăște din convingerea-i că în știrile literare nicăieri nu se pomenește cum că Ivanco a avut și un al doilea nume, în speță, pe cel de Terter [16].

Însă ,,argumentul'' inexistenței fîntînilor literare privitoare la faptul că pe Terter îl chema și Ioan are un caracter specios, de vreme ce numărul izvoarelor care-l amintesc pe fiul lui Dobrotiță se reduce (pînă-n prezent) doar la trei: două latinești și unul grecesc. În cele latinești el este numit Iuanchus [17] și, respectiv, Iuvaki [18], iar în cel grecesc — Terter [19]. Firește, dacă numărul surselor literare ar fi fost mai mare, poate că se găsea și unul în care să fie consemnate ambele nume ale acestuia.

Oricum, cazuri analoage există în istoria onomasticii românești și chiar bulgărești. Dacă n-am fi beneficiat de un izvor sîrbesc [20] nici azi n-am fi știut că pe Basarab, primul domnitor al Țării Românești, îl chema și Ioan (Ivanco). Același este și cazul fiului său care-i indicat sub numele de Nicolae-Alexandru numai în două izvoare: unul literar [21], iar altul epigrafic [22]. În toate celelalte el este numit cind Alexandru — ori Alexandru Basarab — (de cele mai multe ori) [23], cînd Nicolae (o singură dată) [24]. Țarul bulgar dintre 1300 și 1322 este numit in unele izvoare numai Sviatoslav [25], iar în altele numai Theodor [26]. Situația ca atare se reflectă și

[15] Vezi *supra*, nota 9.

[16] Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 126

[17] În tratatul de pace dintre Ivanco și genovezi (Iv. Dujcev, *Iv. starata bălgarska knijina*, II, Sofia, f.a., p. 185 sq.

[18] Leunclavius Johannes, *Historia Musulmana Turcorum*, Frankfurt, 1591, col. 269.

[19] *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I, Viena, 1975, p. 182/19.

[20] Novakovici, XXIII, ap. K. Jirecek, *Istorija na Bălgarija*. Sofia, 1978, p. 338, nota 20.

[21] Este vorba de primul testament al lui Hariton; FHDR, IV, 1982, p. 286.

[22] Pe piatra de mormînt de la Biserica Domnească de la Cîmpulung. N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, I, București, 1905, p. 132.

[23] Pentru anul 1344, în Ioan de Kükülło, *Vita Ludovici, Scriptares rerum hungaricarum veteres ac genuini*, I, ed. S.G. Schwandtler, Viena, 1746, p. 216 (Pentru dată, vezi Z.Pclișanu, RIR, 18, 1947, 1 — 2, p. 167 — 168; S. Iosipescu, Revista de istorie. 22, 1979, 10, p. 1967 — 1974. Pentru anul 1345, oct. 17, sub forma *Alexandro Bassarati* vezi Scrisoarea lui Clement VII către Ludovic (?), DRH, D. I, nr. 32, p. 60. Pentru anul 1355, febr. 18, *Alexandrum Bazarabi*, scrisoare regală în DRH, D. I., nr. 30, p. 70. Pentru mai 1359, κῦρ Αλεανδρος scrisoare patriarhală în FHDR, IV, 1982, p. 196 — 201. Pentru aug. 29, 1359, *Alexandru Bezarad*, Scrisoare reală în DRH, D. I., nr. 40, p. 73. Pentru post 1360 — ВЕΛІКОГО АΛЕКСАНДРА ВОЕВОДА piatra de mormînt a lui Voislav din Biserica Domnească de la Curtea de Argeș, vezi, BCMI, 10 — 16, 1917 — 1923, p. 55. Pentru nov. 16, 1364, *Alexander Vayvodae*, în *Psaltirea Széchényi* (mss 366), Biblioteca Națională — Budapesta. Vezi Șt. Olteanu, Revista de istorie, 21, 1968, 3, p. 525. Pentru ian. 5.1365, *Alexander*, Scrisoare regală, DRH, D.I., nr. 42, p. 78. Bibliografie oferită de D. Barbu.

[24] Κῦρ Νικόλαος, *Al doilea testament al lui Hariton*, p. 296 — 297. În privința aceasta o oarecare apropiere se poate face cu situația lui Terter în sensul că pînă-n prezent și numele de Nicolae și cel de Terter sînt cunoscute ca atare numai prin cîte un singur izvor.

[25] Vezi, Georgios Pachymeres, ed. I. Bekkerus, I — II, Bonn, 1835, p. 264 — 267. Tot așa îl numește și Paisie de la Hilandar, *Slavjanobălgarskata istorija*, Sofia, 1972, p. 134 — 135.

[26] Iv. Dujčev, *op. cit.*, p. 198 (Pomelnicul de la mînăstirea Zograffi, p. 199 (pomelnicul de la Poganovo).

pe monedele sale. În legenda monedelor de argint i s-a înregistrat numele de Sviatoslav [27], iar în legenda monedelor de aramă numele de Theodor [28]. Astăzi avem după cîte știm, doar trei izvoare : două pomelnice [29] și un document epigrafic [30] în care țarul este amintit cu ambele sale nume : Sviatoslav și Theodor.

Cam așa trebuie să se fi întîmplat lucrurile și cu Ioan Terter. De aceea, pînă să apară o știre literară în care-s amintite ambele nume ale acestuia, singurul document din care rezultă că pe fiul lui Dobrotiță îl chema Ioan Terter rămîne mulțimea monedelor de aramă de tip I (fig. 2/1,2).

Potrivit unei uzanțe în mare vogă în spațiul carpato-balcanic [31] conducătorii formațiunilor statale și membrii familiilor lor aveau, de regulă, cîte două nume [32]. De pildă, domnii Țării Românești din veacul al XIV-lea s-au numit : Ioan Basarab, Nicolae Alexandru, Ioan Vlaicu, Ioan Radu, Ioan Dan, Ioan Mircea, iar țarii bulgari : Sviatoslav Theodor, Gheorghe Terter (II), Mihai Șișman, Ioan Alexandru, Ioan Sracimir etc. Practica acordării de două nume s-a născut, socotim noi, din necesitatea însoțirii cu un *nomen* creștin a unui alt nume care nu figurează în sinaxarele bisericii ortodoxe. Într-adevăr, nume ca : Basarab, Vlaicu, Radu, Dan, Sviatoslav, Șișman, Sracimir sînt străine onomasticii creștine primare.

În lumina considerațiilor de mai sus nu greșim dacă admitem că atît Dobrotiță cît și fiul său — Tetrter — mai aveau cîte un nume. Este posibil ca al doilea nume al lui Dobrotiță să fi fost Ioan, dar pentru aceasta nu dispunem de o dovadă sigură; în schimb, avînd în vedere legenda monedelor de aramă de tip I sîntem îndrituiți să credem că al doilea nume al lui Terter a fost Ioan.

Din exemplele citate reiese că, de cele mai multe ori, drept al doilea nume s-a impus cel de Ioan [33], care, în forma lui prescurtată (Iω̃) se identifica și cu obișnuita formulă onorifică din titulatura domnilor țărilor și cnejilor vremii.

Aici nu ne interesează cînd, unde și în ce împrejurări a apărut formula onorifică Iω̃ în titulatura conducătorilor de state din Peninsula Balcanică și de la Dunărea de Jos și nici faptul că ea a fost folosită aproape de toți dinaștii din Țările Române, Bulgaria și Serbia din sec XIV, indiferent dacă aceștia aveau sau nu numele de Ioan, ci chestiunea celor două nume ale fiului lui Dobrotiță.

Dacă pe Terter l-ar fi chemat și Ioan, obiectează Iv. Iordanov, în chip necesar ar fi trebuit ca pe monedele sale de argint să figureze, fie și într-o formă prescurtată, numele de Ioan, așa cum figurează pe monedele tuturor conducătorilor de state din acea vreme : „Ioan Sracimir, Ioan Šišman, Ioan Mircea etc" [34].

[27] N. Mușmov, *op. cit.*, p. 87.

[28] *Ibidem*, p. 91.

[29] Iv. Dujcev, *op. cit.*, p. 199 (Pomelnicul de la Boiana) și p. 168 Sinodiconul lui Borilă.

[30] Iv. Dujcev, *op. cit.*, p. 67.

[31] Vechimea acestei practici nu poate fi stabilită. Oricum, în sec. IX ea exista. Boris, țarul bulgar, la creștinarea sa în 864, a primit și numele de Mihail.

[32] La un moment dat această „modă" s-a extins într-atît încît nu de puține ori întîlnim dinaști avînd ambele nume creștine. Despre numele Nicolae Alexandru, vezi D. Barbu, RRH, 25, 4. 1986, p. 297 — 300.

[33] După cum în Serbia s-a impus cu precădere numele de Ștefan.

[34] Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 136.

Evident, observaţia colegului nostru bulgar poate fi luată cel mult ca un deziderat personal. Altfel, nu era deloc obligatoriu ca în legenda monedelor de argint din sec. XIV să fie marcate ambele nume ale emitentului. Să-i fi scăpat oare din atenţie lui Iv. Iordanov că pe monedele

Fig. 2. 1 — 2 monede de aramă de tipu II şi 3 (tipul II), bătute de Ioan Terter la Silistra; 5—6, monede de aramă bătute de Ioan Terter la Caliacra; 4 monede de aramă (tipul II), bătute de Ioan Terter şi contramarcate în timpul lui Mircea cel Mare; 7 — 8 monede de aramă bătute de Mircea cel Mare la Dristra.

de argint ale lui Ioan Alexandru nu figurează, nici măcar într-o formă prescurtată, cel de-al doilea nume (Ioan) al acestuia [35], deşi loc pentru înscrierea lui era din belşug?

Închipuindu-şi că cu astfel de „argumente" a putut dovedi existenţa unui Ivanco, separat de Terter, cercetătorul bulgar încearcă în continuare „să demonstreze" că monedele de aramă de tip I (fig. 2/1-2) nu aparţin lui Terter. Acceptînd că ele sînt ale lui Terter ar rezulta că emitentul lor avea titlul de despot, obiectează Iv. Iordanov. Dar, atunci, se întreabă numismatul bulgar, de ce pe monedele de aramă de tip II (fig. 2/3) „care într-adevăr au fost bătute de Terter" nu apare titlul de despot? Mai mult, continuă preopinentul nostru, pe monedele de tip II nu apare nici un titlu, fapt ce se constituie într-un „precedent necunoscut numismaticii bulgare" [36].

Aici Iv. Iordanov comite două erori: în primul rînd, monedele lui Ioan Terter n-au nici o legătură că numismatica bulgară [37], iar, în al doilea

[35] Vezi N. Musmov, *op. cit.*, p. 124 — 127, fig. 139 — 149; în schimb, formula Iω apare pe unele monede de aramă ale lui Ioan Alexandru (vezi Vl. Penčev, Numizmatika, 1984, 16, p. 15).

[36] Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 125.

[37] Ne referim la monedele sigur atribuite ţarilor bulgari şi nu la cazurile controversate cum ar fi de pildă aşa zisele „monede anonime bulgăreşti de la începutul sec. XIII" care, în realitate, sînt monede bizantine de la sfîrşitul sec. XII şi începutul sec. XIII bătute în monetăriile de campanie, provinciale, şi nici la monede ca acelea atribuite lui Mitzo (care, în fapt, sînt tot provinciale bizantine din vremea lui Mihail al VIII-lea) avînd legenda în greacă numai pe revers, adică pe faţa cu reprezentarea sf. Nicolae. Monedele ţarilor bulgari n-au niciodată legenda în limba greacă aşa cum este cazul monedelor lui Ioan Terter. Apoi, în numismatica bulgară nu se întîlnesc monede cu literele monogramei etajate.

rînd, afirmaţia potrivit căreia în numismatica bulgară nu se cunosc monede fără titlul emitentului, de vreme de acest titlu a figurat pe monedele bătute anterior de acelaşi emitent, contravine realităţii faptelor. Un exemplu ! Pe feţele unor monede de aramă ale lui Ioan Alexandru nu figurează nici măcar sigla φ (ţar), necum alt titlu, redat în litere [38].

În continuare, Iv. Iordanov socoate că dacă Terter ar fi fost într-adevăr despot trebuia, pe de o parte, ca pe monedele lui de argint să fie marcat acest titlu şi nu cel de αὐθέντης *(domins)*, iar pe de altă parte Mircea — domnul Ţării Româneşti intrînd în posesiunea Dristrei trebuia să-şi zică *despotus Tristri* şi nu *dominus* Tristri [39].

Se vede că lui Iv. Iordanov nu-i este lămurit înţelesul termenilor *despotus* şi *dominus* (αὐθέντης). În această vreme ambele expresii înseamnă acelaşi lucru (poate cu o oarecare preeminenţă a termenului de *dominus* (adică, αὐθέντης). Spre edificare vom cita un act maghiar din 17 aprilie 1347, în care, referitor la Mihail Šišman, se spune că acesta era — în 1317 — *dominus despoth* de Budinie [40]. Titlul de *despot* era echivalent uneori şi cu cel de *dux*. În 1329 cînd Mihail Šišman era deja ţar al Bulgariei, în ochii ungurilor el era un *despotus sive dux* de Torne (citeşte Tîrnovo, n.n.) [41]. Şi pentru polonezii aceloraşi vremuri *despotus* era tot una cu *dominus* [42]. Echivalenţa dintre *dominus (authentis)*, *despotus* şi *dux* rezultă şi dintr-un document sîrbesc [43] în care Ştefan Lazarovici este desemnat — în ultima parte a domniei sale — drept *dominus despotus dux* Rascie.

Că aşa se prezintă lucrurile o dovedesc şi unele date din cunoscutul tratat de pace încheiat de Ioan Terter (Ivanco) cu genovezii în 1387, unde Dobrotiţă, despre care ştim că avea titlul de *despot* este prezentat ca *dominus* (*... bonae memoriae magnifici domini Dobrodizae*) [44]. Întrucît *dominus* în această frază este însoţit de adjectivul *magnificus* se exclude orice posibilitate ca el să fie asimilat cu o simplă formulă de politeţe. Dealtfel, formula de politeţe nu putea fi folosită şi pentru că la data perfectării tratatului de pace Dobrotiţă era mort de mai bine de un an de zile. În treacăt vom aminti că tot ca *dominus* este desemnat Dobrotiţă şi într-un act de comandită genovez, încheiat la Chilia [45]. Echivalenţa dintre termenii *dominus* şi *despotus* din amintitul tratat de pace nu a scăpat atenţiei regretatului savant Iv. Dujčev care a tradus expresia „misericordia Dei dominus Juanchus" cu cuvintele „Иванко деспоть по божня милость" [46].

Din exemplele citate mai sus rezultă, pe de o parte, că pentru cei din sec. XIV — XV *despotus* era tot una cu *dominus* (αὐθέντης), iar pe de altă parte, că unul şi acelaşi dinast putea cumula două titluri cu înţeles

[38] Vezi Vl. Penčev, *op. cit.*, p. 18 — 19, unde se vorbeşte de monedele lui Ioan Alexandru de la Cerven.

[39] Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 125.

[40] Maria Holban, Studii, 20, 1967, 1, p. 40.

[41] *Ibidem.*

[42] *Lexicon mediare et infimae latiniste polonarus*, III/3, Wroclaw-Krakow-Gdansk, 1971, p. 418 — 419 ; despoticus = despotyczny, dominus, despotus = wladca, dominus Bibliografie semnalată mie de Daniel Barbu.

[43] B. Ferjančič, *Despoti u Vizantiji i juzno-slovenskim zemljanma*, Belgrad, 1960, p. 183 — 186.

[44] Iv. Dujčev, *op. cit.*, p. 185.

[45] M. Balard, *Genes et l'Outre-Mer*, II, *Actes de Milis*, Paris — La Haye — New York, 1980, actul nr. 100, p. 164.

[46] IV. Dujčev, *op. cit.*, p. 187.

oarecum identic (cazul lui Mihail Šišman) și, uneori, chiar și trei titluri (cazul lui Ștefan Lazarovici)[47].

Așadar, n-ar trebui să mire pe nimeni că titlul lui Terter apare pe unele monede sub forma αὐθέντης, iar pe altele sub forma δεσπότης și că Mircea cel Bătrîn și-a zis *dominus* Tristri și nu *despotus* Tristri[48].

Cît privește întrebarea cine i-a conferit lui Terter titlul de despot ea nici nu trebuie pusă deoarece sîntem într-o vreme în care orice dinast putea să-și aroge cu de la sine putere această calitate (vezi exemplul lui Mircea cel Mare în postura de despotus terrarum Dobrodicii), fără să aștepte ca respectivul titlu să-i fie conferit de împăratul Bizanțului[49].

Iv. Iordanov susține că Dobrotiță a alipit în 1370 regiunea Dristrei despoției sale cu capitala la Caliacra.

„Dovada" cercetătorului bulgar privind teza înstăpînirii Dristrei de către Dobrotiță parcurge următoarea cale: 1. Limitele eparhiei de Varna coincideau cu cele ale statului lui Dobrotiță; 2. Prin urmare, Varna a fost centrul ecleziastic al despoției de Caliacra; 3. Întrucît, începînd din 1370, Dristra era subordonată mitropoliei de Varna[50] înseamnă că de la acea dată încoace ea făcea parte din rîndul posesiunilor despotatului de Caliacra.

Că Varna a fost centrul ecleziastic al despotatului de Caliacra este un fapt pe deplin stabilit cu precizarea însă că această situație s-a statornicit deabia în 1369, an în care s-a reînființat mitropolia Vecinei[51]. Mai înainte de această dată centrul bisericesc de care depindea despotatul de Caliacra trebuie să fi fost Messembria sau chiar mitropolia Ungro-Vlahiei[52].

Cît privește însă limitele eparhiei Varnei ele nu coincideau întru totul cu limitele despotitei de Caliacra — așa cum crede Iv. Iordanov. Din știrile vremii reiese că uneori anume posesiuni ale lui Dobrotiță nu țineau, din punct de vedere ecleziastic, de mitropila Varnei[53], și vice-versa, anume biserici din afara teritoriului stăpînit de Dobrotiță țineau de mitropolia de Varna[54].

Că Silistra nu era integrată în despotia de la Caliacra se putea afla și din consultarea cu atenție a studiului lui Al. Kuzev privind granițele amintitei despotii, studiu în care se atrage atenția că limita de apus a stăpînirii lui Dobrotiță se găsea la o distanță de vreo 30 — 45 km de țărmul mării[55], deci la o bună depărtare de fostul Durostorum.

[47] Veti, *supra*, nota 43.

[48] Poate că Mircea se intitula Tristri dominus fie pentru că Terter se autointitula mai adesea *autentis* decît *despotus*, fie pentru a evita omonimia cu titlul din expresia *terrarum Dobrodicii despotus*.

[49] O bibliografie în acest sens, vezi la D. Barbu. *Faits historiques et fictions historiographiques*; *Notes sur la de Mircea Grand et sur le „despotat" de Silistra* (sub tipar în RESEE).

[50] Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 126 greșește, desigur, cînd susține că Dristra a fost subordonată mitropoliei Varnei de către Dobrotiță. Asemenea operații nu erau de competența factorilor laici, ci de aceea a Patriarhiei constantinopolitane. Delatfel, actul patriarhal din 24 iulie 1370 (*Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, I, *Les Actes des Patriarches*, Fasc. V; Les Regestes de 1310—1370 ed. J. Darrouzès, Paris, 1977, actul nr. 2586, p. 496) este cît se poate de elocvent în această privință.

[51] În aprilie 1369, Varna și localitățile din jur erau date printr-un act sinodal în custodia Mitropoliei Mesembriei (*Les Regestes* ... actul nr. 2547, p. 461 — 462).

[52] Există toate motivele să se admită că odată cu mutarea lui Iakynt, în 1359, de la Vecina la Curtea de Argeș, el a continuat să păstorească bisericile din Dobrogea.

[53] Vezi cazul Kozeakon-ului și Emonei în 1372 (*Les Regestes*, actul nr. 2652, p. 545 — 546.

[54] Cazul Dristrei (vezi *Les Regestes*, act. 2586, p. 496)

[55] Al. Kuzev, Studia Balcanica, 10, 1975, harta de la p. 122

În ciuda faptului că Dobrotiță nu a stăpînit Dristra, Iv. Iordanov continuă să creadă că acesta și nimeni altcineva este emitentul monedelor de tip I, care au circulat în zona vestitului oraș.

Oare chiar așa să se fi petrecut lucrurile?

Specialiștii în numismatică susțin că monedele de argint cu un nominal de 1 g (deci, de genul aceleia emise de Terter la Silistra), care au circulat la Dunărea de Jos în a doua jumătate a sec. XIV au fost bătute cel mai tîrziu la sfîrșitul deceniului al VII-lea al sec. al XIV-lea [56]. Nefiind atît de categorici ca numismații în cauză, noi vom admite totuși că monedele de argint ale lui Ioan Terter au fost bătute cel mai devreme în toamna lui 1369 sau în 1370, adică atunci cînd el a devenit conducătorul Țării Dristrei, și cel mai tîrziu prin anii 1373—1374. Dar și despre monedele de aramă de tip I (cele cu legenda δεσπότης pe av. și monograma $\frac{I\omega}{T}$ pe rev.) ni se spune de către numismați că ar fi fost bătute tot în acea vreme [57].

Firește, nimeni — și chiar nici Iv. Iordanov — nu se îndoiește că moneda de argint descoperită la Păcuiul lui Soare (avînd o greutate de 1,1 g.) aparține lui Terter, fiul lui Dobrotiță. În acest caz, cei care opiniază că monedele de aramă de tip I au fost emise de Dobrotiță cum pot explica paradoxala situație că într-o regiune — socotită a fi condusă de tatăl — acesta emite monede de bronz purtînd titlul de *despotus*, iar fiul său bate monede de argint în același timp și în aceeași zonă în calitate de *autentis* — *dominus*. Unde și cînd în multiseculara istorie a circulației monetare s-a mai întîmplat așa ceva? Desigur, nicăieri și niciodată.

Încercînd să lămurească motivele care au determinat baterea de către Terter al celui de-al doilea tip de monede de aramă (fig. 2/3) Iv. Iordanov emite două ipoteze. Potrivit primei, Dobrotiță cucerind regiunea Dristrei și încorporînd-o, chipurile, despotatului de Caliacra, în 1369 sau în 1370 l-ar fi însărcinat pe Terter cu conducerea ei, iar monetăria de aici, drept urmare, a bătut două rînduri de monede, unele cu numele lui Dobrotiță și altele cu numele lui Terter, *practică curentă în aceste părți ale Balcanilor*, „în care orașe ca Isaccea și Maurocastron ș.a. au emis monede cu numele conducătorilor nominali” [58]. Trecînd peste realitatea că Maurocastron (Cetatea Albă) nu se afla în Balcani, vom atrage totdeodată atenția că nici Maurocastron și nici Isaccea n-au bătut vreodată monede cu numele „conducătorilor nominali”. Dar, în legătură cu aceasta, încă ceva! Colegul nostru bulgar, atribuind tipul I de monede lui Dobrotiță și tipul II de monede lui Terter, paralel cu stabilirea unei contemporaneități în data baterii lor, în chip involuntar, i-a pus pe cei doi dinaști într-o insolită stare de concurență numismatică.

Potrivit celeilalte ipoteze, Terter, *desemnat de tatăl său să conducă Dristra și regiunea din jurul-i, ar fi devenit la un moment dat independent, fie încă în timpul vieții lui Dobrotiță, fie după moartea lui* și, în consecință,

[56] C. Dočev, Numizmatika, 1983, 2, p. 14 (... Un standard réduit qui de 1,69 g (1337) a atteint 1 g en 1371), Idem, Numizmatika, 1984, 2, p. 31—32. Cf. D.M. Metcalf, SCN, 6, 1975, p. 128—132.

[57] Vl. Penčev, Numizmatika, 1984, 1, p. 26. „Începutul baterii monedelor lui Dobrotiță (firește, monedele de aramă de tip I), trebuie să fie plasat cel mai devreme în jurul anului 1370”.

[58] Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 126—127.

a bătut monedele de tip II[59]. Această ipoteză suferă de altă meteahnă. Admițînd că Terter, în postura sa de *rebel*, ar fi emis monedele de tip II încă în timpul vieții tatălui său, cum se poate explica atunci circulația în continuare a monedelor de tip I, atribuite de Iv. Iordanov lui Dobrotiță[60]. Admițînd că monedele au fost emise după moartea lui Dobrotiță, deci după 1385 —1386, atunci nu se poate explica de ce nominalul unora dintre ele este caracteristic mai degrabă deceniului al optulea al sec. XIV decît deceniului al noulea al aceluiași veac.

Hotărît lucru, teza atribuirii monedelor de aramă de tip I lui Dobrotiță nu poate fi susținută în nici un chip. Dacă Iv. Iordanov ar fi ținut seama fie chiar numai de aspectele strict numismatice ale chestiunii și încă ar fi fost suficient ca d-sa să ajungă la încheierea că monedele de tip I care au circulat în zona Dristrei ca și monedele de tip II au fost bătute de Ioan Terter, fiul lui Dobrotiță.

Analizînd emisiunile de aramă de tip I, Iv. Ivanov ar fi observat că matrițerul care a confecționat stanțele de batere a ținut cu tot dinadinsul ca litera *T* existentă pe revers să figureze și pe avers. Drept urmare, a scos *T*-ul din contextul legendei δεσπότης și l-a plasat, uneori, în stînga, sub cruce, în afara cîmpului scriiturii (fig. 2/1a), alteori, chiar în centrul cîmpului, între cele două rînduri ale legendei (fig. 2/2a).

De notat că existența literei *T* pe ambele fețe ale monedei o întîlnim și pe o parte a emisiunilor de la Caliacra, despre care însă vom spune cîteva cuvinte ceva mai la vale.

Printr-o astfel de operație nu s-a urmărit altceva decît sublinierea atît pe aversul cît și pe reversul monedelor de aramă de tip I că unul dintre cele două nume ale emitentului, numele principal, începea cu litera T. În acest caz însă cel care a bătut monedele respective nu mai poate fi identificat cu Dobrotiță.

Dacă ele ar fi fost emise de Dobrotiță atunci trebuia ca locul de evidență de pe fețele monedelor să fie ocupat de litera *D*, deoarece numele despotului de Caliacra se pronunța în chip obișnuit Dobrotiță (cu *D*) și nu Tobrotiță (cu *T*).

Firește, s-ar putea aduce obiecția că legenda monedelor fiind redactată în limba greacă se impunea de la sine ca numele lui Dobrotiță să fie redactat în forma Tomprotița[61]. Aceasta așa ar fi dacă am avea certitudinea că izvoarele bizantine înregistrează numele dinastului de pe țărmul Mării Negre numai și numai cu litera *T* (ca inițială)[62]. Dar cînd

[59] *Ibidem*, p. 127

[60] După datele de care dispunem pînă acum nu se poate spune că monedele de tip I — schifate — au avut o circulație mai largă în timp.

[61] În forma aceasra este redat de Ioan Cantacuzino, *Historiarum libri* IV, ed. L. Schopenus, I — III, Bonn, 1828—1838, p. 62 — 63. Cf. FHDR III, p. 493 — 495; J. Darrouzès, *Les Regestes*, p. 544. actul nr. 2652; *Chronicon breve de Graecorum Imperatoribus ab anno 1341 ad annum 1153 e codice Vaticano graeco 162*, ed. R.J. Loenertz EEVS, 18, 1958, 208; *Ekthesis Nea, Manuel de pittakia du IVe siècle* (ed. J. Darrouzès), Paris, 1969, p. 56, (extras din REB, 27, 1969).

[62] Datorită dificultăților de pronunțare în l. greacă a explozivei sonore *d*, uneori pentru înregistrarea ei se folosește litera *t*, de unde și forma Tomprotitza în loc de Dombrotița. Faptul este binecunoscut bizantiniștilor (vezi, P. Mutafčiev, *Izbrani proizvodenia*, II, Sofia, 1973, p. 127 — 128; P. Ș. Năsturel, Byzantina, 13 (ΔΩΡΗΜΑ), Thessalonic, 1985, p. 762). Dar trecerea lui *D* în *T* nu se constituie într-o lege absolută în limba greacă și de aceea, uneori, inițiala numelui despotului de Caliacra a fost redată cînd cu literele Ντ care se pronunță tot *D* (Ντομπροβίτζα) vezi Ekthesis Nea, p. 56, nota 43 cînd cu litera *D* (vezi *infra*, nota 64). Dealtfel, exemplele în această privință sînt nesfîrșite. Numele lui Dobriță este redat cînd sub

în alte surse deasemenea bizantine, se intîlnește forma Ντομπροβίτζα [63] (care se pronunță Dobrovița, deci cu inițiala *D*) sau chiar Δοβροτίκεος[64], aidoma formelor din restul tuturor celorlalte izvoare: româno-polone (Dobrodicius)[65], româno-maghiare (Dobrodicius) [66], savoiarde (Domburdicz, (Dom)brodicza) [67], genoveze (Dobrodicius [68], Dobordize [69], Dobrodize, Dobrodica) turcești (Dobritza) [70], n-ar trebui să ne mai îndoim că această formă (cu litera *D*) și nu cealaltă (cu litera *T*) trebuia imprimată pe monede în măsura în care ele ar fi fost emise de Dobrotiță.

Și iată cum se dovedește — pe această cale — că emitentul monedelor de aramă de tip I care au circulat în zona Dristra — Vecina a fost Terter, fiul lui Dobrotiță, că pe acest Terter trebuie să-l fi chemat și Ioan de vreme ce pe reversul monedelor de aramă de tip I, litera T se află sub literele Iῶ.

Încercarea lui Iv. Iordanov de a atribui monedele de aramă de tip I lui Dobrotiță se mai lovește de o dificultate, greu de surmontat.

Aici, în apropierea Dristrei, în zona de circulație a monedelor de aramă de tip I, se afla orașul Vecina, ale cărui ruine se păstrează astăzi pe insula dunăreană Păcuiul lui Soare, fapt recunoscut de însuși Iv. Iordanov [71]. În treacăt fie spus, la Vecina s-au găsit mai multe monede de acest fel decît la Dristra [72].

Să reamintim că în vremea în care circulau monedele de tip I, adică în deceniile al optulea și al noulea ale sec. XIV, la Vecina continua să ființeze un emporion genovez [73]. Desigur, toți cercetătorii care se ocupă cu istoria despotatului de Caliacra, între care și Iv. Iordanov, știu că, începînd cu sfîrșitul deceniului al șaptelea sau începutul deceniului al optulea al sec. XIV (așadar în vremea baterii monedelor în cauză) și pînă către 1385—1386 (data morții lui Dobrotiță), despotatul de Caliacra s-a aflat într-un neîntrerupt război cu genovezii [74].

forma Τομπρίτζα cînd sub forma Τομπρίτσα vezi, P. S. Năsturel, *op. cit. loc. cit.*, unde se dau și alte pilde. Alteori nici nu se mai înlocuiește litera *D*, ca în cazul lui Dobromir din Nicetas Choniates *(Orationes et epistolae*, ediția lui Joannes van Dieten, in Corpus Fontium Historiae Byzantinae, III, Berlin, 1972, p. 106): ὁ Δοβρομιρὸς Χρύσος sau din actele sinodale ale Patriarhiei constantinopolitane (J. Darrouzès, *Les Regestes*, fasc. VI, Paris, 1979, p. 51, doc. 2735 și p. 53. doc. 2738): Δομβροντένοι.

Oricum, în legendele monedelor și ale sigiliilor redactate în limba greacă, era necesar ca numele emitentului să figureze așa cum era pronunțat de către străini. Acestei legi nu i s-au sustras nici măcar înalții funcționari bizantini (cf. cazul consulului Dobromir Damian katepan al Thraciei și Mesopotamiei (Occidentale), (Vezi Iv. Iordanov, Izvestia-Varna, 20 (35) p. 100) care a înțeles ca în legenda sigiliului său numele Dobromir să figureze ca atare și nu sub forma Tompromir.

[63] Vezi *supra* nota 62.

[64] Leon Chalcocondil, FHDR, III, p. 487.

[65] Hurmuzache, *Documente* I, 2. p. 322 — 334 și DRHD p. 487

[66] DRHD, I, p. 130 — 141. În tratatul încheiat de Mircea Voevod cu Sigismund de Luxemburg la 7 martie 1396 (p[artes] Dobrodicii).

[67] F. Bollati de Saint Pierre, *Illustrazioni della spedizione in* Oriente di Amedeo VI. Conte di Savoia (il Conte Verde), VII, VIII, Torino, 1900, p. 95, 363.

[68] M. Balard, *op. cit.*

[69] Hurmuzache, *Documente*, I. 2, p. 322. J. Dujčev, *op. cit.*, John, W. Barker, *Byzantins Studies*, 6, 1979, 1 — 2, p. 55.

[70] Leunclavius, *op. cit.*

[71] Iv. Iordanov, *op. cit.*, passim.

[72] Aceasta se datorează, desigur, faptului că aici s-au făcut mai multe cercetări arheologice decît la Silistra.

[73] Silvia Baraschi, Dacoromania, 4, Freiburg-München, 1977—1978, p. 51 — 54.

[74] Că genovezii nu erau în conflict cu Dobrotiță în 1361 rezultă și din conținutul actului nr. 100 publicat de M. Balard, *op. cit.*, p. 164 — 164.

În consecință, cine mai poate admite că tocmai Dobrotiță a fost cel ce a bătut monedele de aramă de tip I, monede care prin forța împrejurărilor, circulînd numai în zona Dristra — Vecina, se transformau *ipso-facto* într-un instrument financiar hărăzit să servească, în primul rînd, intereselor genoveze în practicarea comerțului mărunt? Desigur, nimeni! Dimpotrivă, în contextul unor împrejurări istorice în care genovezii erau prezenți la Vecina (Păcuiul lui Soare) numai Ioan Terter putea să bată monedele de tip I, pentru că, spre deosebire de tatăl său, el a fost tot timpul în relațiile cele mai bune cu genovezii și cu aliații lor. La nivelul actual al informației, gestul uciderii lui Mihail fiul lui Ioan al V-lea Paleologul de către Ioan Terter nu poate fi tălmăcit altfel decît că în conflictul din 1375 — 1379 dintre împăratul Bizanțului, aliat cu venețienii [75] și Andronic al IV-lea, aliat cu genovezii, el luase parte acestuia din urmă. O dovadă a simpatiilor sale pentru republica ligurică rezidă, credem noi, și în graba încheierii, în primăvara lui 1387, a tratatatului de pace care punea capăt îndelungatului conflict armat dintre genovezi și Dobrotiță [76].

În sfîrșit, dacă s-ar fi ținut seama că monedele de tip I au circulat exact în zona în care au circulat și monedele de tip II, despre care nici Iv. Iordanov nu se îndoiește că au fost emise de Terter, lesne s-ar fi putut înțelege de ce ele trebuie puse pe seama lui Ioan Terter și nici decum pe seama lui Dobrotiță. Oricum, Iv. Iordanov, atribuind monedele de aramă de tip I lui Dobrotiță avea datoria să explice, pe de o parte, de ce acestea au circulat de regulă în zona în care circulau monedele de aramă de tip II, adică în zona de domnie a lui Ioan Terter, iar pe de altă parte, de ce ele nu au circulat în zona Caliacrei, adică tocmai în părțile stăpînite direct de Dobrotiță.

Iată, deci, motivele care ne îndrituiesc să admitem, fără nici o rezervă, că pe fiul lui Dobrotiță îl chema Ioan Terter [77] și că el este emitentul monedelor de armă de tip I .

La drept vorbind, Dobrotiță nici nu trebuia implicat în această discuție deoarece în lunga-i domnie el și-a canaliazat silințele și priceperea, cu deosebire, pe făgașul problemelor militare și diplomatice, lăsînd pe planul doi grija pentru chestiunile economice legate de circulația monetară. Dealtminteri, așa se explică, socotim noi, de ce Dobrotiță n-a bătut niciodată monede [78] și tot așa se explică de ce la Caliacra și la Covasna, centrele majore ale stăpînirii sale, circulația monedelor din sec. XIV este insignificantă în raport cu aceea din celelalte centre existente în nord-estul Peninsulei Balcanice [79].

Să rezumăm! Ioan Terter, ajungînd — în toamna lui 1369 sau în primăvara anului următor — conducătorul formațiunii statale de la Dristra, a bătut imediat o serie de monede de argint (fig. 1) și o altă serie de monede de aramă (tip I) (fig. 2/1—2). Ceva mai tîrziu, în a doua jumătate a deceniului al optulea al sec. XIV, el a bătut și a doua serie de monede de

[75] Aliat însă și cu Dobrotiță: acesta nu era aliat în 1375 cu Andronic IV, așa cum crede N. Constantinescu, *Mircea cel Bătrîn*, București, 1982, p. 182.

[76] Cf. Iv. Dujčev, *op. cit.*

[77] Dacă Terter ar fi fost altcineva decît Ivanco, atunci ar fi trebuit ca și el să fie implicat în evenimentele, legate de bătălia de la Plocnic, care au stat la baza campaniei împotriva lui Ioan Šišman și Ivanco.

[78] Vezi *infra*, p. 153.

[79] Pentru slaba circulație monetară la Caliacra și Cavarna în aceste vremuri, vezi, Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 123 (tabelul)

aramă (tip II)[80] (fig. 2/3). De notat că paralel cu acestea o oarecare vreme au continuat să circule și monedele de aramă de tip I (dar numai acelea care aveau un nominal redus și erau schifate). Se prea poate ca aceste monede să fi fost bătute ceva mai tîrziu, la începutul decadei a opta, de exemplu.

Dar activitatea monetară a lui Ioan Terter nu s-a oprit aici. Preluînd conducerea despotatului de Caliacra, după moartea tatălui său, survenită in 1385[81] sau 1386, Ioan Terter a început să emită și acolo monede de aramă. Este vorba de emisiunile atribuite pînă acum lui Dobrotiță[82].

Ele se încadrează în două serii. Monedele din prima serie reprezentate, pînă-n prezent, doar de un exemplar (fig. 2/6), au fost bătute după modelul monedelor de tip I, emise pe vremea cînd Treter guverna la Dristra[83]. Pe avers, în centru, sînt imprimate în poziție etajată literele Δ și *T* (de la δεσπότης și, respectiv, Τερτερῆς, iar pe revers litera *T* mărginită de jur împrejur de literele ΚΑΛΚ (de la ΚΑΛ[ΙΑ]Κ[ΡΑ] (fig 2/6). După cum se vede aici, ca și în cazul monedelor de aramă de tip I de la Dristra și Vecina, emitentul a ținut să învedereze litera *T* pe ambele fețe ale monedelor, ceea ce înseamnă că numele lui n-a fost Dobrotiță cum crede Iv. Iordanov, ci Terter.

A doua serie de monede de aramă bătute la Caliacra de Terter este documentată prin trei exemplare (două publicate de Th. Gherasimov[84] și una de Iv. Iordanov[85]). Pe avers acestea au litera Δ, iar pe revers litera *T* mărginită de jur împrejur de literele ΚΑΛΚ (fig. 2/5)[86]. Din motivele enumerate mai sus și aceste monede trebuie socotite a fi fost bătute de Terter în calitatea lui de conducător al despotiei de Caliacra[87].

În vremea în care erau emise aceste monede la Caliacra, monedele de aramă de tip II din zona Dristra-Vecina încep să fie contramarcate; pe avers, adică pe fața vulturului bicefal, contramarca reprezintă bustul unui cavaler cu coiful pe cap (fig. 2/4a), iar pe revers contramarca, plasată în cîmpul monogramei, mai exact în spațiul dintre cei doi ρ, reprezintă o semilună însoțită de o stea (fig. 2/4 b). Ambele contramărci sînt închise în cîte un cerc[88].

Paralel cu contramarcarea monedelor de tip II sau la scurtă vreme după aceea au fost emise și exemplare noi cu reprezentări aidoma celor descrise mai sus cu deosebirea însă că bustul cavalerului și semiluna cu steaua nu mai apar ca surfrapări, ci imprimate odată cu imprimarea vul-

[80] Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 123 susține că aceasta s-a întîmplat în decadele a șaptea – a opta a sec. XIV. Decada șaptea se exclude însă deoarece Terter a instăpînit Dristra cel mai devreme la sfîrșitul anului 1369.

[81] Ultima știre despre Dobrotiță este din 1385 și nu din 1386 cum crede S. Iosipescu (*op. cit.*, p. 140) pornind de la o interpretare greșită pe care o dă unei știri consemnate în Ekthesis Nea, cap. 43, ed. J. Darrouzès, p. 56.

[82] T. Gherasimov, Arheologija-Sofia, 1968, 3, p. 10 — 12 și Iv. Iordanov, *op. cit.*, pl. I 1 — 4.

[83] Asemănarea dintre această monedă și monedele de aramă de tip I, din zona Dristrei, este sesizată chiar de Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 126, cu precizarea însă că el, atribuind prima monedă lui Dobrotiță, o socotește ca fiind anterioară, cronologic, monedelor de la Silistra și Vecina.

[84] Vezi *supra*, nota 82.

[85] Iv. Iordanov, *op. cit.*, pl. I, 3. Vezi și p. 125 — 126.

[86] Vezi notele 82 și 85.

[87] Aici se cuvine să subliniem că partea superioară a literei Δ de pe monedele de la Caliacra are aspect cruciform fapt care o apropie de unele monede de tip I din zona Dristrei.

[88] Vezi și P. Diaconu, Cercetări numismatice, 3, 1980, p. 75, fig. 2/3.

turului bicefal și a monogramei lui Terter, ceea ce înseamnă că totalitatea reprezentărilor se găsea pe ștanțele de batere a monedelor [89] (fig.2/7).

Privitor la monedele imprimate pe ștanțe cuprinzînd reprezentări cu vulturul bicefal și bustul cavalerului și monograma lui Terter cu semiluna și steaua, vom sublinia două particularități și anume: semiluna și steaua nu mai sînt înconjurate de un cerc; bucla literelor ρ din monograma lui Terter nu mai este circulară, ci pătrată.

Evident, monedele cu contramarcă nu aparțin lui Ioan Terter. Dar cui anume? Iv. Iordanov ar fi înclinat să le atribuie lui Mircea cel Mare — așa cum am făcut-o noi cu opt-nouă ani în urmă [90] dar îl împiedică faptul că „semiluna și steaua nu-i sînt cunoscute a fi fost o emblemă a voevodatului Țării Românești sau a familiei lui Mircea cel Mare" [91].

Vladimir Penčev acceptînd punctul de vedere al lui Theodor Gherasimov că bustul din contramarca monedelor de tip II ar reprezenta chipul unui tătar cu părul legat în conci și că semiluna ar fi un însemn tătăresc, de vreme ce el apare pe tamgalele Hoardei de Aur [92], conchide că monedele în cauză ar reflecta starea de vasalitate, la un moment dat, a Țării Dristrei față de Hoarda de Aur [93].

Tînărul numismat sofiot n-a sesizat însă că „precizările" lui Theodor Gherasimov erau greșite. Ceea ce considera Th. Gherasimov a fi bustul unui tătar cu părul legat în conci, este de fapt, bustul unui cavaler purtînd coif pe cap; în plus nici semiluna nu poate fi considerată tătărască pentru simplul motiv că pe monedele invocate ea este însoțită de o stea.

„Soluția" lui Vl. Penčev, potrivit căreia contramărcile de pe monedele de aramă de tip II ar indica suzeranitatea Hoardei de Aur asupra regiunii Dristra, este inacceptabilă și pentru motivul că sîntem într-o vreme în care limita de vest a puterii tătarilor se afla pe Bug [94], deci la o bună depărtare de colțul de sud-vest al Dobrogei.

Monedele discutate nu pot fi puse nici pe seama bulgarilor. Dealtminteri, numismaticii din țara vecină îi sînt necunoscute însemne ca: semiluna cu steaua și bustul de cavaler cu coif pe cap. În ce ne privește, socotim că aceste monede aparțin unuia dintre domnitorii Țării Românești. Dar cine putea fi el? Sigur este că pe la 1386, deci după moartea lui Dobrotiță [95], cînd Ioan Terter a plecat la Caliacra, Țara Dristrei intra într-o perioadă tulbure a existenței sale. Nu este exclus ca ea să fi devenit acum obiect de dispută între Dan I, domnul Țării Românești (1381—1386) și Ioan Šišman, țarul bulgar de la Tîrnovo. Oare această dispută să fi avut în vedere știrile conform cărora Dan I a murit într-o luptă cu bulgarii la sud de Dunăre? Oricum, istoricul român Dimitrie Onciul susținea că Dobrogea și Silistra au fost cucerite de către români încă în vremea lui Dan.

[89] *Ibidem*, p. 74. Pe unele monede (fig. 2/8 s) lipsește bustul cavalerului.

[90] Petre Diaconu, SCIVA, 29, 1978, 2, p. 199.

[91] Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 127. Afirmația lui Iv. Iordanov este făcută în pofida faptului că în lucrarea noastră, SCIVA, 29, 1978, 2, la locul citat, precizam că semiluna și steaua apar pe una din pecețile lui Mircea Voievod.

[92] T. Gherasimov, Izvestija-Sofia, 28, 1965, p. 29.

[93] Vl. Penčev, *op. cit.*, p. 27 — 28.

[94] În 1382 tătarii au fost înfrînți de lituanieni într-o luptă care a pus capăt dominației lor la gurile Dunării. B. Grekov și A. Iakubovski, *Zolotoja orda i ee padenja*, Moscova, 1950, p. 282.

[95] Vezi *supra*, nota 81.

Un izvor turcesc ne înștiințează că în 1388 Šišman a oferit turcilor orașul Silistra [96], de unde istoricii bulgari [97] s-au grăbit să conchidă că la acea dată celebrul oraș era din nou în mîinile bulgarilor. Lăsînd la o parte imprecizia și caracterul contradictoriu al știrilor din cronicile turcești — privind regiunea Dunării de Jos în a doua jumătate a sec. XIV — vom atrage luarea aminte că dreapta interpretare a informației citate ne îndeamnă să credem că țarul de la Tîrnovo oferea în 1388 turcilor un oraș considerat de el bulgăresc dar care, în realitate, era deja în mîinile românilor. Dealtfel, există unele indicii care ne îndreptățesc să opinăm că Mircea cel Mare și-a extins autoritatea asupra zonei Silistra încă de la urcarea sa pe tron, adică începînd cam de prin anul 1386. Unul dintre aceste indicii ni-l oferă știrea privitoare la ocuparea de către ostenii Țării Românești a cîtorva orașe și cetăți sud-dunărene, înainte de 1388 [98]. Dacă această informație va fi confirmată de viitoarele cercetări atunci nimic nu ne va împiedica să acceptăm, pe de o parte, că oștile turcești s-au izbit în 1388 la Silistra de rezistența unui oraș supus lui Mircea cel Mare, iar pe de altă parte, că monedele de aramă de tip II, contramarcate, au fost bătute de domnitorul român între 1386 și 1388. Oricum, cert este că semiluna însoțită de o stea, reprezentînd contramarca de pe reversul monedelor de aramă de tip II, este, în pofida a ceea ce crede Iv. Iordanov, un însemn heraldic românesc. El este prezent pe primele monede românești, bătute între 1364 și 1370—1371 [99], apoi pe monedele din sec. XV [100] cum și pe pecetea lui Mircea cel Mare [101].

Firește, și bustul cavalerului cu coif pe cap trebuie considerat un însemn heraldic românesc. În explicarea semnificației lui nu se poate face abstracție de figura cavalerului, în picioare, imprimată pe monedele lui Radu I, tatăl lui Mircea cel Mare, sau de coiful de cavaler, prezent pe toate monedele Țării Românești de la sfîrșitul sec. XIV și începutul sec. XV.

Ajungînd aici cititorul va reține, de asemenea, că pe nici una dintre monedele de la sfîrșitul sec. XIV, în circulație la Dunărea de Jos, bulgărești, bizantine, sîrbești, tătărești etc., în afară de cele românești, nu se întîlnesc însemnele realizate prin contramarcare pe monedele de aramă de tip II. Prin aceasta am și atrs atenția asupra motivelor care ne îndreptățesc să susținem că monedele de aramă din zona Dristra-Vecina, avînd pe avers vulturul bicefal și incluzînd bustul unui cavaler cu coif pe cap, iar pe revers monograma lui Terter însoțită de o semilună cu stea, au fost emise de unul dintre domnitorii Țării Românești, cel mai probabil, de Mircea cel Mare, imediat după plecarea lui Ioan Terter la Caliacra [102].

[96] *Cronici turcești privind țările române*, I. sec. XV — mijlocul sec. XVII, București, 1966, p. 111.

[97] Dintre istoricii români vom cita pe C. Rezachevici, *op. cit.*, p. 15. care înclină să creadă că Silistra a revenit bulgarilor în 1388.

[98] Johannes Leunclavius, *op. cit.*, col. 274, 276.

[99] Pe monedele lui Vlaicu. Cf. D. Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977, p. 243, pl. XVIII, 1, și p. 245, pl. XIX, 4.

[100] *Ibidem*, p. 245, pl. XIX, 4.

[101] *Ibidem*, p. 215, pl. IV/1, ; Același model de pecete a fost folosit și de Dan al II-lea pe un hrisov din 1425. Vezi Dan Cernovodeanu, op. cit., pl. IV/3; pentru pecetea lui Radu cel Mare, vezi pl. IV/5. Cf. Maria Dogaru, *Aspirația poporului român spre unitate națională și independență oglindită în simbolul heraldic*, București, 1981, p. 26, fig. 9.

[102] În lucrarea noastră, SCIVA, 29, 1978, 2, p. 199, pe nedrept susținem că însemnul reprezentînd bustul cavalerului cu coif pe cap nu aparține lui Mircea.

Cum se explică baterea unor monede de aramă în zona Dristrei de către Mircea cel Mare? Lucrurile se pot lămuri lesne dacă vor fi înțelese natura și sensul politicii duse în Dobrogea de marele domnitor român.

Înstăpînind ținuturile dintre Dunăre și Mare, domnitorul Țării Românești nu le-a modificat structurile administrativ-politice. De aceea conducătorul orașului Dristra va fi numit kefalia, pe vremea lui Mircea, așa cum s-a numit, probabil, și în vremea lui Ioan Terter. Mircea Voevod n-a știrbit în nici un chip unitatea teritorială a „despotatelor" de Dristra și Caliacra. Așa se și explică de ce în titulatura sa, marcată în tratatele încheiate cu Vladislav Iagello, voevodul român își zice *dominus Trestri et terrarum Dobrodicii despotus*. Și pentru că atît la Dristra cît și la Caliacra limba oficială era greaca, devine limpede de ce pe vremea stăpînirii lui Mircea cel Mare limba oficială în teritoriile transdanubiene a rămas tot greaca. Dovada o găsim în însăși inscripția de la Silistra conținînd numele lui Mircea cel Mare [103] cum și în actul de vînzare-cumpărare al lui Balduin, redactat în apropiere de Caliacra, tot în limba greacă.

Mircea cel Mare intrînd în Dobrogea nu s-a considerat un cuceritor. Ocuparea ținuturilor de dincolo de Dunăre nu s-a produs în chip violent. Nu este exclus ca extinderea autorității domnului Țării Românești și asupra despotatelor de Dristra și Caliacra să se fi operat în temeiul unui drept de succesiune, greu de definit însă în etapa actuală a cercetărilor. În tot cazul, faptul este sugerat de grija lui Mircea cel Mare de a nu dăuna efigiile predecesorului său de la Dristra (Ioan Terter) atunci cînd a trecut la contramarcarea monedelor acestuia [104].

Dacă la Silistra și în împrejurimi a pulsat o activitate economică datorită căreia Ioan Terter s-a văzut nevoit să emită pînă și monede de aramă, același lucru l-a făcut și Mircea Voievod. Numai că în efortul de a nu știrbi nimic din ceea ce era particular vieții social-economice și politice de la Dristra Mircea Voievod a înțeles să bată monede după chipul și asemănarea monedelor emise de predecesorul său, adăugîndu-le însă cîte ceva din însemnele Țării Românești, în speță, bustul cavalerului cu coif și semiluna însoțită de stea.

Dar ele nu sînt singurele monede de aramă bătute în Dobrogea de domnul Țării Românești Mircea Voevod. Ținînd seama de faptul că așa numitele „falsuri bulgărești" [105] au circulat cu precădere în zona Dristra-Vecina și cu deosebire în vremea lui Mircea, se poate susține, cu bun temei, că și acestea au fost emise în timpul domniei voevodului român asupra regiunilor de la sud de Dunăre [106].

Mulțimea lor, exagerat de mare, se poate explica prin aceea că sîntem în timpurile în care situația financiară de la Dunărea de Jos se dezechili-

[103] P. Ș. Năsturel, Studia et acta orientalia I, București, 1958, p. 239 -- 247. Andrei Pippidi, într-o comunicare ținută la sfîrșitul lui decembrie 1986 în cadrul Societății de studii bizantine, a dovedit că inscripția lui Mircea datează din anul 1403.

[104] C. Rezachevici, *op. cit.*, p. 29, susține că prin contramarcare era anulat simbolul precedent. Vezi și poziția lui Vl. Penčev, Numizmatika, 1984, 1, p. 27, care afirmă că prin contramarcare nu s-a urmărit distrugerea efigiilor precedente.

[105] N. Musmov, *Tezaurul de la Silistra*, în Revista Muzeului, București, 1935, p. 37 -- 47.

[106] Tradiția baterii unor monede în Dristra medievală urcă pînă în sec. X -- XI e.n. Vezi P. Diaconu, SCIVA, 32, 1981, 3, p. 407 — 412). Tot la Silistra au fost bătute și monedele de la sfîrșitul sec. XIII, atribuite greșit lui Iakob Sviatoslav. (vezi Numizmatika, 1980, 1, p. 3 — 8). În ce ne privește, socotim că aceste monede au fost emise de un alt Sviatoslav, poate chiar Theodor Sviatoslav, înainte ca el să devină țar. Acest Sviatoslav își avea reședința în Silistra.

brase, ca urmare a instabilității circulației mărfurilor și a inflației monetare.

La capătul intervenției noastre vom sublinia următoarele concluzii :

1. Dobrotiță nu a avut doi fii : Ioan și Terter, ci unul singur care s-a numit Ioan Terter.

2. Ioan Terter, ca conducător al Țării Dristra care a luat ființă cam prin 1370 s-a folosit de două titluri δεσπότης și αὐθέντης = *dominus*, care, în fond, înseamnă același lucru.

3. Ioan Terter a emis la Silistra în jurul anului 1370 o serie de monede de argint (fig. 1) și una de aramă (de tip I) (fig. 2/1-2). Ulterior, în a doua parte a deceniului al optulea, el a emis altă serie de monede de aramă (tip II) (fig. 2/3).

4. După moartea lui Dobrotiță Ioan Terter se mută la Caliacra unde, între anii 1386 și 1388, emite încă două serii de monede (fig. 2/5-6) considerate pînă de curînd a fi fost bătute de Dobrotiță.

5. Unul dintre domnii Țării Românești, probabil Mircea cel Mare, ocupînd Țara Dristrei, a contramarcat monedele de aramă (tip II) ale lui Ioan Terter care erau în circulație imprimînd pe avers, deci pe fața vulturului bicefal, bustul unui cavaler cu coif pe cap, iar pe revers semiluna și steaua (fig. 2/4). Tot atunci Mircea a emis și monede în care însemnele Țării Românești (bustul cavalerului și semiluna cu steaua) erau imprimate pe ștanța de batere a monedelor (fig. 2/7-8).

6. Așa numitele falsuri bulgărești sînt tot emisiuni ale lui Mircea cel Mare.

EINIGE FRAGEN ZU DEN BRONZENEN MÜNZEN AUS DER SÜDDOBRUDSCHA AUS DEM LETZTEN DRITTEL DES XIV. JHS.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser erwähnt vor allem folgende historische Erreignisse : im Jahre 1369 oder 1370 wurde in der süd-west Ecke der Dobrudscha, genauer in der Umgebung von Silistra (Dristra — Păcuiul lui Soare (Vecina), ein staatliches Gebilde mit der Hauptstadt in Dristra gegründet. Der Führer dieses Staates war Terter, der Sohn des Dobrotiță, Terter kann mit Ivanco (Ioan) gleichgesetzt werden. Sein Herrschaftszeichen war der zweiköpfige Adler.

Zwischen 1369/1370 und 1372/1373 hat Terter eine Reihe silberne Münzen geprägt, von denen bislang nur eine, in deren Legende er der Titel αὐθέντης trägt, gefunden wurde (Abb. 1) Gleichzeitig hat er auch eine Reihe bronzene Münzen geprägt (Typ 1), auf denen er den Titel δεσπότης trägt (Abb. 2/1-2). In der zweiten Hälfte des achten Jahrzehnt prägt er den zweiten Typ der bronzenen Münzen (Typ II) (Abb. 2/3). Diese Bemerkungen wurden in SCIVA, 29, 1978, S. 185 — 201 veröffentlicht.

Einige bulgarische Numismaten — vor allem Iv. Ivanov — haben die Zuweisung der bronzenen Münzen des Typs 1 an Terter zurückgeschlagen. Nach ihm wurden sie von Dobrotiță, der Vater von Terter, geprägt. So glaubte auch N. Conovici in RESEE, 13, 1975, 4, S. 599 — 605. Iv. Ivanov behauptet auch, dass Dobrotiță zwei Söhne, Terter und Ioan und nicht einen Sohn Ioan Terter, wie Petre Diaconu glaubt, gehabt hat.

In diesem Aufsatz haben wir die entsprechenden Argumente gebracht, welche eindeutig beweisen, dass Terter identisch mit Ioan ist und als Präger der bronzenen Münzen des Typs I angesehen werden muss.

Eine eingehende numismatische Analyse dieser Münzen konnte zeigen, dass der Buchstabe T auf beiden Münzseiten vorkommt (Avv. 2/1 und 2), was darauf hinweist, dass der Name des Prägers mit dem Buchstaben T anfängt. In diesem Fall kann als Präger nicht Dobrotiță sondern Terter betrachtet werden.

Weiter haben wir zu zeigen versucht, dass Terter bei seiner Ankunft in Caliacra — nach dem Tod seines Vaters — um 1386 auch dort zwei Reihen von bronzenen Münzen, die im Gebiet Dristra-Vecina umgelaufen sind, geprägt hat (Abb. 2/5-6).

Während der Zeit als Ioan Terter in Caliacra residierte, gehörte die Umgebung von Dristra zur Tara Românească. Als Folge hat der rumänische Fürst einen Teil der Münzen vom Typ II mit Herrschaftszeichen der Țara Românească zusätzlich gestempelt. Somit stellt der Zusatzstempel auf der Seite mit dem zweiköpfigen Adler die Büste eines behelmten Ritters und auf der Seite mit Monogramm einen Stern mit Halbmond, dar (Abb.2/4). Ebenfalls an dem Zeitpunkt, oder gleich danach, wurden die Herrschaftszeichen in den Prägestempel der Münzen aufgenommen (Abb. 2/7—8).

Während der Zeit des Fürstentums Mircea des Grossen wurden in Silistra auch die sogenannten „bulgarische Fälschungen", die vornehmlich im Gebiet Dristra-Vecina im Umlauf waren, geprägt.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Silberne Münze geprägt von Ioan Terter in Silistra.

Abb. 2. 1 — 2 bronzene Münzen vom Typ 1 und 3 (Typ II), geprägt von Ioan Terter in Silistra; 5—6 bronzen Münzen geprägt von Ioan Terter in Caliacra; 4 bronzene Münzen (Typ II) geprägt von Ioan Terter und zusätzlich gestempelt in der Zeit Mircea des Grosse; 7 — 8 bronzene Münzen geprägt von Mircea der Grosse in Dristra.

UNELTE DE PIATRĂ AFLATE ÎN COLECŢIA MUZEULUI JUDEŢEAN GORJ, TÎRGU JIU

de PETRE GHERGHE

În decursul anilor s-au adunat în colecţiile muzeului din Tîrgu Jiu numeroase unelte din piatră descoperite întîmplător pe teritoriul judeţului Gorj. Cele mai multe aparţin epocii bronzului. De regulă, aceste unelte erau făcute dintr-o rocă rezistentă şi, începînd cu perioada mijlocie a epocii neolitice, dar mai ales în epoca bronzului, ele erau lucrate în zonele de munte şi deal, probabil în apropierea zăcămintelor de tuf vulcanic sau de roci similare, care puteau fi prelucrate mai uşor prin cioplire şi şlefuire.

Studierea uneltelor din piatră a permis gruparea acestora, după modul de fixare a cozii, în două categorii : I. Unelte neperforate, prevăzute pentru fixarea cozii cu o şănţuire perpendiculară pe axul longitudinal al piesei şi II. Unelte perforate. După destinaţie, uneltele din piatră neperforate, se pot împărţi, de asemenea, în : 1. Topoare—ciocan ; 2. Ciocane-măciuci ; 3. Dălţi.

I.1. *Topoare—ciocan neperforate*, existente în colecţia amintită, au fost descoperite la Tîrgu Jiu, Aniniş, Hurezani, Ţicleni, Raci, Săcelu, Ţînţăreni şi Căpreni. Ţinînd cont de funcţionalitate, dimensiuni şi forme, acestea pot fi grupate din punct de vedere tipologic şi evolutiv în trei variante : a. Topoare—ciocan plate (aplatizate), de dimensiuni mai mici, descoperite la Tîrgu Jiu, Hurezani, Ţicleni, Aniniş, Raci ; b. Topoare—ciocan de dimensiuni mijlocii ; descoperite la Săcelu-Chicioara ; c. Topoare de dimensiuni mari, cu muchia arcuită şi tăişul gros, rezistent, cum sînt cele descoperite la Ţînţăreni şi Căpreni.

I.1.a. *Topoarele—ciocan din prima variantă* au toate forme aplatizate. Exemplarul de la Tîrgu Jiu [1], inv. 2.315 (fig. 1/1 şi 4/2), a avut muchia ovală în secţiune, iar suprafaţa dreaptă. În jumătatea superioară este prevăzut pe toate feţele cu o şănţuire uniformă, folosită la fixarea cozii. Partea inferioară a uneltei are în secţiune forma unui dreptunghi cu colţurile rotunjite, ce se subţiază către tăişul arcuit. Datorită folosirii, toporul are muchia ciobită şi tăişul puţin ştirbit. Dimensiuni : lungimea maximă 10,4 cm, lăţimea muchiei 7 cm, grosimea muchiei 3,8 cm, lăţimea maximă a lamei 6,5 cm, iar grosimea 3,6 cm.

Toporul-ciocan descoperit la Aniniş [2], inv. 1 816 (fig. 1/4), are muchia în secţiune ovală, iar suprafaţa puţin arcuită. În jumătatea superioară, şanţul de înmănuşare este oblic faţă de axul longitudinal al piesei

[1] Inedit. Donat în anul 1966 de Ionescu Florin.
[2] Inedit. Donat de Simion Pestroiu din Cărpiniş, sat Aniniş.

S C I V A , tomul 38, nr. 2, Bucureşti, aprilie—iunie 1987, p. 159—165

şi are o lăţime neuniformă. Secţiunea părţii inferioare este asemănătoare cu cea a piesei descoperite la Tîrgu Jiu, numai că tăişul este rupt. Dimensiuni : lungimea 10 cm, lăţimea maximă a muchiei 7 cm, grosimea maximă a muchiei 3,4 cm, lungimea maximă a lamei 6,4 cm, grosimea maximă a lamei 3 cm.

Toporul—ciocan descoperit la Hurezani, inv. 10 445 (fig. 2/3), are muchia cu suprafaţa dreaptă, iar secţiunea este asemănătoare cu un oval asimetric, deoarece una din laturi este aproape plană faţă de cealaltă, care este puternic arcuită, fapt pentru care şi şanţul de înmănuşare şi adîncimea sînt neuniforme. Această asimetrie se menţine pe toată lungimea piesei, ceea ce face ca partea inferioară să aibă pe laturile mici grosimi diferite (mai groasă la exterior unde se termină capătul cozii). Tăişul, este puternic tocit la colţul exterior, aceasta indicînd poziţia oblică faţă de coadă şi partea cea mai activă a lui. Dimensiuni : lungimea 13,4 cm, lăţimea maximă a muchiei 6,8 cm, grosimea maximă a muchiei 3,2 cm, lăţimea maximă a lamei 6,9 cm, grosimea maximă a lamei 2,9 cm.

Toporul—ciocan de la Ţicleni, inv. 9 920 (fig. 2/1), are muchia cu suprafaţa dreaptă, iar în secţiune o formă asimetrică : una din laturile scurte este puternic arcuită, pe cînd cealaltă este teşită. Şănţuirea este oblică faţă de axul longitudinal al piesei, cu lăţimea şi adîncimea neuniforme. Partea inferioară are secţiunea asemănătoare cu un dreptunghi cu colţurile puternic rotunjite şi se termină cu un tăiş arcuit. Muchia este acum ciobită pe ambele feţe, iar tăişul puţin ştirbit. Dimensiuni : lungimea 12,2 cm, lăţimea maximă a muchiei 7,5 cm, grosimea maximă a muchiei 3,3 cm, lăţimea maximă a lamei 8 cm, grosimea maximă a lamei 3,5 cm.

Toporul—ciocan descoperit la Raci, inv. 840 (fig. 2/2), are muchia cu suprafaţa arcuită şi marginile rotunjite, iar secţiunea este asimetrică datorită părţilor lipsă din muchie. Şănţuirea pentru înmănuşare este puţin oblică faţă de axul longitudinal al piesei şi are lăţimea şi adîncimea neuniforme. Partea inferioră se îngustează către tăişul care prezintă urme de folosire, iar în secţiune are forma unui dreptunghi cu colţurile puţin rotunjite. Dimensiuni : lungimea 12 cm, lăţimea maximă a muchiei 7,5 cm, grosimea maximă a muchiei 3 cm, lăţimea maximă a lamei 6,9 cm, grosimea maximă a lamei 2,9 cm.

I.1.b. *A doua variantă de topoare—ciocan*, din care face parte, în cazul nostru, toporul descoperit întîmplător la Săcelu—Chicioara, inv. 9 871 (fig. 1/3), a fost executat dintr-o rocă de culoare cenuşie cu puncte de culoare cafenie şi este semişlefuit.

Muchia a fost pătrată în secţiune, cu suprafaţa puternic arcuită, actualmente cu un colţ distrus datorită folosirii. În partea superioară este prevăzut cu o şănţuire pentru înmănuşare, a cărei lăţime şi adîncime este neuniformă, cauzată şi de asimetria piesei. Partea inferioară are formă de dreptunghi cu laturile lungi uşor arcuite, iar muchiile rotunjite se subţiază către tăiş, care este aproape drept şi cu colţurile tocite. Muchia şi tăişul prezintă urme de folosire, iar de pe feţele părţii inferioare sînt sărite aşchii. Dimensiuni : lungimea 16,3 cm, lăţimea maximă a muchiei 6,4 cm, grosimea maximă a muchiei 6,6 cm, lăţimea maximă a lamei 6,6 cm, grosimea maximă a lamei 4,7 cm.

I.1.c. *A treia variantă de topoare—ciocan* cuprinde piesele descoperite întîmplător la Ţinţăreni, inv. 5 774, şi Căpreni, inv. 10 440, care se deosebesc de cele din a doua categorie, în special prin stadiul de finisare şi greutate.

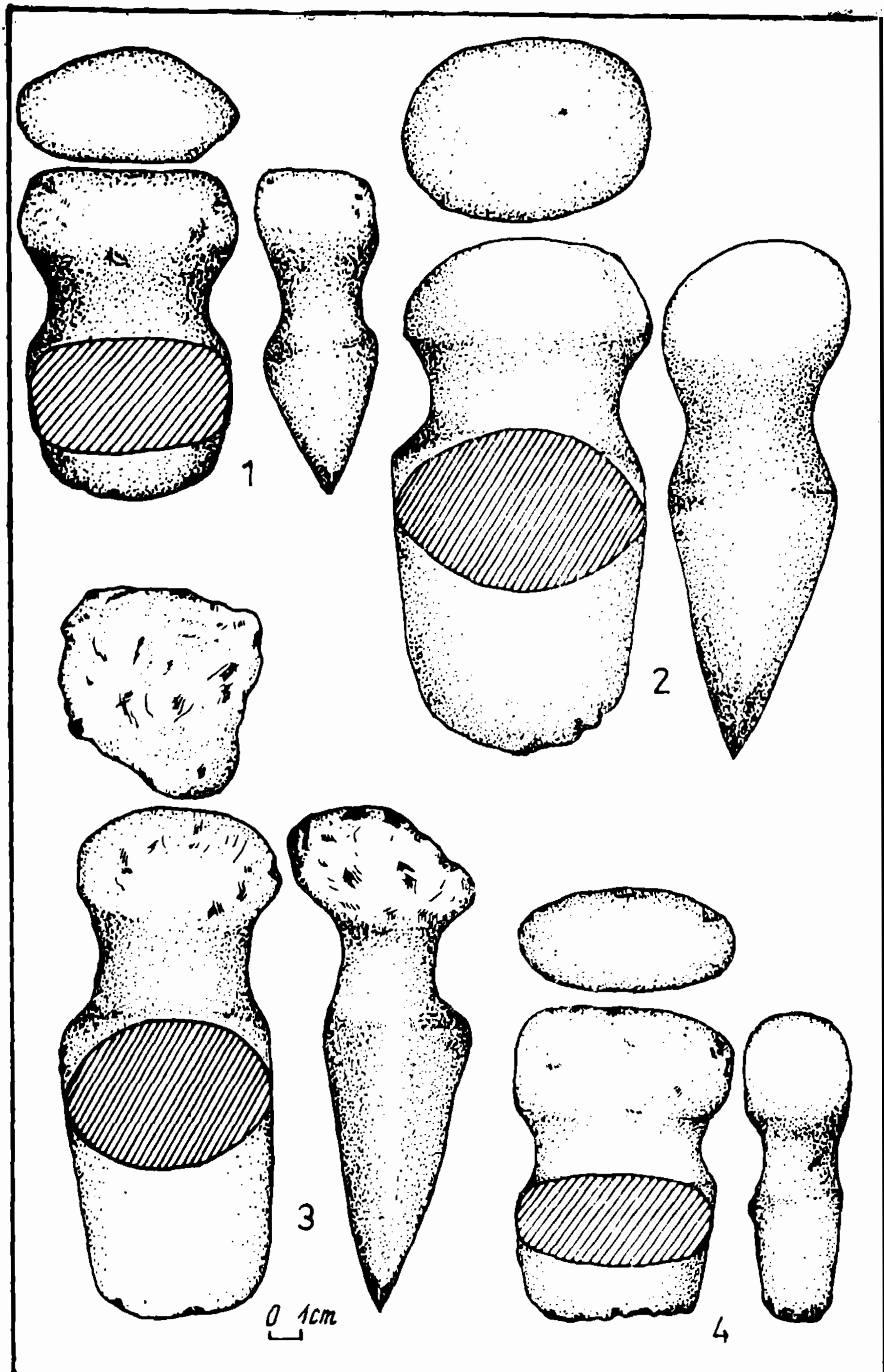

Fig. 1. Topoare — ciocan. 1 Tîrgu Jiu ; 2 Ţinţăreni ; 3 Săcelu-Chicioara ; 4 Anişte.

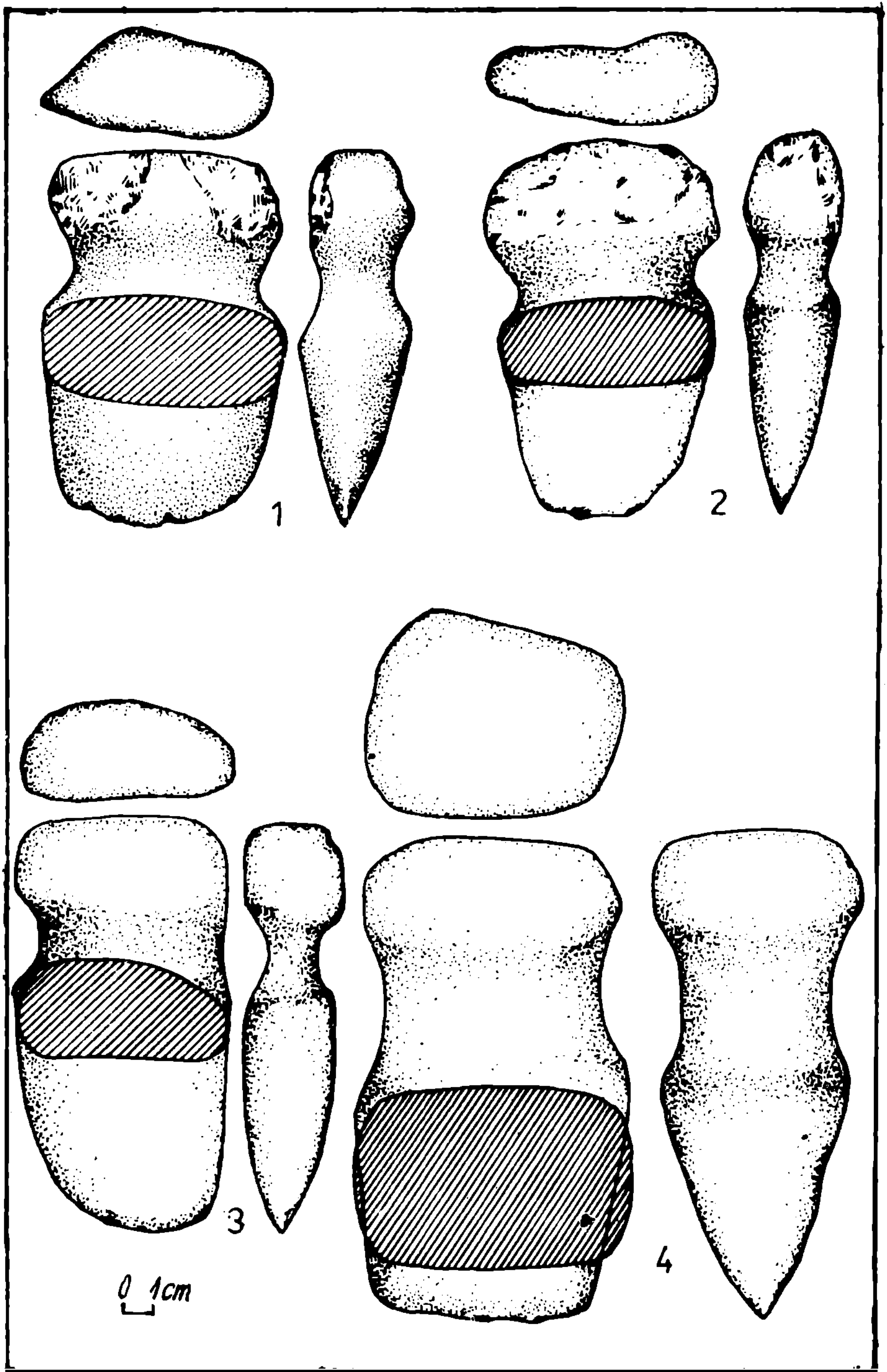

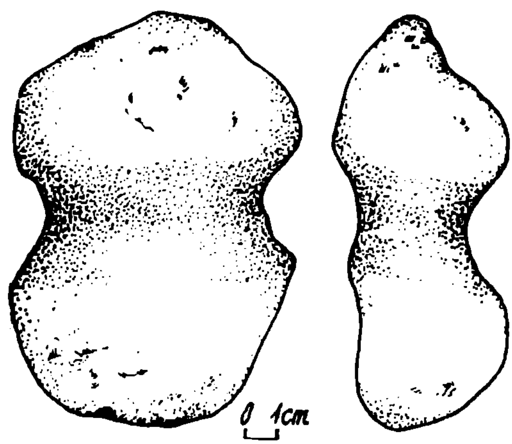
Fig. 2. Topoare—ciocan. 1 Ţicleni ; 2 Raci ; 3 Hurezani ; 4 Căpreni.

Toporul—ciocan descoperit la Ţînţăreni (fig. 1/2 şi 4/1) are formă de „pană" [3] şi a fost executat dintr-o rocă de culoare cenuşie, cu cele două extremităţi puternic arcuite şi este bine şlefuit. Muchia este bine păstrată şi are în secţiune formă ovală. În partea superioară este prevăzut cu o şănţuire de înmănuşare puţin oblică faţă de axul longitudinal al piesei, lată de circa 4 cm şi adîncită uniform pe toate feţele. Partea inferioară este lenticulară în secţiune şi se îngustează către tăiş, care este puternic arcuit şi prezintă urme de uzură. Dimensiuni : lungimea 16,5 cm, lăţimea maximă a muchiei 7,9 cm, grosimea maximă a muchiei 5,8 cm, lăţimea maximă a lamei 8 cm, grosimea maximă a lamei 5,2 cm.

Toporul—ciocan descoperit întîmplător la Căpreni (fig. 2/4) a fost executat dintr-o rocă vulcanică de culoare verde, bine şlefuită şi asemănător ca formă cu cel descoperit la Ţînţăreni. Muchia are suprafaţa uşor arcuită cu colţurile rotunjite şi rectangulară în secţiune. Şănţuirea este puţin oblică faţă de axul longitudinal al piesei, lată de circa 5 cm şi mai puţin adîncă decît la piesa anterioară. Partea inferioară are în secţiune forma unui dreptunghi cu laturile lungi uşor arcuite şi colţurile puţin rotunjite. Tăişul este aproape drept. Dimensiuni : lungimea 15,8 cm, lăţimea maximă a muchiei 8,2 cm, grosimea maximă a muchiei 6,7 cm, lăţimea maximă a lamei 8,6 cm, grosimea lamei 5,9 cm.

I.2. Tot în această categorie a uneltelor neperforate am inclus şi un ciocan identificat în colecţiile Muzeului judeţean din Tîrgu Jiu.

Fig. 3. Ciocan (ciocan—măciucă). Cărpiniş, Dorf Aniniş.

Ciocanul cunoscut şi sub denumirea de „măciucă", sau ciocan-măciucă, inv. 600 (fig. 3/1 şi 4/3), a fost descoperit întîmplător în comuna Cărpiniş, satul Aniniş [4]. Este lucrat dintr-o rocă dură, de culoare cenuşie, iar ca stadiu de finisare este semişlefuit. Muchiile sînt puternic arcuite şi prezintă vizibile urme de folosire (aşchii sărite). La jumătatea lungimii sale este prevăzut cu o şănţuire puţin oblică faţă de axul longitudinal al piesei şi neuniformă atît ca lăţime (de la 3 pînă la 4,5 cm), cît şi ca adîncime, datorită asimetriei uneltei. Cea de-a patra latură fiind aproape

[3] În acest sens, unii cercetători i-au atribuit forma de cilindru bitronconic, vezi Eugen Comşa, SCIV, 23, 1972, 2, p. 256.

[4] Inedit. Donaţie a locuitorului Ion C. Dumitrescu din Cărpiniş, sat Aniniş.

dreaptă, şănţuirea este aici superficială. Dimensiuni : lungimea maximă 12,8 cm, lăţimea muchiei 9 cm, grosimea muchiei 5,4 cm.

Datarea şi atribuirea unor anumite culturi nu se pot stabili cu certitudine. Topoarele—ciocan din prima şi a doua variantă, se întîlnesc încе-

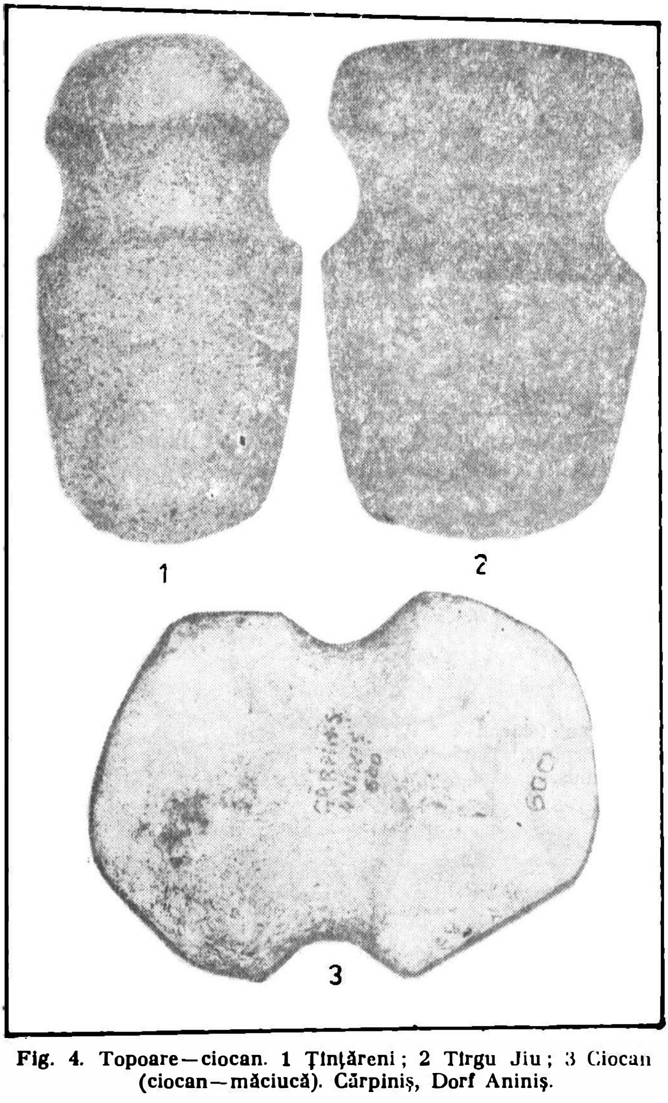

Fig. 4. Topoare—ciocan. 1 Ţînţăreni ; 2 Tîrgu Jiu ; 3 Ciocan (ciocan—măciucă). Cărpiniş, Dorf Aniniş.

pînd cu epoca neolitică [5] pînă în epoca bronzului inclusiv [6]. În cazul nostru, considerăm că piesele în discuţie, la variantele I.1.a, I.1.b. şi I.2, în general, pot fi atribuite culturii Coţofeni, pe cînd uneltele din varianta I.1.c, pot fi considerate ca aparţinînd culturii Glina. Piese asemănătoare au mai fost descoperite pe teritoriul Olteniei, în judeţul Vîlcea la Căză-

[5] Vladimir Dumitrescu, *Hăbăşeşti*, Bucureşti, 1967, p. 33 şi fig. 45.
[6] *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 118.

nești, comuna Buletca și Mateești și au fost atribuite culturii Glina [7]. De asemenea, piese ce aparțin aceleiași epoci s-au mai descoperit în județul Mehedinți, la Ostrovu Corbului [8], Drobeta-Turnu Severin, Rocșoreni, Sura, Salcia, Cernaia[9]. În județul Dolj, au fost descoperite asemenea piese la Velești, Lișteava și Goești [10], iar în județul Gorj sînt cunoscute descoperirile mai vechi de la Gorgovii de Jiu, Cărbunești (trei exemplare) și Ciuperceni [11].

Uneltele din colecția muzeului, pot indica prezența unor așezări preistorice din jud. Gorj.

STEINERNE WERKZEUGE AUS DER SAMMLUNG DES BEZIRKSMUSEUM GORJ, TÎRGU JIU

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser behandelt die Kategorie der steinernen, nicht durchlöcherten Werkzeuge: I.1.a. Hammeräxte und I.1.b. Keuläxte. Diese wurden zufällig auf dem Gebiet des Bezirks Gorj entdeckt. Die Werkzeuge stammen aus der zweiten Hälfte des Neolithikums aber vor allem aus der Bronzezeit. Sie wurden sowohl in den Gebirgs- als auch in den Hügelgegenden hergestellt, wahrscheinlich in der Nähe der Tufgesteinlager oder anderon ähnlichen Gesteinlager.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. Hammeräxte. 1 Tirgu Jiu; 2 Țințăreni; 3 Săcelu-Chicioara; 4 Aniște.

Abb. 2. Hammeräxte. 1 Țicleni; 2 Raci; 3 Hurezani; 4 Căpreni.

Abb. 3. Hammer (Hammer-Keule). Cărpiniș, Dorf Aniniș.

Abb. 4. Hammeräxte. 1 Țințăreni; 2 Tirgu Jiu; 3 Hammer (Hammer-Keule). Cărpiniș, Dorf Aniniș.

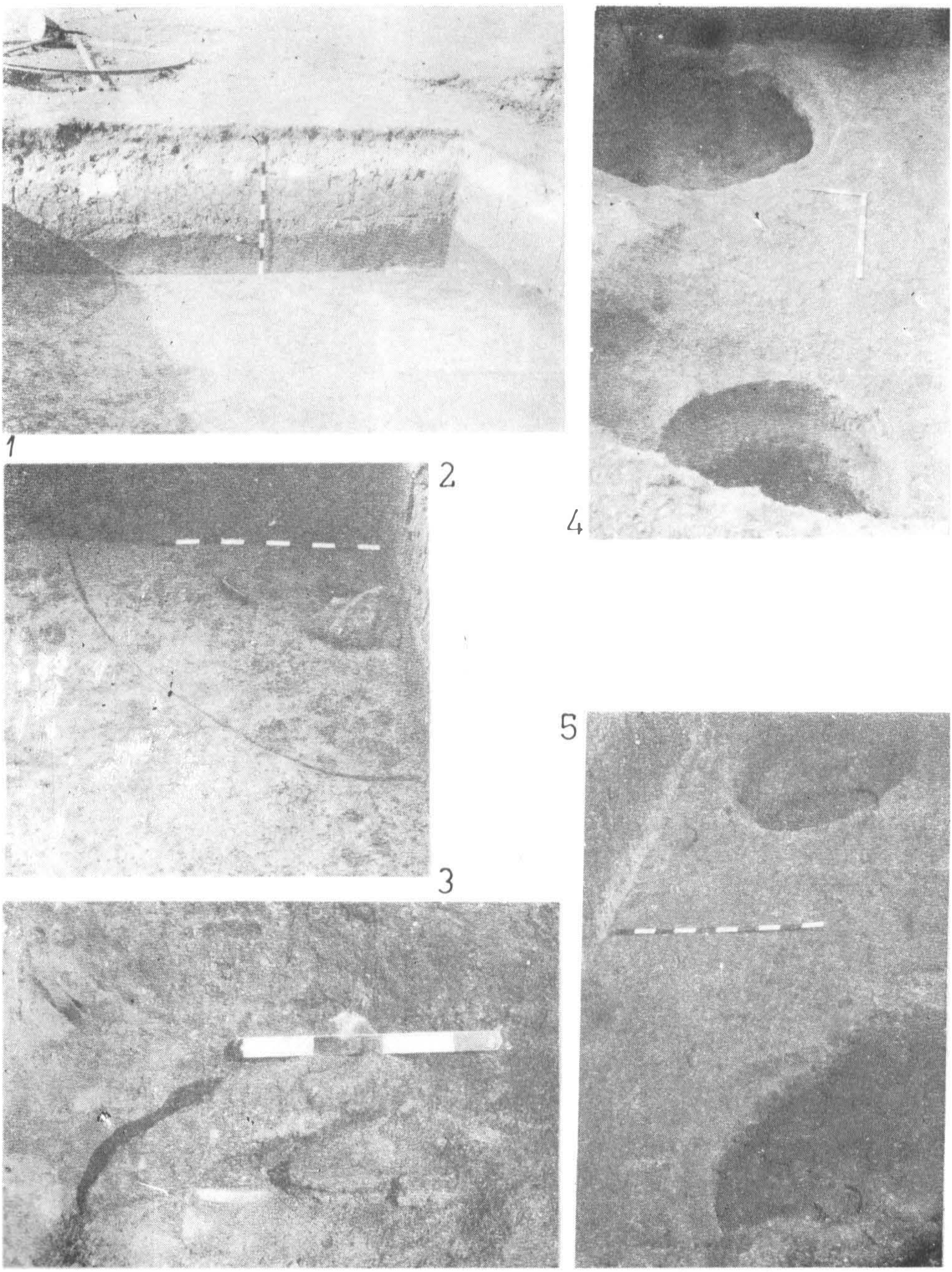
[7] Gheorghe I. Petre, SCIV, 19, 1968, 2, p. 281.

[8] Dumitru Berciu, Materiale, 1, 1959, p. 635, pl. XII/B.

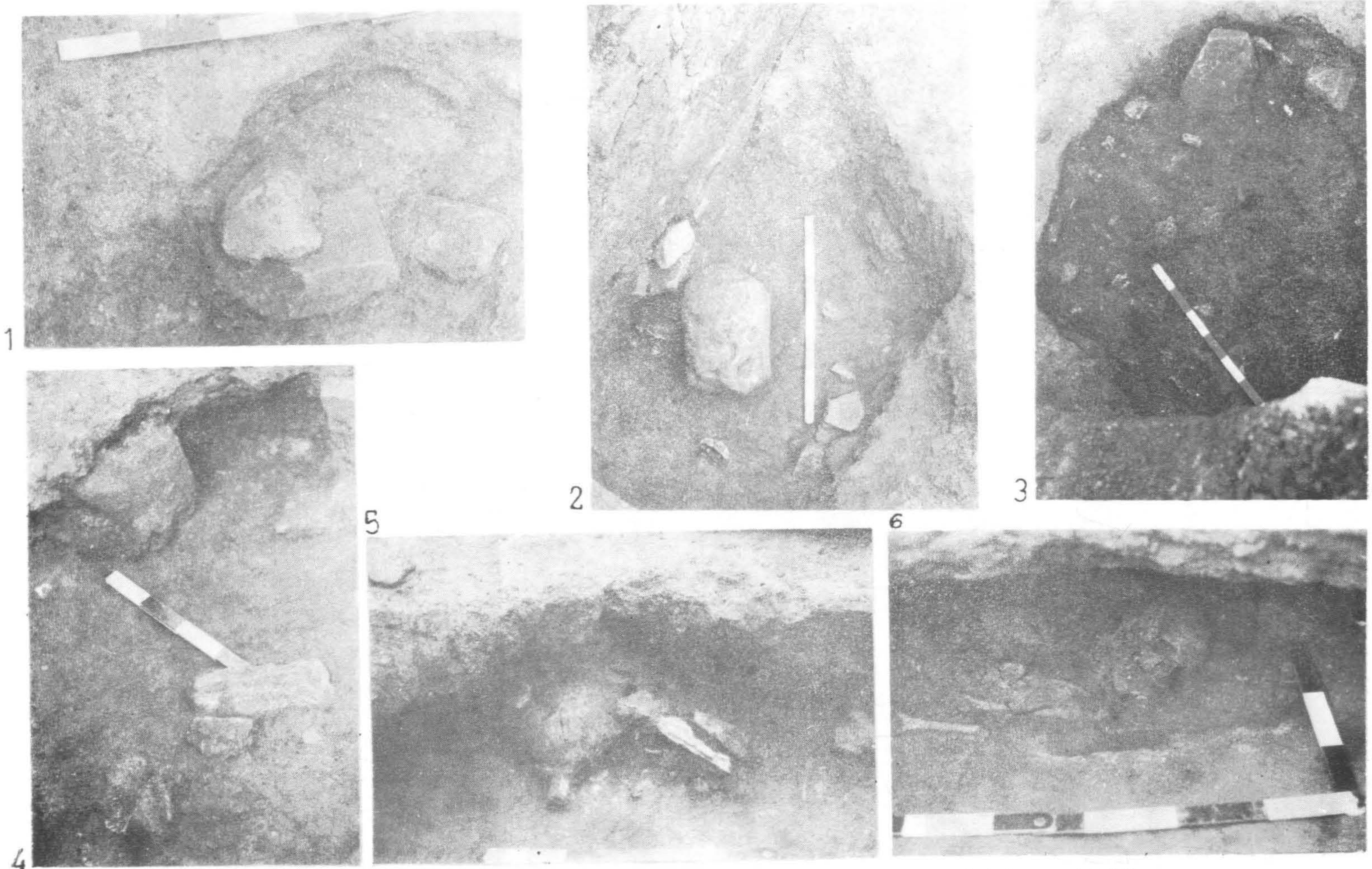
[9] Idem, APO, p. 90 și fig. 104/4 — 7 și 103/3.

[10] *Ibidem*, p. 90 — 91.

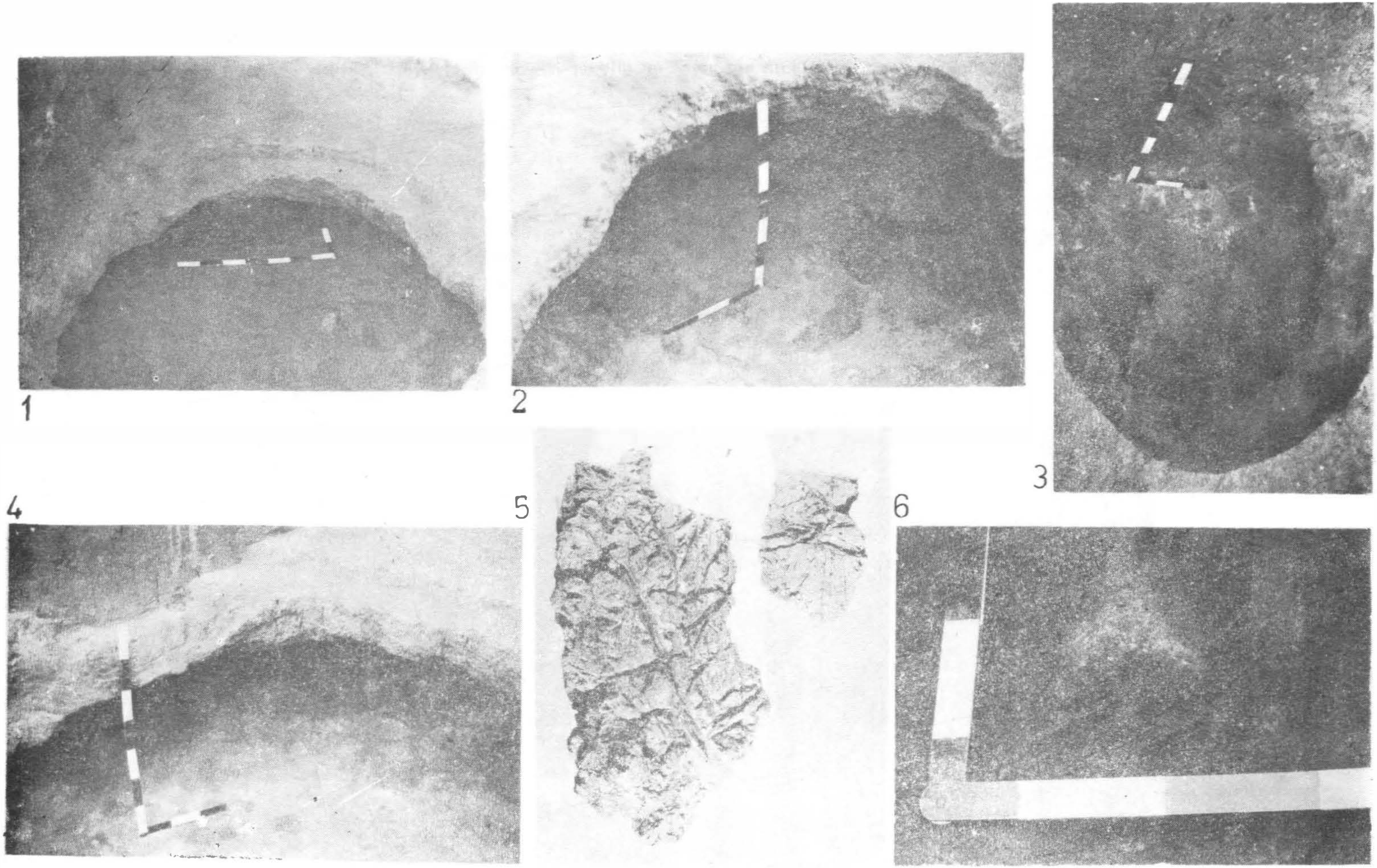
[11] *Ibidem*, p. 91 și fig. 104/8, 2, 3.

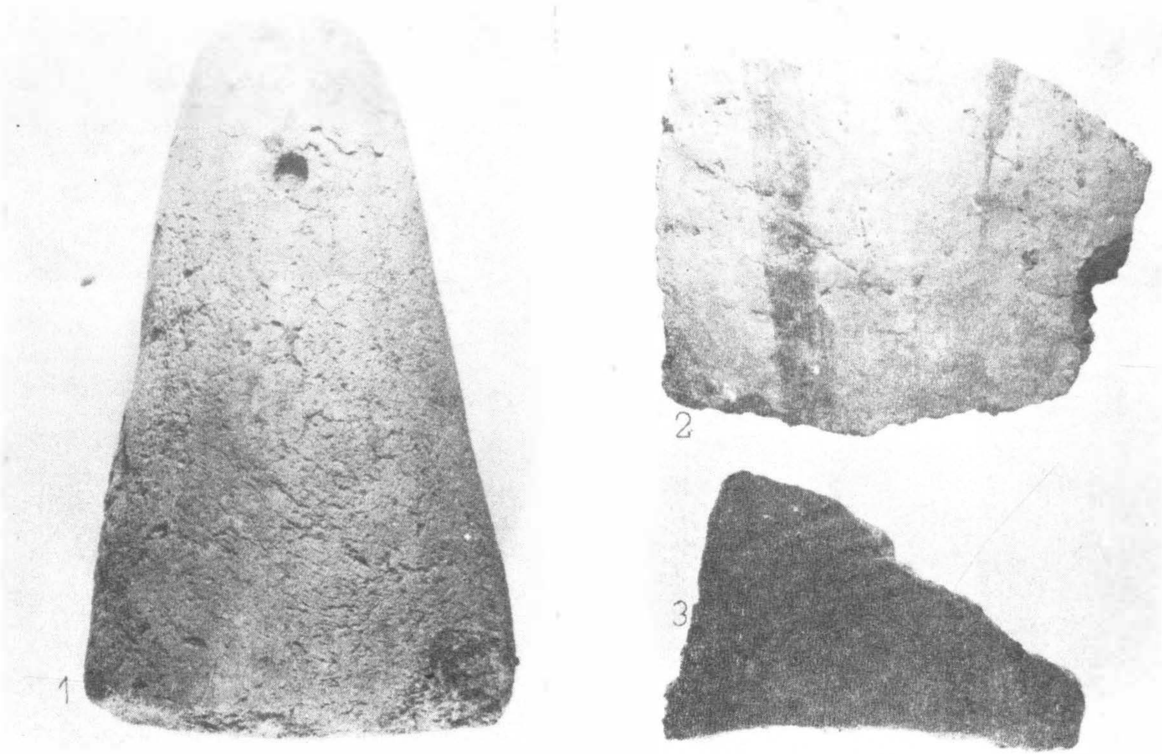
Pl. I. Baciu — str. Nouă. Secţiunea 5 ; 1, 4 — 5 groapa 2 şi 4 ; 2 groapa 2 ; 3 groapa 4.

Pl. II. Baciu — str. Nouă. Groapa 2, diferite niveluri de săpare. 5 mormîntul 1, 6 mormîntul 2.

Pl. III. Baciu — str. Nouă. 11 — 2, 4, 6 groapa 2; 3 groapa 4; 5 fragmente de chirpici din groapa 2.

Pl. IV. Baciu — str. Nouă. 1 cățel de vatră din groapa 2 ; 2 — 3 fragmente ceramice.

CONTRIBUŢII LA CUNOAŞTEREA RITULUI FUNERAR HALLSTATTIAN

de ZOIA KALMAR

Săpăturile de salvare din comuna Baciu — str. Nouă, desfăşurate în toamna anului 1984 [1], au dus la descoperirea mai multor complexe hallstattiene care atestă existenţa unei locuiri pe o terasă înaltă, orientată spre sud, situată pe partea stîngă a văii Nadăşului. Pe această terasă au fost descoperite şi urme materiale care aparţin culturii Petreşti, epocii bronzului şi evului mediu. În zona cercetată au fost găsite două vetre, un pavaj din pietre de rîu şi două gropi, toate aparţinînd primei vîrste a fierului.

Gropile hallstattiene, asupra cărora insistăm în acest studiu, au fost surprinse în secţiunea 5. Aici întîlnim următoarea stratigrafie: 0 — 0,40 m strat cu depuneri din perioada de construcţie a blocurilor; 0,40 — 0,60 m humus recent, pămînt negru-brun care în partea inferioară are fragmente ceramice hallstattiene; 0,60 — 1,25 m strat de cultură eneolitic, de culoare brun, cu urme sporadice de locuire din vremea culturii Petreşti, faza AB, străpuns de cele două gropi din epoca fierului; 1,25 — 1,40 m strat gălbui-roşcat, steril din punct de vedere arheologic.

Groapa 2. Gura gropii a fost delimitată la adîncimea de 0,90 m. Pentru cercetarea ei secţiunea a fost lungită spre vest cu 1,50 m. Groapa a fost golită pe straturi (fig. 1; pl. I — III). De la început se poate preciza că groapa a fost umplută sistematic, după cum reiese din inventarul funerar. De la adîncimea de 0,90 m am sesizat prezenţa unor elemente arhitectonice din care motive groapa a fost săpată în straturi groase de 5 — 10 cm, fiind întocmite planuri pe mai multe niveluri de săpare. La — 1 m au apărut: o piatră de rîu, un fragment de chirpici şi un fund de vas (pl. I/1—2, fig. 1/1). Între —1,20 şi —1,35 m se găsea o aglomerare de pietre de rîu, zdrobitoare, două fragmente mari de rîşniţă (aşezate orizontal), fragmente de vatră, un căţel de vatră spart pe loc, fragmente de chirpici de la o construcţie printre care erau şi două fragmente faţetate aflate lîngă o piatră de rîşniţă (pl. II/1; fig. 1/1—2; 5/12). La această adîncime groapa avea cel mai mic diametru (1,25 m). După ridicarea materialului s-a constatat că groapa se lărgeşte în lutul galben-roşcat, unde trei pietre mari puse în cant, pe marginea gropii, marcau două morminte (pl. II/3—4; fig. 1/1). Pămîntul de umplutură conţinea cenuşă, mult cărbune, fragmente de chirpici (pl. III/5), fragmente de la o vatră cu gardină înaltă (fig. 5/6), fragmente ceramice arse secundar, oase de animale, unele cu urme de ardere şi doi căţei de vatră (pl. III/6; IV/1) aflaţi în zona picioarelor celor doi înhumaţi (fig. 1/3). Pietrele puse pe cant ascundeau picioarele şi capul unui copil de 7 — 8 ani şi, respectiv, capul altui copil de 5 ani [2]. Scheletele se găseau în zona lărgită a gropii, pietrele închizînd oarecum această „pseudonişă". Scheletele erau în poziţie uşor chircită cu capetele orientate spre

[1] Mulţumim şi pe această cale familiei Dombi care ne-a semnalat staţiunea şi care ne-a fost de real ajutor în timpul săpăturilor.

[2] Oasele nu au urme de foc. Determinările antropologice au fost făcute de Vincze Zoltán.

S C I V A, tomul 38, nr. 2, Bucureşti, aprilie—iunie 1987, p. 166—174

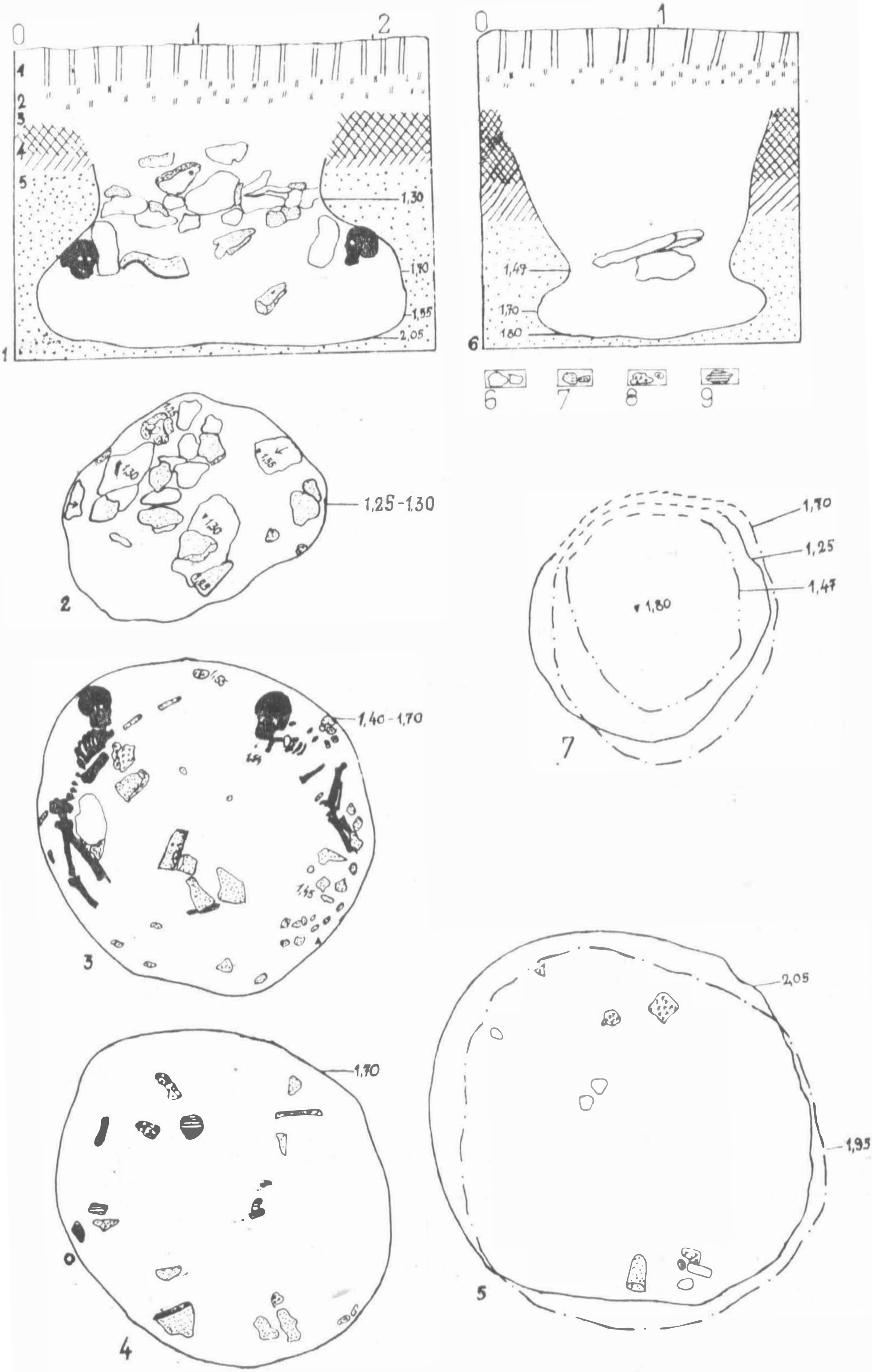

Fig. 1. Baciu — str. Nouă. 1 — 5 groapa 2, 6 — 7 groapa 4.

nord, iar privirea spre est și sud, fiind culcate pe stînga și respectiv pe dreapta, mîinile erau aduse spre maxilar (fig. 1/3; pl. II/5–6). Între cele două capete, la distanțe egale, se găsea un obiect de lut, foarte probabil o pintaderă (fig. 5/8). În fața primului schelet se găsea o jumătate a unui vas de provizii (fig. 1/1; 2/6). Groapa coboară pînă la –1,70 m continuind să se lărgească. Nivelul imediat următor (1,70– 2 m) conține mai multă cenușă și cărbune, cîteva fragmente mici de chirpici și ceramică (fig. 1/4). Compoziția stratului rămîne aceeași în adincime, descoperindu-se încă cîteva fragmente ceramice, pietre, un zdrobitor și un cățel de vatră (fig. 1/5). Fundul gropii se găsea la –2,08 m (fig. 1/1, 5; pl. I/4–5; III/1–2, 4).

Groapa 4. A fost sesizată tot la adincimea de 0,90 m, însă fiind de dimensiuni mai mici. Aceasta a fost căpăcuită cu o piatră mare și plană (–1 m) (pl. I/1, 3 – 5; III/3; fig. 1/6 – 7), sub care se găseau: o piatră de rîu, două fragmente de lustruitoare, oase de animale și multe fragmente ceramice. Unele dintre fragmente fac parte din vase aflate în groapa 2. Pămîntul de umplutură conține de asemenea cenușă și cărbune. În această groapă nu s-au găsit schelete sau oase umane.

După cum rezultă din cele prezentate mai sus, la Baciu–str. Nouă ne aflăm în fața unei înmormîntări rituale a doi copii. Urmele de incendiu păstrate pe unele oase de animale, spargerea intenționată a vaselor și îngroparea unei părți a lor împreună cu defuncții, depunerea de fragmente de vatră cu gardină, a unor elemente arhitectonice (cu caracter casnic sau cultic) ne determină să ne gîndim la existența unui ritual, poate a unui banchet funerar (asemenea practici sînt cunoscute încă din fazele tîrzii ale culturii Coțofeni, la Cheile Aiudului [3]. Mai mult, existența unor fragmente de la același vas, în cele două gropi învecinate (pl. I/4–5) arată că cele două gropi au fost umplute concomitent, legate de același ritual.

Materialul arheologic. Vasele de diferite forme (castroane, străchini, oale, vase de provizii, cești) sînt ornamentate cu caneluri orizontale (pe umăr și pe buză), verticale sau în ghirlandă; incizii fine curbe; crestături pe buză; proeminențe conice de diferite tipuri etc. (fig. 2 – 5). Pasta vaselor este în general bună, vasele, intrînd de cele mai multe ori în categoria celor fine, erau bine lustruite. Culorile cele mai des întîlnite sînt negru și brun. Castroanele și străchinile au interiorul și buza în partea exterioară negre. Partea inferioară a exteriorului este de la brun-deschis pînă la cenușiu. Analogii pentru aceste materiale, după stilul ornamentelor se întîlnesc la Teleac [4], Ciceu-Corabia [5], Bădeni [6], Sîncrăieni [7], Tușnad [8],

[3] N. Vlassa – M. Takacs – Gh. Lazarovici, *Morminte tumulare din Banat și Transilvania din epoca encolitică tîrzie,* comunicare la D. Milanovac, 1985; Idem, ActaMN, 22, 1986 (sub tipar).

[4] D. Popescu, SCIV, 12, 1961, 1, p. 138, nr. 47: K. Horedt – I. Berciu – Al. Popa, Materiale, 8, 1962, p. 353 – 358; I. Berciu – Al. Popa, Celticum, 6, 1962, p. 5 – 25; Idem, Apulum, 5, 1965, p. 71–91; I. Mitrofan, ActaMN, 4, 1967, p. 431 – 438; V. Vasiliev, Materiale, 15, 1983, p. 155 – 159 (sub tipar); V. Vasiliev – I. Aldea, ActaMN, 21, 1984, p. 49–61. Mulțumim și pe această cale lui V. Vasiliev pentru informațiile și sprijinul acordat.

[5] V, Vasiliev, ActaMN, 17, 1980, p. 32.

[6] Gh. Lazarovici – Z. Milea, ActaMN, 13, 1976, p. 7 – 39.

[7] R. Vulpe, SCIV, 6, 1955, 3–4, fig. 2/1, 3–5: C. Preda, Materiale, 6, 1959, fig. 7/3–8, 10; 9/4–7, 9–13; 8/5.

[8] *Ibidem,* fig. 33.

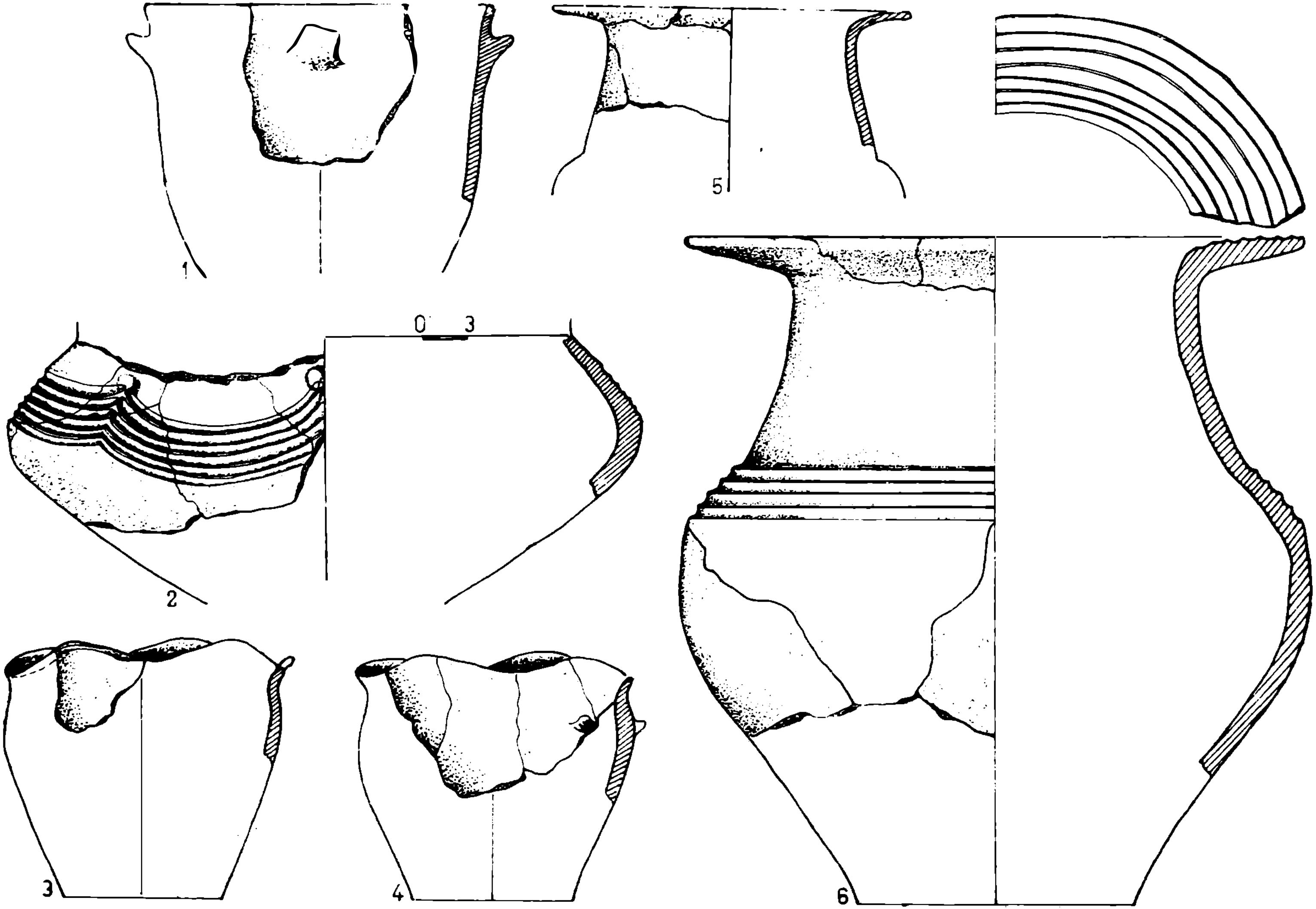

Fig. 2. Baciu — str. Nouă. 1 — 5 fragmente ceramice din gropile 2 şi 4, 6 vas de provizii din zona capului înhumatului nr. 2.

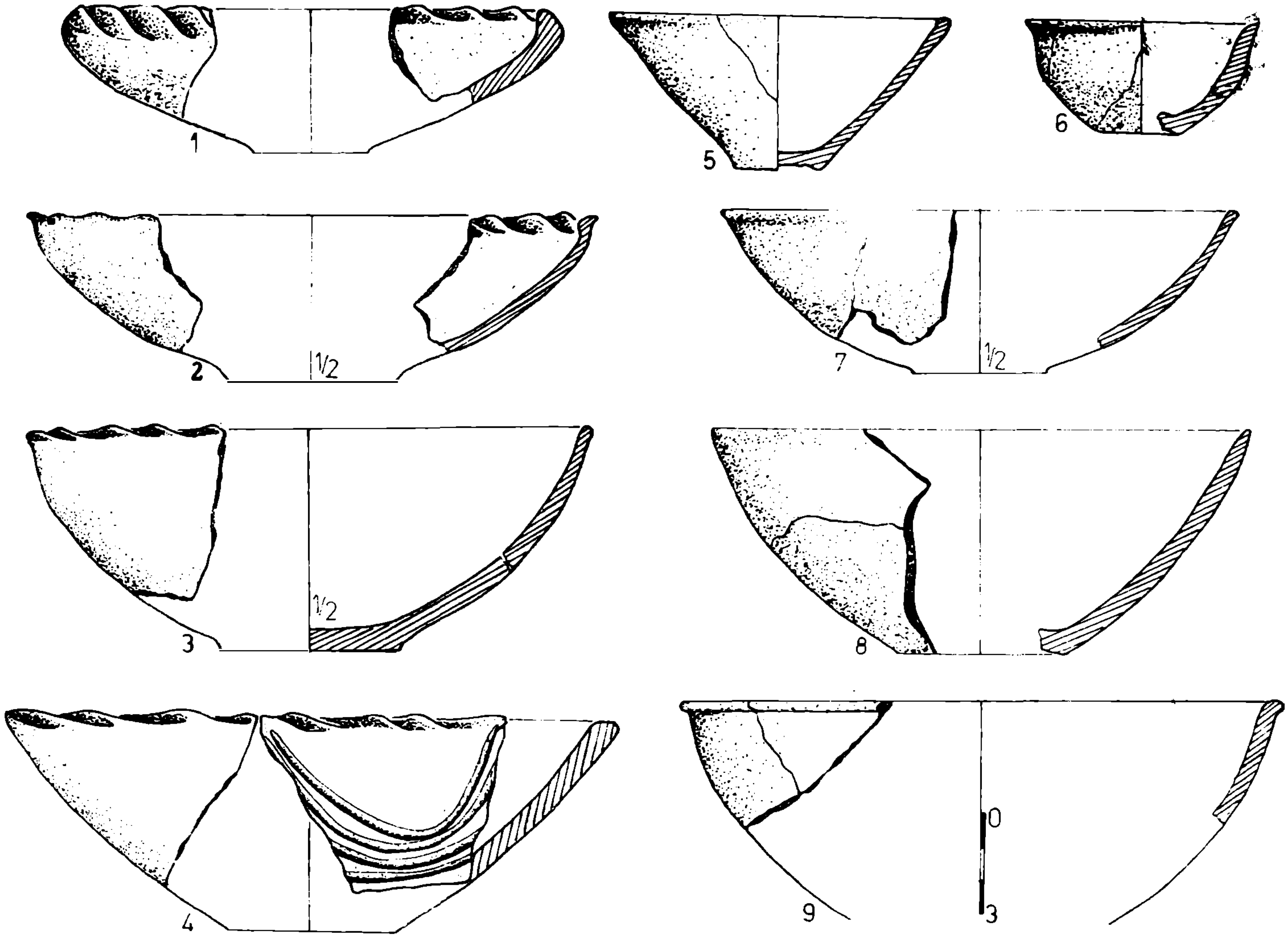

Fig. 3. Baciu — str. Nouă. 1 — 9 ceramică din gropile 2 și 4.

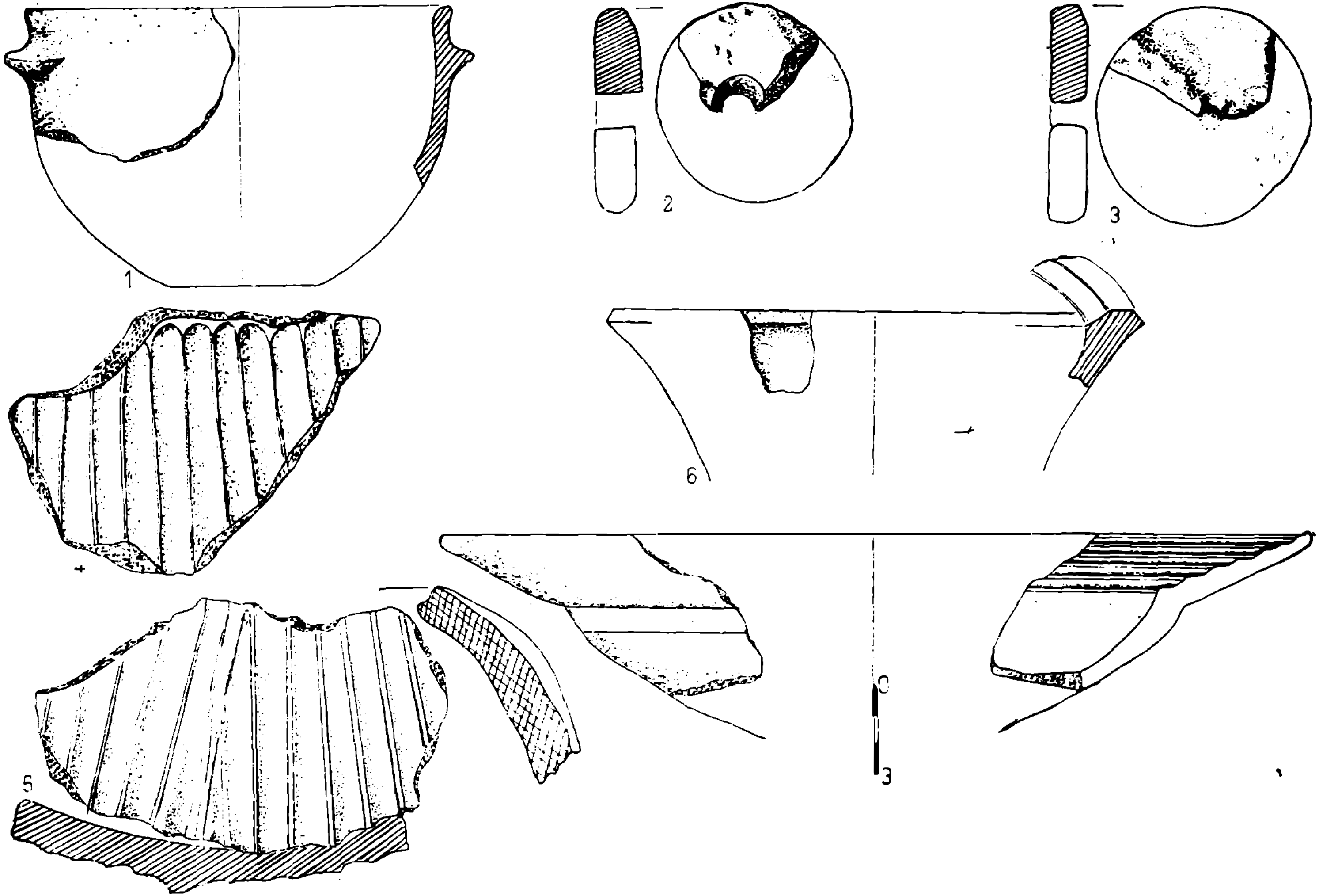

Fig. 4. Baciu — str. Nouă 1, 4 — 7 fragmente ceramice, 2 — 3 fragmente de fusaiole.

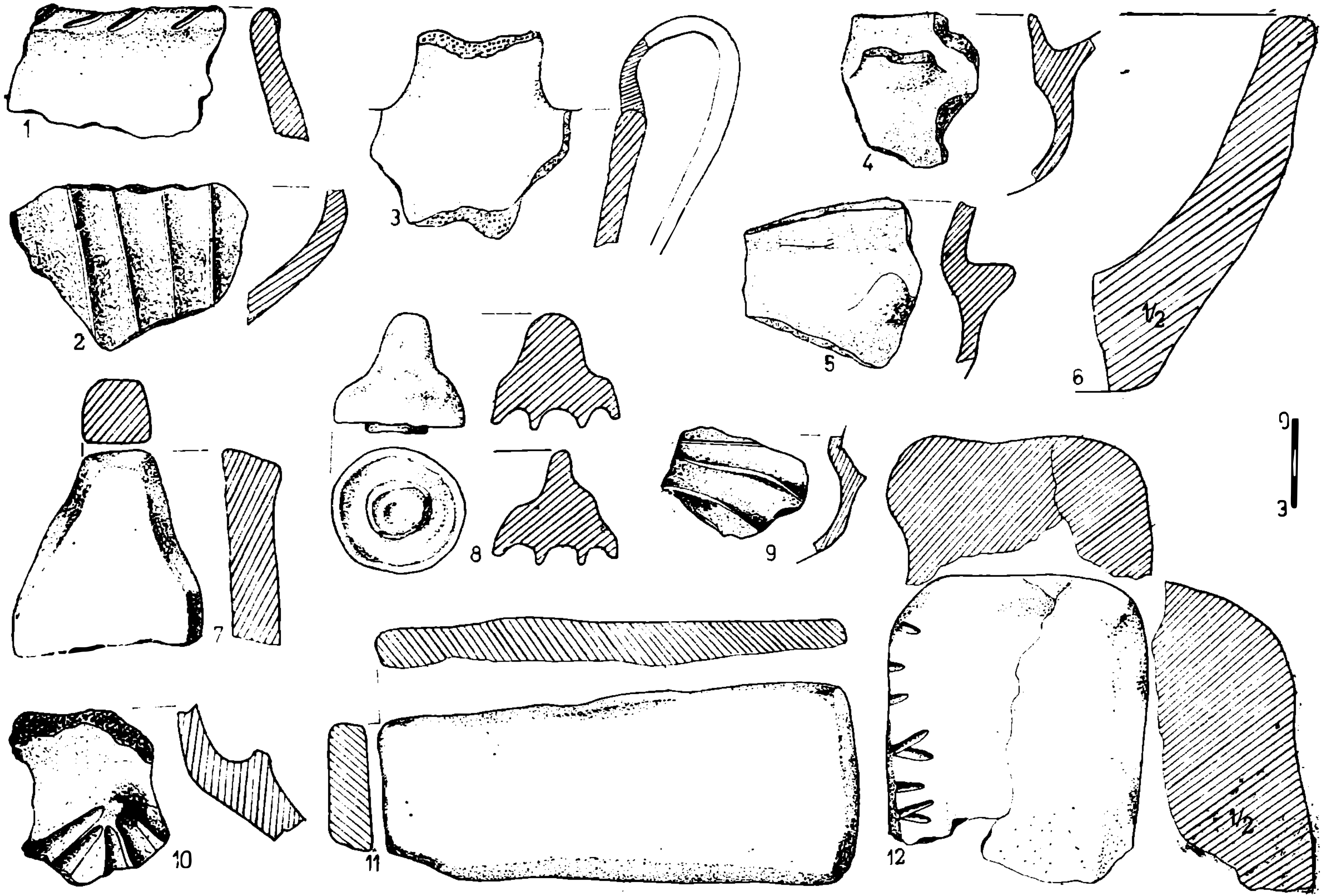

Fig. 5. Baciu — str. Nouă. 1 — 5, 9 —10 fragmente ceramice, 6 fragment de vatră cu gardină, 7, 11 lustruitoare, 8 pintaderă, 12 fragmente de chirpici fațetate cu urme imprimate de sfoară.

Sărățel [9], Moldova Nouă [10], Milcoveni [11], Valea Timișului [12], Ostrovu Golu [13], Iaz — *Dîmb* [14], Stoicani [15], Gogoșu [16], Balta-Verde [17] și altele.

Obiectele de lut descoperite în cele două gropi sînt: o pintaderă cu urme slabe de ardere secundară, trei fusaiole fragmentare, patru cățel de vatră de diferite dimensiuni, perforate, unele cu două incizii în cruce pe creștet, fiind de forma unui trunchi de con. Ultimele piese au bune analogii la Coasta, com. Bonțida [18].

Ritul înhumației în poziție chircită este foarte răspîndit în epoca bronzului și la începutul epocii fierului, în cultura Noua și în alte civilizații [19].

În ultima vreme au fost semnalate noi gropi rituale fără schelete umane. Această problemă nu este încă elucidată deși numărul lor este destul de mare. Ele aparțin unor perioade diferite. Astfel de gropi au fost descoperite la Tășad, Lăpuș, Oarța de Sus, Voivozi, Biharea, Oradea, Remetea Mare, Susani, Peșterile Izbîndiș, Igrița și Ungurului [20]. La aceste depuneri rituale s-a uzitat ceramică (vase întregi sau fragmentare) cenușă, cărbune, chirpici și oase de animale în special la Tășad, Bădeni și Igrița [21].

La Baciu, în groapa 2, au fost depuse și fragmente de vatră cu gardină. La Hallstatt, în stațiunea eponimă, și în Danemarca, la Varpelev, înhumații au fost depuși pe un pat de argilă, într-un fel de vatră alungită cu gardină [22]. Departe de a face o deducție forțată, doar vrem să sugerăm că ar fi posibil ca cei doi copii din groapa 2 de la Baciu să fi fost depuși în timpul banchetului sau înainte pe un astfel de pat, fragmente din care mai apoi au fost introduse în groapă.

Gropile rituale sînt, în general, de formă cilindrică sau în formă de sac. Mai rar întîlnite sînt cele în formă de clopot cum sînt cele de la Baciu. Analogii pentru ele se găsesc la Bădeni și la Bratei (sec. IV) [23].

În epoca fierului, în morminte, deasupra lor sau în jurul înhumatului se puneau plăci de pietre sau bolovani. Acest obicei este foarte răspîndit în Europa, existînd și în țara noastră astfel de descoperiri [24].

[9] N. Vlassa — St. Dănilă, Materiale, 8, 1962, p. 341 — 347.

[10] M. Gumă, ActaMN, 16, 1979, p. 481 — 493, pl. II (in Hallstatt A_1).

[11] E. Iaroslavschi — Gh. Lazarovici, ActaMN, XVI, 1979, p. 447 — 464, fig. 4/3.

[12] M. Gumă, Banatica, 4, 1975, p. 64, pl. XVII/5.

[13] Informații amabile Gh. Lazarovici.

[14] R. Petrovszky, Tibiscus, 5, 1978, p. 77 — 96, pl. III/13.

[15] N. Petrescu-Dîmbovița, Materiale, 1, 1953, p. 188, fig. 10/3; 11/1a.

[16] D. Berciu — E. Comșa, Materiale, 2, 1956, p. 416, fig. 139/6—7.

[17] *Ibidem*, p. 322, fig. 52/2; 110/3.

[18] Materiale inedite în MIT.

[19] R. Vulpe, SCIV, 2, 1951, 1, p. 188 — 189; V. Leahu, *Cultura Tei*, București, 1966, 137 p.; D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 38; T. Soroceanu, ActaMN, 10, 1973, p. 495 — 496; V. Vasiliev, File de istorie, 4, 1976, p. 84; N. Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*, Oradea, 1980, 137 p. 22 pl.; Idem, Materiale, 13, 1979, p. 89

[20] Idem, Materiale, 13, 1979, p. 89.

[21] *Ibidem*, p. 87, gr. 1, gr. 2; Gh. Lazarovici — Z. Milea, *op. cit.*, p. 10, gr. L; I. Emödi, SCIVA, 31, 1980, 2, p. 229.

[22] C. Engelhard, *L'ancien âge de fer*, Copenhague, 1880, p. 18 (Mg); M. Salomon Reinach, *Les celtes dans les vallées du Pô et du Danube*, Paris, 1894, p. 146, fig. 84; J. Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur und Frühgeschichte Europas*, Praga, 1966, p. 457.

[23] Gh. Lazarovici — Z. Milea, *op. cit.*, gr. C și L; D. Protase, *op. cit.*, fig. 34, p. 124, gr. b.

[24] M. Petrescu-Dîmbovița, Materiale, 1, 1953, p. 157 — 184 (M_{14}); R. Pittioni, in *Zeitschrift für celtische Philologie*, Halle, 1938, pl. 2/1 ($M_{4,7,10}$); M. Salomon Reinach, *op. cit.*, p. 146 (M_{262}); C. Engelhardt, *op. cit.*, p. 7, fig. 2; Max Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, Berlin, 1926, p. 25; D. Protase, *op. cit.*, p. 22 — 23.

Pe baza materialului ceramic (din lipsa pieselor metalice, încadrăm cele două gropi, precum și materialul din locuirea hallstatiană în vremea fazei B_2 — B_3, poate și început de C, cu cele mai bune analogii la Teleac, Bădeni, dar și în alte descoperiri datînd din aceeași perioadă.

BETRÄGE ZUR KENNTNIS DER HALLSTATTZEITLICHEN GRABSITTEN

ZUSAMMENFASSUNG

Die 1984 durchgeführten Rettungsgrabungen von Baciu-„str. Nouă" brachten u.a., im Abschnitt S_5, zwei Gruben (Nr. 2 und 4) zum Vorschein, deren kultisch-votiven Charakter offenbar ist. Grube 2 enthielt ein reiches Inventar bestehend aus vier Feuerböcken, Bruchstücke einer Herdwanne, Keramik, einige Tierknochen mit Brandspuren, Asche, gebrannte Lehmbröckchen und die Skelette von zwei Kindern (6 u. bzw. 7 — 8 Jahre alt), welche in einer leicht gebüokten Lage am Rande der Grube bestattet worden waren. Die etwas kleinere Grube 4 enthielt nur Keramik und Tierknochen. Beide Gruben sind glockenförmig; da unter den in der Grube 4 sich befindenden Keramikfragmenten einige zu den Gefäßen der Grube 2 gehören ist anzunehmen, daß die Gruben gleichzeitig gefüllt wurden. Beide Gruben waren an der engsten Stelle mit Steinen (so Grupe 4), Handmühlenfragmenten, Lehm und inem Feuerbock (so Grupe 4) gestopft.

Diese Begräbnisform ist sehr seltene anzutreffen; es konnten nur zum Teil Analogien angeführt werden und diese erstrecken sich über ein weit ausgedehntes Gebiet, entlang mehrerer Kulturen während der Bronze- und Eisenzeit. Den Merkmalen der Keramik nach (Gegenstände aus Metall fehlen) kann die Gemeindschaft von Baciu hauptsächlich in Ha B_2 — B_3 eingeordnet werden, jedoch einige Elemente weisen auch auf den Beginn der Ha C-Periode hin.

LISTE DER ABBILDUNGEN UND TAFELN

Abb. 1. Baciu — str. Nouă. 1 — 5 Grube 2, 6 — 7 Grube 4

Abb. 2 Baciu — str. Nouă. 1 — 5 Scherben aus den Gruben 2 und 4. 6 Vorratsgefäss aus der Nähe des Kopfes der Bestattung nr. 2.

Abb. 3. Baciu — str. Nouă. 1 9 Keramik aus den Gruben 2 und 4.

Abb. 4. Baciu — str. Nouă. 1, 4 — 7 Scherben. 2 — 3 Bruchstücke von Spinwirteln.

Abb. 5. Baciu — str. Nouă. 1 — 5. 9 — 10 Keramik, 6 Bruchstücke einer Herdwanne, 7, 11 Schleifstein. 8 siegel (Stampelsiegel?). 12 Gebrannte Lehmbröckchen mit eingeprägte Schnurspuren.

Tafel I — Baciu — str. Nouă. Durchschnitt 5, 1, 4 - 5 Grube 2. und 4,2. Grupe 2 ; 3 Grube 4.

Tafel II. Baciu — str. Nouă. Grube 2, verschiedene Grabungsphasen 5 Grab 1, 6 Grab 2.

Tafel III — Baciu — str. Nouă 11 — 2, 4 — 6 Grube 2 ; 3 Grube 4 ; 5 Lehmbröckchen aus der Grube 2.

Tafel IV. Baciu — str. Nouă. 1 Feuerbock aus der Grube 2 ; 2 — 3 Keramik.

TIPARE ROMANE DE LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

de SORIN COCIȘ

Una din cele mai importante ramuri ale vieții economice de la Ulpia Traiana o reprezintă industria ceramică, cu variata sa gamă de produse : vase, țigle, cărămizi, antefixe, olane, opaițe, teracote etc. [1]. Din această mare diversitate de produse care se fabricau în capitala Daciei romane ne vom ocupa, în continuare, de prezentarea unei categorii și anume de tipare [2].

1. Tipar de medalion (fig. 1, a — b). Lut galben-cărămiziu, bine ars. Piesa este lucrată într-o tehnică superioară, cu un remarcabil simț artistic. Starea de conservare : fragmentară. D = 16 cm. Piesa, de formă rotundă, are pe margine un chenar format din trei cercuri concentrice. Personajele îl reprezintă pe împăratul Septimius Severus și pe soția sa, Iulia Domna. Trăsăturile figurii împăratului sînt foarte precis redate :

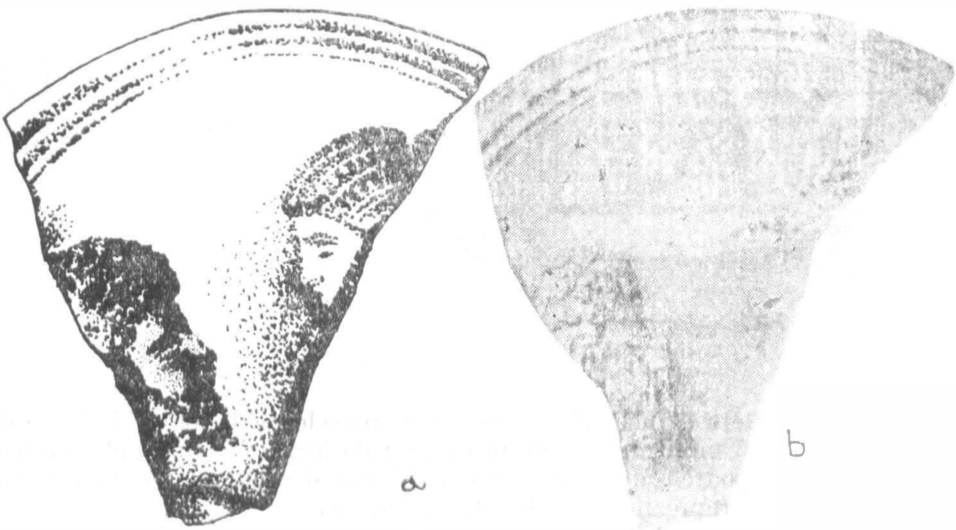

Fig. 1. a — b tipar de medalion.

fața mai osoasă, părul scurt, buclat, se unește cu barba ascuțită. Mustața acoperă buza superioară pînă în dreptul bărbiei. Ochii au pleoapele bine trasate, precum și pupila marcată. Profilul Iuliei Domna este și el foarte exact conturat ; fruntea mare, ușor bombată, nasul acvilin, buzele și

[1] Dintre cele mai importante lucrări care se ocupă de aceste produse menționăm : D. Alicu, Sargetia, 11 — 12, 1974 — 1975, p. 43 — 51 ; D. Alicu, E. Nemeș, *Roman Lamps from Sarmizegetusa*, BAR, 18, 1977, 117 p. ; D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figured Monuments from Sarmizegetusa*, BAR, 55, 1979, 211 p. ; A. Soroceanu, ActaMN, 16, 1979, p. 531 — 576 ; H. Daicoviciu și colab., Materiale, 1983, p. 246 — 277.

[2] Piesele vor fi prezentate după sistemul Corpus Signorum Imperii Romani.

S C I V A , tomul 38, nr. 2, București, aprilie—iunie 1987, p. 175— 179

bărbia mici, ochii expresivi. Părul este redat în cascadă, adunat la spate într-un coc. Din păcate nu s-au păstrat busturile celor două personaje. Bibliografia care ne-a fost accesibilă nu a permis găsirea unei analogii perfecte. Se cunosc însă în imperiu medalioane sau tipare care reprezintă figuri de împărați : Antoninus Pius [3], Lucius Verus și Marcus Aurelius [4],

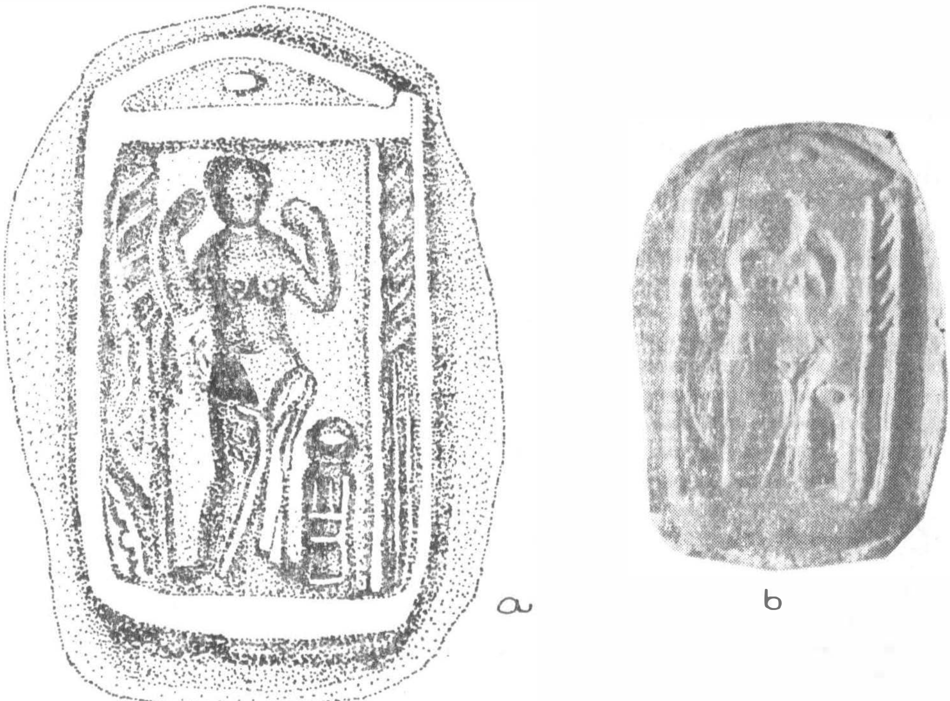

Fig. 2. a — b tipar de placă votivă.

P. Septimius Geta [5]. În Dacia, dintre numeroasele medalioane și tipare de medalioane, nici unul nu reprezintă chipuri de împărați sau cupluri imperiale [6]. Tiparul poate fi datat în intervalul dintre sfîrșitul sec. II și începutul sec. III e.n. și reprezintă, probabil, un import.

Secțiunea portic — 0,40 cm. 1984. Sarmizegetusa, inv. 27881.

2. Tipar de placă votivă (fig. 2, a — b). Lut galben-cărămiziu. Starea de conservare : bună. L = 13 cm ; l = 8 cm ; g = 0,8 cm. Piesa este alcătuită dintr-un chenar dreptunghiular, cu partea superioară absi-

[3] J. Déchelette, *Les vases céramiques ornés de la Gaule romane*, II, Paris, 1904, p. 285 nr. 92.

[4] A. Alföldi, DissPann, 2, 10, 1938, p. 39, pl. XLIX, 2.

[5] J. Déchelette, *op. cit.*, p. 285, nr. 93.

[6] V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 66— 68, pl. V/1, V/2, fig. III/1 ; Al. Borza, Apulum, 2, 1946, p. 372 — 373 ; Al. Popa, SCIV, 10, 1959, 3, p. 469 — 473 ; I. I. Russu, StComSibiu, 12, 1965, p. 66, fig. 26 ; Al. Popa, StComSibiu, 12, 1965, p. 232 — 233, fig. 1 — 3 ; D. Tudor, OR[3], 1968, p. 528, nr. 329 ; Gh. Popilian, Gh. Poenaru Bordea, SCIV, 24, 1973, 2, p. 253 — 254 ; I. Berciu, C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie meridionale*, Leiden, 1976 ; p. 56 ; D. Benea, Drobeta, 2, 1976, p. 59 — 60, fig. 4 ; Idem, Banatica, 4, 1977, p. 161 — 168 și nota 10 ; Gh. Popilian, AO, 3, 1984, p. 52.

dală şi cele două laturi lungi ornamentate : cea din stînga sub formă de spice de griu, cea din dreapta cu incizii oblice, paralele pe jumătatea lungimii. În interiorul chenarului, în partea dreaptă, jos, se află un altar, alături de care este figurată zeiţa Venus în ipostaza Anadyomene [7], cu ambele mîini ridicate spre cosiţe, seminudă, cu veşmîntul neînnodat în faţă şi piciorul drept uşor flectat. Nu este exclus ca reprezentarea să fie hibridă, compusă din două ipostaze : Venus Anadyomene şi Venus ţinînd în mînă mărul [8]. Executarea primitivă a tiparului nu permite o identificare precisă. Sec. II — III e.n.

Descoperire întîmplătoare în apropierea complexului EM 23.1983. Sarmizegetusa, f.n.

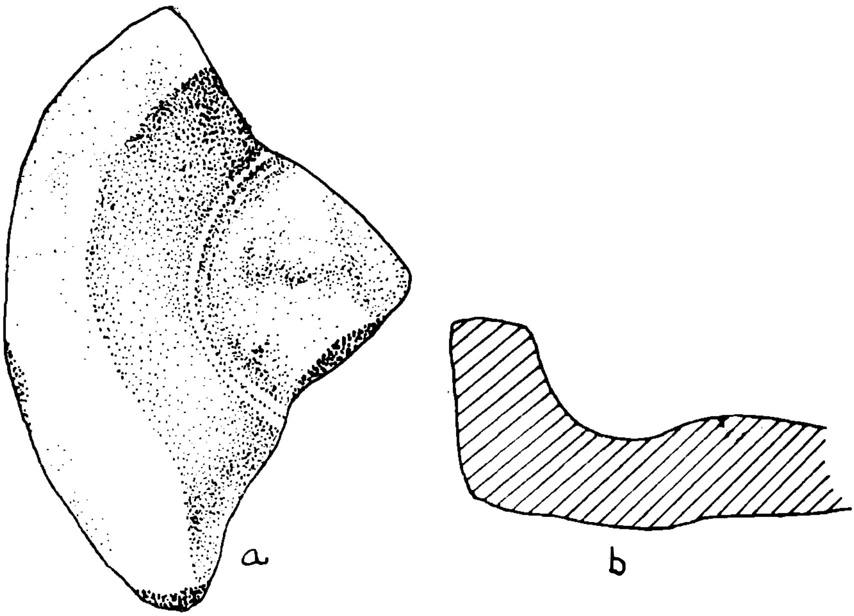

Fig. 3. a — b tipar de opaiţ.

3. Tipar de opaiţ (fig. 3, a — b). Lut cărămiziu, bine ars. Starea de conservare : fragmentară. L = 11 cm ; î = 3,8 cm. Piesa reprezintă valva inferioară a unui tipar de opaiţ cu ştampila ilizibilă. Ea poate fi încadrată în tipurile VIII — X după clasificarea lui D. Alicu [9] sau XIV — V după tipologia lui C. L. Băluţă [10]. Deşi la Ulpia Traiana au fost descoperite pînă acum aproximativ 3000 de opaiţe întregi sau fragmentare, tiparul descoperit reprezintă prima dovadă pertinentă a fabricării de opaiţe în capitala Daciei. În provincie, asemenea tipare sînt semnalate la Apulum [11],

[7] L. Marinescu, în *Colloques internationaux du Centre National de la recherche scientifique*, nr. 593, Paris, 1981, p. 72 — 73.

[8] Ideea ne-a fost sugerată de C. Pop, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

[9] D. Alicu, E. Nemeş, *Roman Lamps from Sarmizegetusa*, BAR, 18, p. 27 — 32.

[10] Cl. L. Băluţă, *Lucernele romane din Dacia intracarpatică*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1983.

[11] *Ibidem*.

Cristești[12], Tibiscum[13]. După contextul arheologic în care a fost descoperită, piesa poate fi datată în prima jumătate a sec. III e.n.

Secțiunea portic, — 0,20 cm. 1984. Sarmizegetusa, f.n.

4. Tipar pentru turnarea metalelor (fig. 4, c — d). Lut cărămiziu, bine ars. Starea de conservare : fragmentară. L = 16 cm ; l = 12,5 cm. Din piesă se păstrează două valve de formă dreptunghiulară, in care se

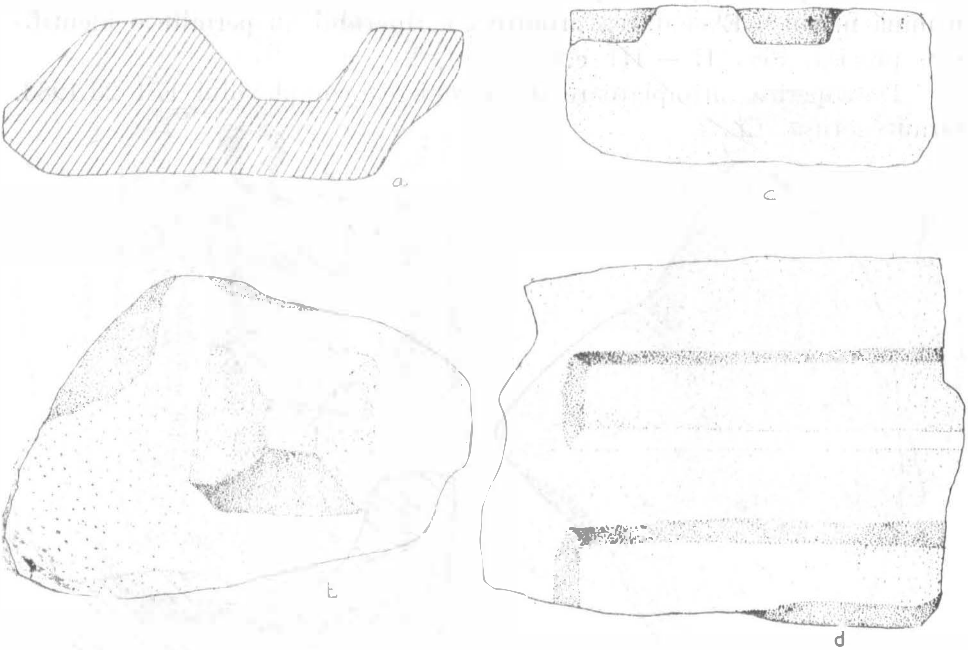

Fig. 4. a — d tipare pentru turnarea metalelor.

turnau, probabil, lingouri de bronz sau argint. Piese asemănătoare au fost descoperite la *Porolissum* [14] și *Tibiscum* [15]. Sec. II — III e.n.

Vechile săpături arheologice, Sarmizegetusa, f.n.

5. Tipar pentru turnarea metalelor (fig. 4, a — b). Lut cărămiziu, bine ars. Starea de conservare : bună. L = 15 cm ; l = 10 cm ; Î =5,2 cm. Forma tiparului reprezintă un trunchi de piramidă cu baza mică în jos. Utilitatea formei realizate prin turnare este discutabilă (pond ?). Săpăturile vechi, Sarmizegetusa, f.n.

Succinta trecere in revistă a tiparelor din capitala Daciei romane, oferă în stadiul actual al cercetărilor unele indicii privind diversitatea produselor ceramice existente aici și in întreaga provincie, constituind totodată un modest reper al unei viitoare istorii economice a Daciei romane.

[12] *Ibidem.*

[13] *Ibidem.*

[14] Infomație prin bunăvoința lui Al. Matei.

[15] P. Bona, R. și M. Petrovszky, ActaMN, 20, 1983, p. 477, pl. VII/1,2

MOULES ROMAINES
DE ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

RÉSUMÉ

L'auteur présente 5 moules découvertes à Ulpia Traiana Sarmizegetusa : moule de médaillon d'applique (fig. 1, a — b ; la fin du IIème, siècle et le début du IIIème siècle de n.è.), moule de plaquette votive (fig. 2, a — b ; IIIème siècle de n.è.), moules pour fonte des métaux (fig. 4, a—d ; siècle IIème — IIIème de n.è.).

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. a — b moule de médaillon.
Fig. 2. a — b moule de plaquette votive.
Fig. 3. a — b moule de lampe.
Fig. 4. a — b moule pour fonte des métaux.

NOTE EPIGRAFICE
(Seria a IX-a *)

de CONSTANTIN C. PETOLESCU

1. *Ulpia Traiana Sarmizegetusa.* Fragment de bloc de marmură (0,24 × 0,23 × 0,09 m) cu inscripție (CIL, III, 13 787), revizuită de I. Piso astfel [1]:

. . . .
[col(oniae) Sar]m(izegetusae) pa[tr(ono)]
[col]l(egii) fab[r(um)]
[. . .]l(ius) Iuli[anus)
[. . .c]ol(oniae) e[iusdem]

Pentru ultimul rînd, I. Piso are în vedere și lectura *e[q(uo) p(u-blico)]*.

După părerea noastră, numele parțial păstrat din penultimul rînd se poate întregi *[Proci]l(ius) Iuli[anus]*, acesta fiind așadar identic cu destinatarul altei inscripții de la Sarmizegetusa: *M(arco) Procilio | Iuliano, dec(urioni) | col(oniae), eq(uo) publ(ico)*[2]. Analogiile oferite de această inscripție și dispunerea rîndurilor ne îndreaptă spre lectura:

. . . .
[col(oniae) Sar]m(izegetusae), pa[tr(ono)]
[col]l(egii) fab[r(um), M.]
[Proci]l(ius) Iuli[anus],
[dec(urio) c]ol(oniae), e[q(uo) publ(ico)]

Procilii mai sînt cunoscuți la Sarmizegetusa și prin alte inscripții [3]. Amintim aici pe M. Procilius Niceta, *IIvir et flamen col(oniae) Sarmiz(egetusae) item sac[e]r[d(os)] Laurentium Lavinat(ium)*[4]; fiul și moștenitorul său a fost M. Procilius Regulus [5], cunoscut și dintr-o altă inscripție de la Sarmizegetusa: *[M(arco)] Procilio| Regulo, de[c(urioni)]| col(oniae), eq(uo) pu[bl(ico)]* [6].

Ca dată, se poate propune sfîrșitul sec. II — începutul sec. III e.n., deoarece numele capitalei Daciei apare — în inscripția reluată de noi, ca și în aceea a lui M. Procilius Niceta [7] — fără titlul *Metropolis*.

*Seriile precedente ale acestor note au fost publicate în această revistă, precum urmează: 22, 1971, 1, p. 107 — 114; 25, 1974, 4, p. 595 — 604; 27, 1976, 3, p. 393 — 398; 31, 1980, 3, p. 455 — 461; 32, 1981, 2, p. 283 — 290; 33, 1982, 1, p. 119 — 123; 35, 1984, 2, p. 189 — 197; 37, 1986, 1, p. 105 — 108.

[1] I. Piso, Apulum, 15, 1977, p. 648, nr. 3; IDR, III/2, 114.

[2] C. Daicoviciu, Dacia, 1, 1924, p. 244, fig. 9; AnnÉp, 1927, 54; IDR, III/2, 118.

[3] Vezi IDR, III/2, nr. 2, 3, 118, 119, 190, 317, 318, 345.

[4] IDR, III/2, nr. 2, 3.

[5] IDR, III/2, nr. 2.

[6] C. Daicoviciu, Dacia, 1, 1924, p. 244 — 245, fig. 10; AnnÉp, 1927, 55; IDR, III/2, 119.

[7] IDR, III/2, 2.

S C I V A, tomul 38, nr. 2, București, aprilie—iunie 1987, p. 180—183

2. Într-un studiu recent [8], Jenö Fitz, autorul unei binecunoscute lucrări privind titlurile onorifice ale unităților militare romane [9], afirmă următoarele [10] :

„Sur la majorité des inscriptions antérieures à l'an 211, l'épithète *Antoniniana* fut gravée ultérieurement, soit entre deux lignes, soit en effaçant le texte qui suit le nom de la formation, soit encore en l'ajoutant à la fin de l'inscription. C'est l'addition équivoque qui a rendu discutable la datation de quelques monuments de pierre parvenus jusqu'à nous. Ces monuments nous permettent de considérer que les épithètes honorifiques *Antoniniana* furent accordées, pour la première fois, par Caracalla en l'an 212".

În ceea ce privește Dacia, J. Fitz arată că acest epitet a fost gravat ulterior în două cazuri.

Este vorba mai întîi de o inscripție descoperită în castrul de la Slăveni (jud. Olt), datînd din anul 205, din care aflăm că împărații Septimiu Sever, Caracalla și Geta Caesar *[basil]icam dederu[nt alae I Hisp(anorum)] | [Ant]oninian[ae piae fidelis]* [11]. Ductul literelor din r. 6 al inscripției arată clar că supranumele imperial a fost săpat ulterior [12].

Cealaltă inscripție discutată de J. Fitz provine din castrul de la Bumbești și datează din anul 201 ; din ea aflăm că împărații Septimiu Sever și Caracalla *muros cesp[iticios] | castro[ru]m coh(ortis) I A[u]reliae Brittonum ∞ Antoninian(ae) vetust(ate) dil(apsos) | lapideos restitue[r]unt* [13]. J. Fitz face remarca : „À la fin de la 4ᵉ ligne de l'inscription emplacée à Bumbești, la formule *Antoninian(a) vetust(ate) dil[apsos]* diffère visiblement du reste, l'exécution en est moins délicate, les lettres plus minces et plus serrées" [14]. Cercetînd suprafața pietrei (aflată în lapidariul Institutului de Arheologie din București), am constatat că J. Fitz are dreptate : locul respectiv este ușor adîncit, semn că inscripția anterioară a fost răzuită ; pentru a face loc epitetului *Antoniniana*, cuvîntul următor a fost redat prescurtat *VETVST.*, poate la fel și *DIL[...]* [15].

Mai curioasă este însă gravarea cuvîntului *Antoniniana* pe inscripții mai vechi — cum este următoarea inscripție de la Tihău, dedicată împăratului Hadrian, deci anterioară cu aproape un secol datei apariției supranumelui amintit : *[Imp(eratori) Caesar]i divi Traian(i) | [Parthic]i filio divi N[ervae] | nepoti | Traiano Hadriano [Aug(usto)]| pont(ifici) maximo trib(uniciae) pot(estatis) XV | co(n)s(uli) III p(atri) p(atriae),| ala I Tungrorum Frontonian(a) | Antoniniana* [16].

[8] J. Fitz, *Les épithètes honorifiques* Antoniniana *à l'époque sévérienne*, StCl, 24, 1986, p. 139 — 142.

[9] Idem, *Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd Century*, Budapesta—Bonn, 1983.

[10] StCl, 24, 1986, p. 139.

[11] D. Tudor, Drobeta, 1, 1974, p. 47 — 53 ; lectură adoptată în IDR, II, 499. Epitetul *pia fidelis* este completat pe baza inscripției IDR, II, 510 (unde totuși nu este sigur).

[12] Fapt observat și de D. Tudor, *loc. cit.*, p. 48 — 49 : vezi și comentariul la IDR, II, 499.

[13] CIL, III, 14 485 a = ILS, 9 179 = IDR, II, 174.

[14] StCl, 24, 1986, p. 141 — 142.

[15] Este clar deci că *Antoniniana* nu face parte din nomenclatura inițială a unității, gentiliciul acesteia *(Aurelia)* arătînd că este o creație a împăratului Marcus Aurelius.

[16] D. Protase, SCIVA, 36, 1985, 3, p. 251 — 252 ; idem, în *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Viena, 1985, p. 495 — 504.

Inscripția de la Tihău ne aduce în minte o altă inscripție, descoperită la Hoghiz (jud. Brașov), dedicată aceluiași împărat [17]:

[Imp. Caes. divi Traiani Pa]rthic. fil. divi
[Nervae nep. Traiano Hadria]no Aug. pontif. m. [18]
[trib. pot. - - - - - - - - - - - - - - - -] XIII G. sub Tib. Cl.
[-] G. ANTONIN[IN]

După părerea noastră, în r. 5 trebuie recunoscut epitetul *Antoniniana*; evident, el a fost gravat ulterior [19], ca și pe inscripția de la Tihău. Mai greu de spus este dacă litera *G* din acest rînd provine de la numele legiunii XIII Gemina [20] (ca în rîndul precedent), ori poate de la cel al cohortei III Gallorum [21].

[17] CIL, III, 953. B. Filov (*Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis Diokletian*, Klio, VI, Beih. 1906, p. 61 – 62, nota 7) credea că la Hoghiz a staționat o vexilație a legiunii XIII Gemina, al cărei comandant ar putea fi identificat cu autorul unei inscripții votive de la Apulum (CIL, III, 981): *Aesculapio et Hygiae, Tib. Cl. Valerianus.. leg. XIII G. et [leg.] I Aitricis* (sic) *voto p.* După J. Jung (*Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894, p. 58), acesta ar fi același cu Tib. Claudius Claudianus (PIR² C 834), legat al legiunii XIII Gemina, iar Ritterling (RE, XII, col. 1719 – 1720) nu ezită să vadă în el chiar un procurator al Daciei Inferioare. În schimb, C. Daicoviciu era de părere că în r. 3 al inscripției ar trebui citit numele cohortei III Gallorum (Dacia, 7 – 8, 1937 – 1940, p. 316 cu nota 6) — ceea ce conduce spre o interpretare diferită a inscripției (H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I, Louvain, 1976, p. 240, nr. 117: *Tib. Cl[audius ...]g Antonin[ia]n[us?]*; II, 1977, p. 912, nr. 39). Inscripția a fost reluată și de I. I. Russu, AIIA Cluj-Napoca, 18, 1975, p. 50 și urm., care propunea în r. 3 – 4: *[...?vexil(lat.) leg.] XIII G(emin.) sub Tib. Cl(aud.)/ [Valeriano? > leg(ionis) eiusd.? ----] G ANTONIN----?*; vezi și G. Bakó, SCIVA, 26, 1975, 1, p. 145 nota 31.

[18] Transcrierea din CIL și cea propusă de I. I. Russu prezintă unele diferențe față de original. Astfel, *[Nervae]* trebuie trecut în r. 2; la sfîrșitul r. 2 este *m(aximo)*.

[19] Această părere a fost exprimată față de noi, cu circa un deceniu în urmă, de regretatul epigrafist N. Gostar; ea se confirmă pe baza inscripției de la Tihău.

[20] În caz că este vorba tot de legiunea XIII Gemina, repetarea numelui unității ne-ar îndemna să credem că în rîndul precedent (3) era scris numele încă unei unități militare. În această privință, o sugestie ne oferă propunerea lui B. Filov (vezi *supra*, nota 17), așadar: *[vexil. leg. I Ad. et] XIII G. sub Tib. Cl. / [Valeriano? > leg. XIII] G.* Ar însemna că Tib. Cl. [......] a fost comandant al unei vexilații combinate din armata Daciei și Pannoniei (Superior) în timpul tulburărilor de la începutul domniei lui Hadrian. Ar fi de asemenea posibil ca această vexilație combinată să fi fost formată și cu contribuția uneia din legiunile Moesiei Inferioare, comandantul ei putînd fi evident altul decît cel menționat în inscripția CIL, III, 981 de la Apulum.

[21] Nu ar fi exclus ca o vexilație din legiunea XIII Gemina să fi executat lucrări sub ordinele comandantului trupei care staționa în castrul de la Hoghiz: *sub Tib. Cl./ [....... praef. coh. III] G(allorum)*; se cunosc cazuri cînd detașamente combinate din legiuni și auxilii participă la lucrări sub ordinele unor comandanți de trupe auxiliare. Cf. R. Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian* (Epigraphische Studien, 1), Köln-Graz, 1967, p. 63, nr. 130 (CIL, II, 2 554; ILS, 9126) (Hispania Tarraconensis): *vexilla[tio] leg(ionis) VII G(eminae) f(elicis) sub cura Aur(elii) Eutych[is] Aug(usti) lib(erti) proc(uratoris) et V[al(erii)] Semproniani p[raef(ecti)] alae II Flaviae*: p. 104 – 105, nr. 313 – 315 (AnnÉp, 1948, 214 – 216) (Dimmidi), lucrare efectuată în anul 198 de vexilațiile legiunilor III Augusta și III Gallica și de ala I Pannoniorum, sub grija *(curante)* lui Flavius Super, prefectul alei I Pannoniorum. În același an, tot în Numidia, la Saltus Aurasius, o inscripție amintește o *vexill(atio)* ⟦*leg(ionis) III Aug(ustae)*⟧ *p(iae) v(indicis) morans in procinct(u) cur(ante) Aemilio Emerito, dec(urione) al(ae) I Pann(oniorum)*, iar o a doua inscripție menționează această vexilație *sub cura* lui Fonteius Fortunatus, decurion al aceleiași unități de cavalerie (R. Saxer, *op. cit.*, p. 47, nr. 82 – 83; CIL, VIII, 2 465, 2 466; ILS, 2 485, 2 486). Vezi încă idem, *op. cit.*, p. 101, nr. 300 (AnnÉp, 1950, 126): *M. Caninius Adiutor Faustinianus, praef(ectus) coh(ortis) II H(a)m(iorum), praep(ositus) vex(illationis)* ⟦*leg(ionis) III*⟧ *Aug(ustae) p(iae) v(indicis)*. Dar pentru ca această demonstrație să fie convingătoare, ar trebui să avem dovada că unitatea în cauză *(cohors III Gallorum)* se afla la Hoghiz pe timpul lui Hadrian; pînă acum, singura inscripție databilă privind prezența acestei unități în acest castru de pe cursul superior al Oltului este din timpul împăraților Marcus Aurelius și Commodus (C. Daicoviciu, Dacia, 7 – 8, 1937 – 1940, p. 315 – 316; AnnÉp, 1944, 42).

NOTES ÉPIGRAPHIQUES (IX)

RÉSUMÉ

1. *Ulpia Traiana Sarmizegetusa.* Fragment d'inscription en marbre (CIL, III, 13 787), révisée par I. Piso, Apulum, 15, 1977, p. 648, nº 3 (= IDR, III/2, 114) : ....../*col(oniae) Sar/m(izegetusae) pa/tr(ono)]* | */col]l(egii) fab/r(um)]*| */...]l(ius) Iuli[anus]* | */...c]ol(oniae) e[iusdem]*.

Pour les lignes 3 — 4, nous proposons : *M.]* | */Proci]l(ius) Iuli[anus]* | */dec(urio) c]ol(oniae) e[q(uo) publ(ico)]* (cf. AnnÉp, 1927, 54 ; IDR, III/2, 118 : *M. Procilio* | *Iuliano, dec(urioni)* | *col(oniae), eq(uo) publ(ico)*.

2. Dans une étude récemment parue (StCl, 24, 1986, p. 139 sqq.), J. Fitz démontre que, sur la majorité des inscriptions antérieures à l'an 211, l'épithète *Antoniniana* a été gravée ultérieurement. En ce qui concerne la Dacie, ce surnom impérial a été gravé à la fin d'une inscription de Slăveni (IDR, II, 499), où on affirme que l'empereur Septime Sévère et ses fils */basil]icam dederu[nt alae I Hisp(anorum)]* | *[Ant]oninian[ae]*. De même, une inscription de Bumbești nous informe que les empereurs Septime Sévère et Caracalla *muros cesp[iticios]* | *castro[ru]m coh(ortis) I A[u]reliae Brittonum ∞ Antoninian(ae) vetust(ate) dil(apsos)* | *lapideos restitue[r]unt* (CIL, III, 14 485 a = ILS, 9179 = IDR, II, 174). Selon J. Fitz *(loc. cit.*, p. 141 – 142), „à la fin de la 4ᵉ ligne de l'inscription emplacée à Bumbești, la formule *Antoninian(a) vetust(ate) dil[apsos]* diffère visiblement du reste, l'exécution en est moins délicate, les lettres plus minces et plus serrées" ; vraiment, les mots *vatustate dilapsos* ont été rasés, puis regravés (d'une manière abréviée) après l'épithète *Antoniniana* (nominatif !).

Mais, plus intéressant, le surnom *Antoniniana* a été aussi gravé à la fin de deux inscriptions de Tihău (D. Protase, SCIVA, 36, 1985, 3, p. 251 — 252) et de Hoghiz (CIL, III, 953), dédiées à l'empereur Hadrien.

UN MORMÎNT DE ÎNHUMAȚIE DESCOPERIT LA BISTREȚ, JUD. DOLJ

de DANIELA MARCU

În cursul cercetărilor efectuate în anul 1984 la Bistreț, jud. Dolj, a fost descoperit un mormînt de inhumație din perioada migrației popoarelor [1].

Cercetările arheologice din raza comunei Bistreț au fost începute în anul 1983. Perieghezele făcute de colectivul șantierului au permis identificarea mai multor obiective, zona de la sud de lacul Bistreț dovedindu-se extrem de bogată din acest punct de vedere. Trebuie precizat că înainte de desecările și lucrările de îmbunătățiri funciare din anii 1960—1980, la care s-a adăugat eroziunea eoliană foarte puternică, între lac și cursul Dunării (aflat la circa 6 km), se găseau numeroase grinduri de nisip neinundabile izolate prin bălți și gîrle. Condițiile extrem de favorabile explică într-un fel locuirea relativ densă de-a lungul vremii. Din perioada mileniului I e.n. au fost identificate următoarele obiective (fig. 1):

1. Așezare și necropolă romană tîrzie pe grindul „Cărămizării";
2. Așezare cu niveluri de locuire aparținînd sec. II – III e.n. și culturii Dridu, pe grindul „Gîrla Boii";
3. Așezare Dridu, foarte mare, pe grindul „Fierăstrău lui Stan Fudulu", zis și „La toporișcă";
4. Urme ale culturii Dridu pe grindul „Baba Oprița";
5. Urme ale culturii Dridu pe „Grindul lui Purcea";
6. Vestigii ale perioadei prefeudale descoperite cu ocazia lucrărilor agricole pe fostul grind „Gagiu" — azi ocupat de ferma pomicolă;
7. Așezare Dridu, pe grindul „Malu Mare-Călugăreni";
8. Două castre, unul de pămînt și celălalt de piatră — acesta din urmă cu monede de la Constantin cel Mare; identificate în urma unor cercetări mai vechi [2]; castrele nu au fost cercetate sistematic;
9. Mormînt de inhumație, pe grindul „Lazăru".

De pe teritoriul comunei și din împrejurimi provin o serie de descoperiri monetare, cele mai timpurii din vremea lui Traian și cea mai tîrzie de la Arcadius (408) [3]; amintim, de asemenea, tezaurul descoperit în punctul „Călugăreni" [4].

Pe grindul „Lazăru" a fost găsit mormîntul de inhumație. Grindul se prezenta, înainte de intervențiile artificiale și naturale de care vorbeam mai sus, ca o ridicătură de nisip cu lungimea de circa 40 m și lățimea variabilă, în medie de 25 m [5]; astăzi, suprafața de nisip este mult mai mare, dimensiunile grindului fiind aproximate la 400 × 50 m. Arăturile din primăvara anului 1984 au deranjat și antrenat la suprafață mai multe frag-

[1] Mormîntul ne-a fost încredințat pentru publicare de către Ion Chicideanu de la Institutul de Arheologie, căruia îi mulțumim și pe această cale pentru tot sprijinul acordat.

[2] D. Tudor, OR [4], p. 265.

[3] C. Preda, SCIVA, 26, 1975, 4, p. 441 — 485.

[4] D. Tudor, *op. cit.*, p. 117; O. Toropu, *Romanitatea tîrzie și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică*, Craiova, 1976, p. 100; 22 sau 23 monede de bronz, prima de la Constantin cel Mare și ultima de la Arcadius, emisă între 385 — 395; integritate nesigură.

[5] Informație I. Chicideanu, conform unei hărți întocmite la 1867.

SCIVA, tomul 38, nr. 2, București, aprilie—iunie 1987, p. 184—191

mente osoase din care se putea deduce că este vorba de un mormînt de înhumaţie. În această situaţie s-a efectuat o săpătură de salvare şi control, urmărindu-se studierea mormîntului şi descoperirea altor eventuale com-

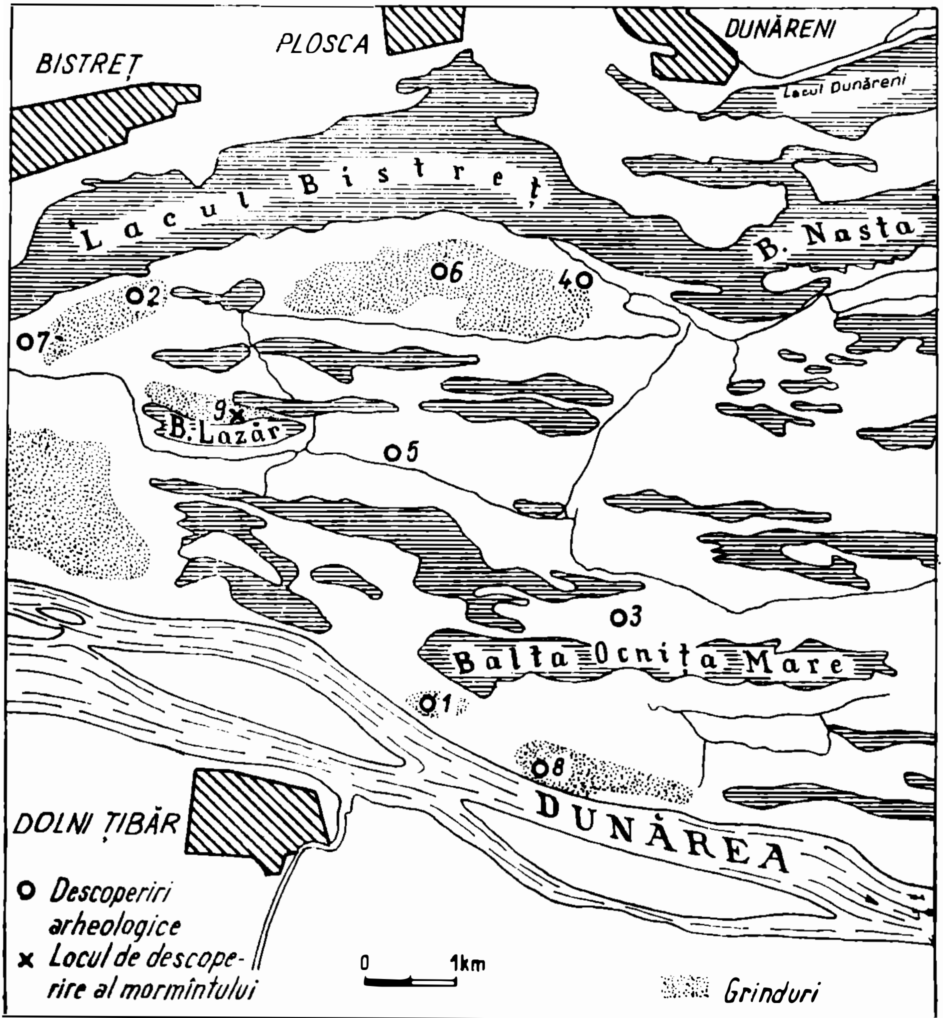

Fig. 1. Zona bălţii Bistreţ – hartă copiată în 1901 după cea întocmită la 1867.

plexe funerare. Săpătura a constat în două secţiuni perpendiculare cu dimensiunile de 25 × 2 m, orientate N—S, respectiv E—V, ajungîndu-se la adîncimea de 0,50 m ; la o distanţă de circa 30 m spre vest a fost trasată, în marginea unei alveolări naturale, o casetă orientată N—S, cu dimensiunile 5 × 1 m. Nu s-au mai descoperit alte complexe, mormîntul fiind deci izolat (fig. 2).

Starea de conservare a scheletului, aflat la —0,23 m adîncime, era destul de proastă, partea superioară a trunchiului (inclusiv craniul) fiind răvăşită de plug. Membrele inferioare s-au găsit „in situ", dar cel drept era şi el parţial deranjat : femurul era rupt şi puţin deplasat, iar tibia şi

un fragment din bazin s-au găsit la 0,20 — 0,30 m spre dreapta. Din membrul stîng s-au găsit : tibia, peroneul, oasele metatarsiene și falangele, partea superioară a femurului fiind sfărîmată de plug. Din poziția membrelor inferioare s-a putut deduce poziția scheletului — decubit dorsal —, precum și orientarea : NNV $6050^{0}/_{00}$ — SSE $2850^{0}/_{00}$.

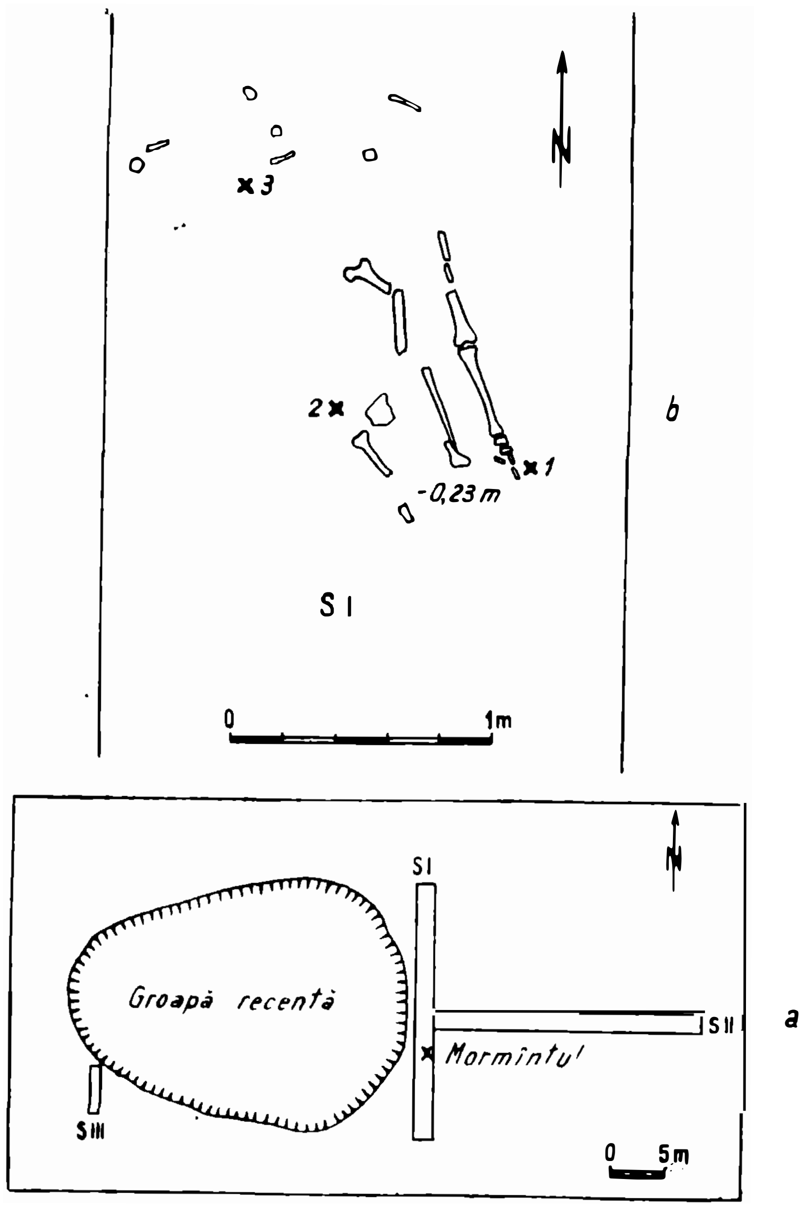

Fig. 2. *a* schema săpăturii efectuate ; *b* mormîntul de la Bistreț.

Au fost găsite următoarele obiecte de inventar : o cataramă din argint și două nituri din bronz — lîngă glezna stîngă ; un amnar și un fragment de silex, un vîrf de săgeată, un fragment dintr-un cuțitaș de fier și șase

fragmente din fier nedeterminabile — în partea dreaptă a picioarelor; o spadă scurtă (pumnal) și un fragment dintr-o verigă metalică — în partea superioară a trunchiului.

Catarama — este turnată din argint și aurită; veriga, ovală, este prevăzută cu o placă groasă de 2,5 mm, din care se dezvoltă placa reversului, groasă de 1 mm, de formă oval prelungită. În aceasta s-a practicat un orificiu pentru fixarea spinului. Placa aversului, de formă ovală, este prevăzută cu trei orificii, în care s-au introdus nituri de bronz cu cap semisferic, cele laterale fiind fixate cu ajutorul unei plăcuțe din bronz, îngustă; al treilea este introdus în singurul orificiu practicat în placa reversului. În intervalul dintre cele două plăci s-a aflat cureaua. Placa reversului are un decor turnat în relief („Kerbschnitt") constînd din motive spiralice. Dimensiuni: plăcuța 2,4 × 2, 1 × 0,25 cm; veriga: 2,25 × 1,3 cm (fig. 4/1);

Nituri — din bronz, cu cap semisferic; dimensiuni: 0,7 × 0,7 cm (fig. 4/2);

Amnar — lucrat din fier în tehnica ciocănirii, prevăzut cu aripioare rotunjite; dimensiuni — 10,5 × 3,5 cm — lungimea și grosimea maximă, 3 cm lățime pe mijloc; secțiunea lenticulară (fig. 4/11).

Cuțit — a fost găsită numai lama, pe care se observă urme de la o teacă de lemn; vîrful este ușor rotunjit: secțiunea lamei trapezoidală; dimensiuni: 10,4 × 2,25 cm (fig. 4/10).

Vîrf de săgeată — din fier, în trei muchii; dimensiuni: 2,2 × 5,2 cm (fig. 4/7)
Fragment de *silex* — alb-gălbui, aproximativ de formă hexagonală, cu o față plată și cealaltă fățuită; dimensiuni 2,5 × 1,8 cm (fig. 4/9);

Verigă metalică — s-a păstrat doar un fragment, lățit ușor spre una din extremități și decorat cu incizii; dimensiuni: 2,2 × 0,4 cm (fig. 4/8);

Spadă scurtă (pumnal) — lucrată din fier, prin tehnica ciocănirii, are limbă la mîner, umeri drepți, două tăișuri paralele, vîrf rotunjit; lama păstrează urme de la teaca din lemn; secțiune lenticulară; dimensiuni: 40 cm lungime, 4,4 cm lățimea lamei în zona umerilor, 2,6 cm lățimea limbii; secțiunea 4 × 1,3 (fig. 3).

Pentru cataramă, cele mai bune analogii le găsim în mormîntul princiar de la Blučina (Moravia)[6], din ultima parte a sec. V: două catarame de argint aurit prevăzute cu plăcuță ovală, cu decor turnat în relief folosite pentru fixarea scramasaxului la brîu. Alte analogii, mai mult sau mai puțin apropiate oferă micile catarame de la Rommersheim [7] și Flonheim [8], din mediu merovingian timpuriu. Obiceiul folosirii cataramelor pentru prinderea încălțămintei (ținînd cont de faptul că piesa de la Bistreț se afla lîngă glezna stîngă), îl întîlnim izolat, în mediu sarmatic (Mogoșani, mormîntul nr. 66) [9], apoi, în prima jumătate a sec. V (Engels-Pokrovsk [10], Jakusowice [11] și, de asemenea, îl regăsim în a doua jumătate a secolului

[6] K. Tihelka, PamArch, 54, 1963, 2, p. 467 — 497.
[7] P. T. Kessler, A. Schhnellenkamp, MeinzZeit, 28, 1933, p. 118 — 135 și fig. 5, 1 a-b.
[8] H. Ament, *Fränkische Adelsgräber von Flonheim in Rheinhessen*, Berlin, 1970, p. 31 — 32, pl. 2, fig. 3.
[9] Gh. Diaconu, *Mogoșani necropola din sec. IV e.n*, Tîrgoviște, 1970, p. 15 — 16, fig. 13/17, 7.
[10] J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila Reiches*, München, 1956, p. 103.
[11] *Ibidem*, p. 123, pl. 16/1,13.

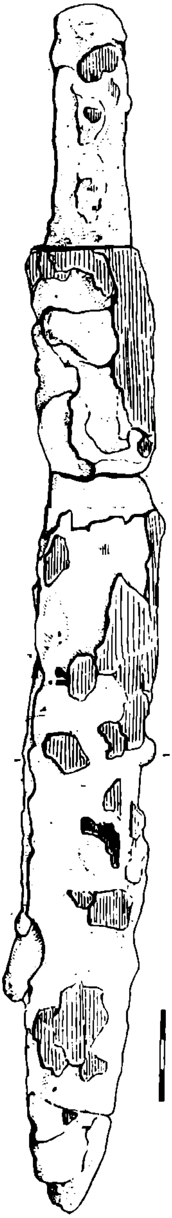

Fig. 3. Inventarul mormîntului : spada pumnal.

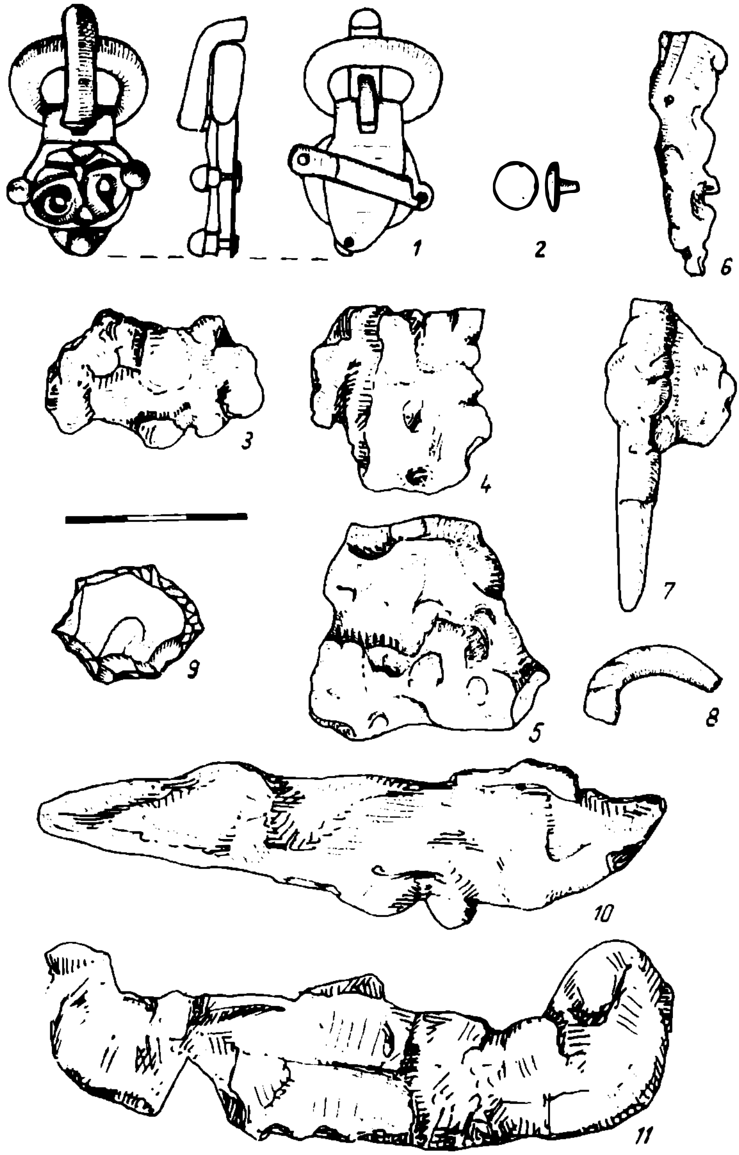

Fig. 4. Inventarul mormîntului : 1 cataramă ; 2 nit ; 3 — 6 fragmente din fier ; 7 vîrf de săgeată ; 8 fragment dintr-o verigă metalică ; 9 așchie de silex ; 10 fragment dintr-un cuțit ; 11 amnar.

(Köln [12] Planig [13], Blučina [14], Schwenningen [15], Biharkereszets-Ardánd mormîntul 182 [16], Bratei, mormîntul 1/1964 [17]).

Vîrful de săgeată este frecvent în descoperirile de sec. V, în complexele nomade răsăritene (Engels-Pokrovsk), în vest (Blučina, Hobersdorf [18]), dar se întîlnește și la noi — mormîntul de la Oradea [19].

Obiceiul depunerii armelor în morminte este aproape necunoscut culturii Sîntana de Mureș din sec. IV, dar destul de răspîndit în cel următor. Trebuie menționat însă că spadele descoperite în complexele deja menționate — Blučina, Planig, Rommersheim, Flonheim — la care adăugăm Apahida (mormîntul nr. 2 [20]) și Valea lui Mihai [21] sînt mult mai lungi

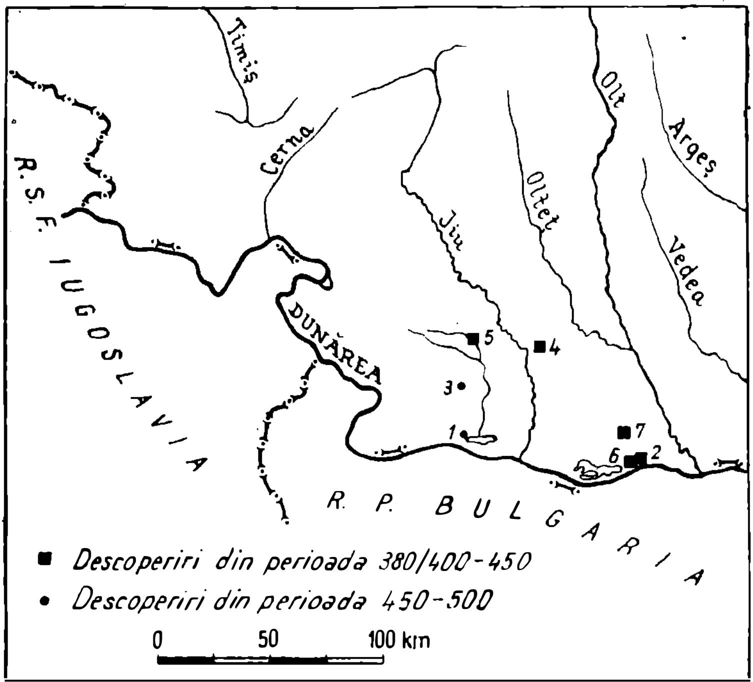

Fig. 5. Antichități barbare în Oltenia în perioada 380 — 500; 1 Bistreț (jud. Dolj); 2 Celeiu (Sucidava) — sat desființat, înglobat la orașul Corabia (jud. Olt.); 3 Cioroiul Nou (com. Cioroiași, jud. Dolj); 4 Coșovenii de Jos — sat desființat, înglobat la satul Coșoveni, com. Coșoveni (jud. Dolj); 5 Lazu (com. Terpezița, jud. Dolj); 6 Orlea (jud. Olt); 7 Vădastra (jud. Olt).

[12] O. Doppcrfeld, Germania, 38, 1960, p. 89 — 113, pl. 21/a, b: catarame din argint aurit, dar de altă formă.

[13] P. T. Kessler, MeinzZeit, 35, 1940, p. 2.

[14] K. Tihelka, *op. cit.*, p. 1 — 12 — o pereche de catarame lucrate din aur, altele decît cele amintite anterior.

[15] W. Weck, Germania, 23, 1939, p. 40 — 42, pl. 6/7, 8.

[16] K. Mesterházy, FolArch, 35, 1984, p. 77 — 85, fig. 1/3.

[17] Pentru întreaga problemă: R. Harhoiu, *Contribuții la problema continuității elementului daco-roman și a raporturilor sale cu unele populații în migrație pe teritoriul României în secolul al V-lea*, manuscris, p. 189 și nota 948.

[18] J. Werner, *op. cit.*, p. 110 — mormînt orientat E—V, cu cataramă și cuțit; pl. 11.

[19] T. Roșu, Dacia, N. S., 9, 1965, p. 403 — 405.

[20] K. Horedt, D. Protase, Germania, 48, 1970, 1 — 2, p. 85 — 98.

[21] M. Roska, AISC, 1928—1932, p. 69 — 72, fig. 2, p. 70.

decît exemplarul de la Bistreţ — aprox. 0,80 — 1 m. Cea mai bună analogie pentru aceasta din urmă o găsim la Vădastra [22] — lungime 0,35 m, într-un mormînt datat în prima jumătate a sec. V. Spade pumnal de dimensiuni asemănătoare, dar diferite ca formă [23] găsim în mormintele bosporane de la sfîrşitul sec. IV şi începutul celui următor (Kerč) [24], iar la noi în aşezarea de la Nicolina [25] şi mormintele de la Pietroasele [26] şi Drăgăneşti [27] datate către sfîrşitul sec. IV.

Prin analogiile stabilite pentru piesele depuse (în mod special pentru cataramă) descoperirea funerară de la Bistreţ se datează în ultima parte a sec. V. Tipul de inventar fiind răspîndit pe o arie întinsă, în stadiul actual al cercetărilor nu se poate preciza, pe această bază, apartenenţa etnică. Nici elementele de ritual (orientare N—S, decubit dorsal, craniu nedeformat [28]) nu permit o astfel de precizare.

Cronologic, descoperirile arheologice de perioadă hunică (ne referim la cele barbare) sînt împărţite în două grupe : 380/400—450 şi 450—500, prima fiind la rîndul ei divizată : 380/400—420/430 şi 420/430 — 450 [29]. Limita inferioară a primei subgrupe corespunde începutului prezenţei hunilor pe teritoriul României, iar limita superioară constituie intervalul în care aceştia se stabilesc în Pannonia. Antichităţile barbare din acest interval se găsesc cu deosebire în zonele extracarpatice şi încep să dispară pe măsură ce ne apropiem de limita superioară (420/430), odată cu deplasarea conglomeratului hunic spre vest.

Descoperirile din prima perioadă (380/400 — 450) sînt atribuite în parte hunilor, în parte aliaţilor acestora [30]. Din prima categorie, fac parte cazanele din bronz de la Desa, Hotărani, Sucidava, Hinova şi „Oltenia" [31], iar din cea de-a doua tezaurul (sau mormîntul?) nr. 1 de la Coşovenii de Jos [32], mormîntul de la Vădastra, piesele de centură şi fibulele romane tîrzii de la Sucidava (care trimit la atelierele romane) şi fibulele de la Lazu şi Orlea [33].

După ce antichităţile hunice încep să dispară, problema etnică se pune în termeni mult mai complicaţi. Este folosită îndeobşte denumirea „ostrogoţi-alani", din care nu trebuie să înţelegem neapărat sau numai ostrogoţi şi alani, ci o populaţie eterogenă [34] atestată în nordul Munteniei şi al Moldovei pînă către 450 (tezaurul de la Pietroasa [35], necropola de la Botoşani—Dealul Cărămidăriei [36], mormîntul de la Roman [37] etc.); pentru

[22] V. Cristescu, Dacia, 3 — 4, 1933, p. 167 — 225.

[23] Prezintă două aripioare de o parte şi de alta a lamei, în zona umerilor care au servit probabil pentru fixarea gărzii.

[24] J. Werner, *op. cit.*, p. 122, pl. 54/11.

[25] Nepublicat, informaţie Radu Harhoiu, căruia îi mulţumim pentru întregul sprijin acordat.

[26] Gh. Diaconu, Dacia, N. S., 21, 1977, p. 199 — 220, fig. 24/2.

[27] G. Trohani, T. Zorzoiu, CercetArh, 1983, p. 209 — 223.

[28] Informaţie N. Miriţoiu, în urma unei prime analize antropologice.

[29] R. Harhoiu, în *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*, Viena, 1982, p. 102 — 108.

[30] *Ibidem*, p. 105; L. Bârzu, AUB, ist., 1961/20; S. Dolinescu-Ferche, în *Relations between the Autochtonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, Bucureşti, 1975, p. 91.

[31] R. Harhoiu, P. Diaconescu, Dacia, N. S., 28, 1984, p. 99 — 116.

[32] C. S. Nicolăescu-Plopşor, H. Zeiss, Germania, 17, 1933, p. 116.

[33] O. Toropu, *op. cit.*, p. 117.

[34] R. Harhoiu, *op. cit.*, p. 104 — 108.

[35] Al. Odobescu, *Le trésor de Pétrossa*, Paris, 1884— 1900.

[36] E. Zaharia, N. Zaharia, Dacia, N. S., 19, 1975, p. 201 — 226.

[37] V. Dumitrescu, RIR, 4, 1934, p. 76 — 79.

Transilvania, în a doua jumătate a sec. V este vorba probabil despre gepizi, atestați prin Apahida [38], Valea lui Mihai, Slimnic [39]. În Oltenia, în stadiul actual al cercetărilor situatia nu este foarte clară. O singură descoperire poate fi atribuită cu singuranță acestei populații — mormîntul de copil de la Cioroiul Nou [40]. Subliniem faptul că, pentru această perioadă avem, pe teritoriul României, o singură necropolă certă (Botoșani—Dealul Cărămidăriei), în rest fiind vorba de înmormîntări izolate.

Se poate vorbi deci de un orizont funerar atribuit acestor populații, caracterizat prin înmormîntări izolate, căruia îi aparține și descoperirea de la Bistreț. Pe de altă parte, însă, putem atribui acest mormînt și unui mercenar roman aflat la nordul Dunării în legătură cu tendințele de recucerire a acestei regiuni. Rămîne ca un nou stadiu al cercetărilor să poată clarifica această problemă.

UNE TOMBE D'INHUMATION DÉCOUVERTE À BISTREȚ, DÉP. DE DOLJ

RÉSUMÉ

En 1984, aux environs de la commune de Bistreț, dép. de Dolj, on a découvert une tombe d'inhumation. Le squelette, mal conservé, se trouvait à 0,23 m de profondeur, couché sur le dos et orienté NNE 6060‰ — SSE 2850‰. Près de lui on trouvait les objects d'inventaire suivants : une boucle de ceinture en argent doré et deux rivets en bronze, un court glaive (un poignard), un briquet, une pointe-de-flèche, un fragment de petit couteau en fer, un fragment de silex, un fragment de chaînon métallique et six fragments de fer de provenance inconnue. Conformément aux analogies établies pour les pièces déposées, la tombe date de la deuxième moitié du Vème siècle et appartient probablement à la population en migration.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1 La zone du lac de Bistreț — carte copiée en 1901 selon la carte établie en 1867.

Fig. 2 a. Le schéma des fouilles effectuées ; b. la tombe de Bistreț ;

Fig. 3 L'inventaire de la tombe ; le glaive.

Fig. 4 L'inventaire de la tombe : 1 boucle de ceinture ; 2 rivet ; 3 — 6 fragments de fer ; 7 pointe-de-flèche ; 9 fragment d'un chaînon metallique ; 9 silex ; 10 fragment d'un couteau en fer ; 11 briquet.

Fig. 5 Des antiquités „barbares'' d'Oltenie entre 380 — 500 : 1 Bistreț (dép. de Dolj) ; 2 Celeiu (Sucidava) — village disparu, englobé dans la ville de Corabia (dép. d'Olt) ; 3 Cioroiul Nou (com. Cioroiași, dép. de Dolj) ; 4 Coșovenii de Jos village disparu, englobé dans le village de Coșoveni, com. Coșoveni (dép. de Dolj) ; 5 Lazu (com. Terpezița, dép. de Dolj) ; 6 Orlea (dép. d'Olt) ; 7 Vădastra (dép. d'Olt).

[38] K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958, p. 83— 94.

[39] *Ibidem*.

[40] O. Toropu, *op. cit.*, p. 82 — 86 ; R. Harhoiu, *op. cit.*, p. 104.

SCURTE CONSIDERAŢII ASUPRA ACTIVITĂŢII METALURGICE A COMUNITĂŢILOR CULTURII COŢOFENI

de ADRIANA OPRINESCU

Pornind de la cîţiva bolovani de cuprită şi alte cîteva bucăţi de zgură [1] aflate în aşezarea Coţofeni — puternic impregnată de elemente Vučedol şi Kostolac [2] de pe înălţimea Humca, din Ostrovul Decebal de la Moldova Veche (jud. Caraş Severin) şi socotind că ele atestă o evidentă preocupare metalurgică a uneia dintre comunităţile culturii Coţofeni din perioada de tranziţie spre epoca bronzului — perioadă despre care s-a afirmat că reprezintă o etapă de regres în comparaţie cu eneoliticul masivelor topoare de cupru cu braţe dispuse în cruce şi epoca timpurie a bronzului cu numeroasele şi variatele securi, am ajuns la încheierile pe care le expunem mai jos.

Pentru cultura Coţofeni, Petre Roman consemnează următoarele obiecte de metal: pumnale, străpungătoare, undiţe, ace, topoare plate, podoabe subliniind pe de o parte sărăcia lor, iar pe de alta varietatea şi economicitatea cu care sînt realizate [3].

S-a subliniat, în acelaşi timp, procentajul ridicat de arsen din unele piese [4]. În ceea ce priveşte aria de răspîndire a obiectelor de metal, în cadrul culturii Coţofeni, nu ne scapă din vedere faptul că autorul citat o limitează în special la zona bănăţeană.

Alte dovezi privitoare la preocupările metalurgice ale comunităţilor Coţofeni au fost semnalate din Peştera Hoţilor de la Băile Herculane şi de la Ostrovu Corbului (com. Hinova, jud. Mehedinţi). În ultima staţiune s-a găsit o vatră sau un cuptor construit special pentru activităţi de prelucrare a metalului [5].

Ne erau deja cunoscute descoperirile de la Mala Gruda [6], cu piese din metal preţios, aparţinînd unui complex Vučedol tîrziu, dar acestea pot reprezenta obiecte de import, din lumea sudică.

Relativ recent însă, István Ecsedy ne-a făcut cunoscute numeroase tipare de turnat topoare de tip Faisz descoperite în aşezarea de la Zók [7], din perioada Vučedol, deci Coţofeni III. Coroborate cu piesa de la Brno Líšeň [8] aflată într-un mediu Jevišovice B, contemporan cu Vučedol şi Coţofeni III, descoperirile de la Zók pun şi problema apartenenţei topoarelor de tip Faisz, Baniabic, Corbasca din aria culturii Coţofeni. În lumina acestor ultime fapte documentare, este convingătoare presupunerea noastră că ele au fost produse şi folosite şi de către comunităţile Coţofeni.

Dispariţia lor pare să coincidă cu deplasarea spre vest a comunităţilor Glina-Schneckenberg, producătoare ale tipurilor Dumbrăvioara şi Veselinovo [9]. Primul depozit de la Ostrovu Corbului [10] credem că este mai firesc să fie pus în legătură cu aşezările Coţofeni tîrzii de acolo,

[1] P. Roman, *Cultura Coţofeni*, Bucureşti, 1976. Materialele ne-au fost încredinţate pentru analize de Petre Roman.

[2] *Ibidem*, p. 55; idem, PZ, 55, 1980, 2, p. 224.

[3] P. Roman, *Cultura Coţofeni*, p. 16 17; idem, PZ, 52, 1977, 2, p. 190 – 191.

[4] P. Roman, *Cultura Coţofeni*, p. 16.

[5] P. Roman, Ann Dodd-Opriţescu, M. Simon, M. Dogaru, Raport asupra săpăturilor de la Ostrovu Corbului în 1982, Sesiunea de rapoarte, Ploieşti 1983.

[6] Maja Parović-Pešikan, Materijali, 12, Zadar 1976, p. 77 – 87.

[7] Ecsedy I., JPMÉ, 27 (1982), Pécs, 1983, p. 61 – 105.

[8] Anna Medunová-Benešová, PamArch, 55, 1964, p. 143 – 147, fig. 44/4.

[9] A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien I*, PBF IX, 2 München, 1970, pp. 31—32, 35 – 37 pentru topoarele de tip Dumbrăvioara şi Veselinovo; pentru mişcarea comunităţilor Glina-Schneckenberg spre vest, vezi P. Roman, Thraco-Dacica, 6, 1985, p. 116 – 119; idem, SCIVA, 37, 1986, 1, p. 39 – 41.

[10] D. Berciu, AO, 92 – 94, 1937, p. 306; idem, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 101 – 102, fig. 111. Unele reţineri în privinţa atribuirii acestui depozit culturii Glina, vezi şi la A. Vulpe, *op. cit.*, p. 30.

S C I V A, tomul 38, nr. 2, Bucureşti, aprilie—iunie 1987, p. 192—193

în timp ce depozitul II[11] aparține comunităților Glina care și-au întemeiat așezare în faza finală (IV) de evoluție.

Reluarea săpăturilor în așezarea Coțofeni de la Moldova Veche va aduce, sîntem convinși, noi dovezi privitoare la multiplele aspecte ale vieții comunităților Coțofeni din jud. Caraș Severin, mai ales în domeniul activității prelucrării metalelor.

KURZE BETRACHTUNGEN ÜBER DIE METALURGISCHE TÄTIGKEIT DER COȚOFENI GEMEINSCHAFTEN

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser hebt sowohl die Entdeckungen von Kupfergegenständen (Ahle, Meißel, Flachbeile, Klingen, Dolche, Schmucken), welche sich in der Coțofeni-Siedlungen in Banat befanden, als auch die Beweise einer örtlichen metalurgischen Tätigkeit im Falle der Siedlungen Moldova Veche-Humca, Băile Herculane — Peștera Hoților, Ostrovu Corbului hervor.

Die Tatsache, daß die Entdeckungen von Mala Gruda, Jevišovice B, Zók in einer älteren Periode, als die Erscheinung der Glina IV Horizontes (Ostrovu Corbului) datiert wurden, entschließt den Autor die Schaftlochäxte vom Vîlcele (ehemals Banlabic)-, Faisz-, Corbasca Typus, welche sich im Verbreitungsgebiet der Coțofeni-Kultur befinden, zu den Gemeinschaften dieser letzteren Kultur dazuzuzählen.

[11] M. Davidescu, A. Vulpe, SCIV, 19, 1968, 3 și urm.; A. Vulpe, *op. cit.*, p. 36 — 37; despre așezarea Glina de la Ostrovu Corbului, relatări la P. Roman, *op. cit.*, p. 118.

DIN NOU DESPRE VASILE APOKAPES

de ION BARNEA

În SCIVA 37, 1986, 3, p. 270 — 271, prezentam un sigiliu de plumb descoperit cu prilejul săpăturilor arheologice de la *Nufăru*, jud. Tulcea, pînă atunci singurul cunoscut al lui „Vasile Apokapes, magistru, vestis și duce" al themei bizantine Paradunavon, în al șaselea și al șaptelea deceniu al secolului al XI-lea [1]. Aproximativ în același timp au fost publicate alte două sigilii ale aceluiași înalt personaj bizantin, descoperite unul la *Silistra* (R. P. Bulgaria) și altul în satul *Bradvari* din apropierea acestui oraș [2], despre care am luat cunoștință după apariția articolului nostru. Examinînd cele trei sigilii, am constatat că ele sînt identice între ele, fiind executate foarte probabil cu aceeași matriță (bulloterion). Deși cele două sigilii aflate pe teritoriul bulgar al Dobrogei se află într-o stare de conservare mai rea decît cel de la Nufăru (cel de la Silistra se păstrează ceva mai mult de jumătate, iar cel de la Bradvari, deși întreg, este mai tocit), totuși ele prezintă avantajul că au fost mai bine centrate, textul legendei de pe reversul exemplarului de la Bradvari păstrîndu-se aproape în întregime. Spre deosebire de sigiliile din Bulgaria, sigiliul de la Nufăru, deși mai bine păstrat, la imprimare ambele fețe și în special reversul cu legenda, au fost descentrate în jos, spre stînga, cu pierderea începutului rîndurilor 2 — 5 și a rîndului 6 al legendei în întregime, motiv pentru care am socotit greșit că aceasta are numai cinci rînduri, în loc de șase. Deși, bazîndu-mă pe interpretarea pe care N. Bănescu a dat-o notiței «δουκῶντος... Βασιλείου μαγίστρου τοῦ Παραδούναβι», din 4 aprilie 1059, a ms. *Paris. Coisl. 263*, atribuiam corect sigiliul lui Vasile Apokapes, totuși, din cauza lipsei ultimului rînd (al șaselea), în care se afla a doua parte a numelui Apokapes, am completat greșit rîndul al cincilea și am lăsat necompletat ultimul rînd. De aceea, revenind, corectăm și totodată completăm lectura rîndurilor 5 și 6 ale legendei după cum urmează:

în loc de:	a se citi:
κῶντο[ς]	⟨κ(ὶ)⟩τῷ'Απο- ⟨κάπῃ⟩.

Legenda în întregime:
+ Κύριε, βοήθει Βασιλείῳ μαγίστρῳ, βέστῃ καὶ δουκὶ τῷ 'Αποκάπῃ.
În traducere: „Doamne, ajută lui Vasile Apokapes, magistru, vestis și duce".

Cele două sigilii descoperite la Silistra și Bradvari reprezintă o dublă confirmare a atribuirii de către noi lui Vasile Apokapes a sigiliului de la Nufăru, iar toate trei la un loc confirmă în mod strălucit ipoteza lui N. Bănescu, pe nedrept combătută de unii istorici, a identificării lui „Vasile, magistru și duce de Paradunavis", din notița manuscrisului parisian amintit, cu ilustrul general bizantin și duce de Paradunavon, care a fost Vasile Apokapes [3].

DE NOUVEAU À PROPOS DE BASILE APOKAPÈS

RÉSUMÉ

Après la publication dans SCIVA, 37, 1986, 3, p. 270 — 271 du molybdobulle de „Basile Apokapès, magistre, *vestes* et duc" de Paradounavon, découvert à Nufăru, dép. de Tulcea, l'auteur a appris de la découverte à Silistra et à Bradvari, en Bulgarie, de deux autres sceaux identiques du même haut personnage byzantin. A l'aide de la légende complète de ces derniers sceaux on corrige et on complète la même légende du sceau découvert à Nufăru. Les trois molybdobulles confirment l'hypothèse de N. Bănescu à propos de Basile Apokapès, duc de Paradounavon.

[1] Precizăm că sigiliul ne-a fost cedat pentru studiu și publicare de N. Moghior, căruia-i mulțumim și pe această cale. Regretăm apariția în condiții nesatisfăcătoare a fotografiei sigiliului în SCIVA, 37, 1986, 2, fig. 1/4.

[2] I. Jordanov, *Molybdobulles nouvellement découverts de Basile Apokapès*, Études Balkaniques, 1, 1986, p. 123 — 127.

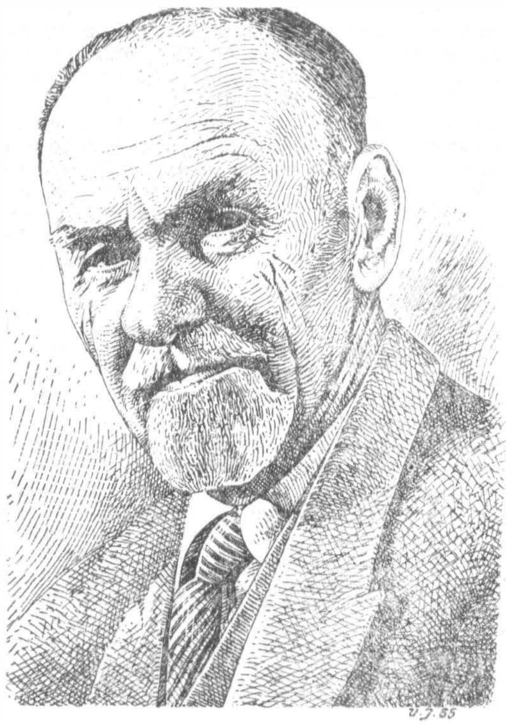
[3] N. Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, București, 1946, p. 84 — 90; Idem, RÉSEE, 1, 1963, 1 — 2, p. 155 — 158 și 211 — 213; I. Barnea, DID, III, 133 — 135.

SCIVA, tomul 38, nr. 2, București, aprilie—iunie 1987, p. 194

DIONISIE PECURARIU

de CORNELIU N. MATEESCU

S-au împlinit 110 ani de la naşterea lui Dionisie Pecurariu, maestrul desenului arheologic din România. Crescut într-un mediu rural idilic, a putut să-şi dezvolte de timpuriu deosebitul talent la desen şi pictură. Astfel, chiar din primele clase de liceu a contribuit cu material ilustrativ la aranjamentul Muzeului din Deva, condus de profesorul său Téglassi Gabor.

DIONISIE PECURARIU

(Vinerea, 1. III. 1876 — Bucureşti, 4.IV. 1960).

Lipsurile materiale şi sănătatea precară l-au silit în 1893 să întrerupă şcoala pentru a se putea întrema. În acest timp a continuat, după puteri, să-şi exercite şi valorifice talentul efectuind diferite lucrări de artă plastică şi artă aplicată. Cu puţinii bani agonisiţi, a plecat în 1896 la Viena [1] înscriindu-se la Kunstgewerbe Schule spre a învăţa desenul de la cei mai de seamă maeştri. În 1900, absolvind Şcoala „cu distincţie", i se deschidea aci un viitor luminos. Dar, în locul acestuia, a preferat să-şi servească ţara trecînd în România, unde timp de patru ani s-a perfecţionat în arta populară la Şcoala Ceramică de la Tg. Jiu [2],

[1] Dionisie Pecurariu, *Autobiografie*, p. 1 (Ms. nedatat, aflat în păstrarea autorului acestui articol).
[2] Iuliu Moisil, *Arta decorativă în ceramica românească*, Bucureşti, 1931, p. 10.

atunci înființată. Unele compoziții trimise la cîteva Expoziții din București au fost premiate și l-au făcut cunoscut aducîndu-i în 1905 numirea ca desenator la Muzeul de Artă Națională, iar după aceea, în 1907, a fost avansat ca desenator la Casa Artelor [3].

În 1909, Dionisie Pecurariu a fost numit prin concurs desenator la Muzeul Național de Antichități (devenit în 1956 Institutul de Arheologie). Utilizat din primul moment de Gr. G. Tocilescu și la săpăturile de la Adamclisi[4] a adus idei noi în cartografia și desenul arheologic, ridicînd planuri și reproducînd în peniță sau culoare ,,monumentele'' descoperite.

În 1911, prin venirea lui Vasile Pârvan la conducerea muzeului, cercetările și săpăturile au luat o dezvoltare fără precedent, mai ales în Dobrogea. Se sapă la Ulmetum, Tomis, Callatis, Histria etc. ,,În ce privește partea technică — seria V. Pârvan — măsurătorile și desemnele, toate lucrările au fost făcute de d-l D. Pecurariu, vechiul și priceputul nostru colaborator la Muzeu . . .''[5].

În 1916, la săpăturile de pe Piscul Cornișorului (Sălcuța) Ioan Andrieșescu punea baze științifice arheologiei noastre preistorice, creîndu-se astfel ,,școala arheologică Pârvan-Andrieșescu''. Izbucnirea războiului din 1916 a întrerupt orice activitate, reluată însă după război cu o extindere necunoscută pînă atunci. Se cercetează și se sapă în toată țara întregită, forul conducător fiind Muzeul Național de Antichități. Săpăturile de arheologie preistorică erau dirijate de I. Andrieșescu ; cele de arheologie clasică, de V. Pârvan. Rezultatele obținute încep a fi publicate în revista *Dacia* și în diferite studii sau monografii arheologice. În prefața primului volum din *Dacia*, V. Pârvan îi mulțumea lui Dionisie Pecurariu ,,. . . neobosit în a satisface toată lumea cu resursele talentului său remarcabil . . .'' [6], iar în prefața operei sale *Getica*, îi mulțumea pentru alegerea și desenarea materialelor arheologice din muzee [7]. Fără a neglija studierea artei populare îndrăgite, Dionisie Pecurariu a putut publica în același timp cîte ceva [8] și a creat numeroase modele pentru școlile și atelierele de artă populară, contribuind din plin la cunoașterea și prețuirea ei în țară și peste hotare [9].

Deși pensionat în 1938, Dionisie Pecurariu, în afara lucrărilor pe care le continua la muzeu, desenează pentru Seminarul de arheologie preistorică de la Facultatea de Litere colaborînd și la un *Album de preistorie generală și antichități naționale* întocmit de I. Andrieșescu [10]; din păcate, manuscrisul și desenele aproape gata de tipar s-au mistuit în bombardamentul de la facultate din 1944.

După 1948, cercetările și săpăturile arheologice au luat o mare extensiune. Maestrul Pecurariu, revenit în cadrul muzeului da, ca și pînă aci, toată puterea de muncă și de creație. Trăind numai pentru arta sa, timp de 51 de ani a fost colaborator la cele mai de seamă publicații de arheologie. Desenele lui, adesea lipsite de semnătură, se recunosc ușor atît prin redarea corectă a materialului din care a fost lucrat ,,monumentul'' cît și prin reproducerea fidelă a detaliilor acestuia, azi umbrite de patina vremii [11]. Multe observații, înregistrate de-a lungul anilor, le-a sintetizat într-o lucrare *Originea artei*, rămasă doar manuscris [12] !

O bună parte din datele arheologiei noastre care vor înfrunta timpul se vor cunoaște în adevărata lor lumină prin creațiile lui Dionisie Pecurariu — adevărate comori de artă arheologică !

[3] Dionisie Pecurariu, *op. cit.*, p. 1.

[4] Corneliu N. Mateescu, SCIA, seria artă plastică, 17, 1970, 2, p. 282 — 283.

[5] Vasile Pârvan, *Raport asupra activității Muzeului Național de Antichități în cursul anului 1915*, București, 1916, p. 8.

[6] Vasile Pârvan, Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, 1, 1924, p. VII.

[7] Vasile Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 2.

[8] Dionisie Pecurariu, Luceafărul. Revistă pentru literatură, artă și știință, 13, 1914, 7, p. 198 — 203.

[9] Marcela Focșa, Corneliu N. Mateescu, RevMuzMon, Muzee, 5, 1982, p. 70.

[10] Corneliu N. Mateescu și Mircea Petrescu-Dâmbovița, Revista de Preistorie și Antichități naționale, 2 — 4, 1940, p. 59.

[11] Corneliu N. Mateescu, RevMuz, 2, 1965, 3, p. 241.

[12] Corneliu N. Mateescu, SCIA, seria artă plastică, *op. cit.*, p. 288.

Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau, III, Michael Wendel și alții, *Die mittelalterlichen Siedlungen*, Berlin, 1986, 239 p. cu 74 figuri și 6 tabele în text, 83 planșe și 3 anexe.

Rezultat al colaborării îndelungate dintre Institutul de Arheologie din Sofia și Institutul Central pentru Istorie Veche și Arheologie al Academiei de Științe a R. D. Germane din Berlin, al treilea volum din seria dedicată cercetărilor arheologice comune de la Krivina (reg. Russe) reprezintă un eveniment editorial dar totodată și un punct de referință, cu importante implicații și previzibile consecințe, în seria de investigații privind începuturile evului mediu la Dunărea de Jos. Cetatea romano-bizantină Iatrus, situată pe malul sudic al Dunării la vărsarea în fluviu a rîului Iantra, aproximativ în dreptul rîului Vedea din Cîmpia Română, a fost intens cercetată în ultimii treizeci de ani de către arheologii bulgari și săpăturile mai continuă, rezultatele acestora fiind deocamdată doar parțial cunoscute prin rapoarte preliminare și studii cu subiecte limitate. Prezența unor niveluri bogate de locuire din sec. VII – XIV în cetatea care și-a încetat existența foarte probabil în anul 602, ca urmare a unui raid avar din vremea prăbușirii limesului dunărean al imperiului, a reprezentat baza conectării echipei de arheologi germani la cercetările de la Iatrus-Krivina. Începînd din 1970, aceștia din urmă și-au propus studierea atentă, cu tehnici și metode de săpătură adecvate, a legăturilor dintre nivelurile antice tîrzii și cele care le-au urmat, ca și interpretarea istorică a mărturiilor materiale ulterioare începutului sec. VII.

Primele două volume ale seriei *Iatrus-Krivina*, apărute în 1979 respectiv 1982, privesc în principal rezultatele săpăturilor din anii 1966–1973 și au centrul de greutate orientat asupra cetății romano-bizantine. Unele complexe și obiective sau descoperiri importante din sec. VII–X, și-au găsit deja locul în paginile lor, fără a se ajunge totuși la precizarea detaliată a succesiunii nivelurilor de locuire din aceste secole, subdivizarea nivelurilor în faze, datări mai strînse și descifrarea semnificației ansamblului descoperirilor. Toate acestea își găsesc locul și răspunsurile în volumul de care ne ocupăm aici.

În afara lui Michael Wendel, care începînd cu 1974 a condus pe teren echipa arheologilor medieviști germani de la Krivina și semnează cea mai mare parte a volumului (p. 27 – 210), acesta din urmă mai cuprinde o consistentă introducere a lui Joachim Herrmann, în care găsim formulate și unele încheieri cu caracter mai general (p. 5 – 23, cu traducerea bulgară), un scurt articol de observații al Stefkăi Angelova (p. 211 – 213) exprimînd punctul de vedere al arheologilor bulgari pe marginea concluziilor la care au ajuns colegii lor germani, un catalog al descoperirilor mărunte de la Krivina din anii 1966–1970 semnat de Gudrun Gomolka-Fuchs (p. 214 – 299) și un studiu dedicat tezaurului de monede bizantine din aur descoperit în 1975, datorat lui Edith Schönert-Geiss (p. 230 – 239).

Volumul își propune publicarea rezultatelor săpăturilor întreprinse la Krivina în anii 1972–1978 de echipa arheologilor germani și interpretarea istorică a documentației arheologice. Este vorba de o suprafață de cca 2000 m², situată aproximativ în centrul fortificației romano-bizantine, parțial afectată de săpături anterioare anului 1972. Modul în care a fost concepută colaborarea bulgaro-germană pe șantierul de la Krivina i-a lipsit pe semnatarii volumului de care ne ocupăm de posibilitatea rezolvării unor aspecte esențiale ale sarcinilor pe care și le-au propus, în primul rînd stabilirea relațiilor așezării medievale timpurii cu zidurile de incintă romano-bizantine, dar și reflectarea în necropolele corespunzătoare a evoluției așezării după sfîrșitul sec. VI. Se pare că pe teren au fost surprinse vestigiile unor necropole de inhumație și incinerație, situate la vest de sectorul cercetat de arheologii germani, iar M. Wendel emite chiar ipoteza că ar fi vorba de un cimitir unic care a evoluat topografic și ritual de la est spre vest, atestînd modificarea treptată a ritului funerar (p. 31), dar semnele de întrebare ce stăruie asupra acestui aspect diminuează sensibil baza de argumentație a concluziilor autorului. Dacă această ipotetică necropolă unică ar avea morminte de incinerație databile chiar la începutul sec. VII, atunci reconstituirea propusă de M. Wendel va trebui modificată în unele puncte importante.

Pe cele cca 2000 m² de săpătură a colectivului arheologic din Berlin, au fost surprinse 56 de complexe de locuire ce sînt publicate riguros și metodic (p. 33 — 107) împreună cu întregul lor inventar considerat a proveni din „complexe închise". Majoritatea absolută o reprezintă semibordeiele (32), alături de care autorul distinge o categorie de „semibordeie alungite" *(Gruben-Langhäuser)* caracterizate prin lungimea de 5 — 8 m a uneia dintre laturi și pentru care se propune reconstituirea în forma unor clădiri cu două niveluri (14 complexe). Mai rare sînt casele de suprafață, de plan rectangular (6) sau alungit (1) și construcțiile de suprafață din zid de piatră și cărămidă legată cu lut (2), una dintre ele prezentîndu-se sub forma unui ansamblu compus din cel puțin 8 încăperi dintre care două absidate. Pe temeiul relațiilor stratigrafice dintre diferitele complexe, dar și a inventarului lor, se ajunge la o cronologie relativă și la plasarea în mai multe niveluri și faze a complexelor de locuire. Merită subliniată folosirea intensă a cărămizilor uscate la soare (chirpici) pentru ridicarea pereților construcțiilor, ca și constatarea că tehnicile de construcție își găsesc modele în clădirile ce au fost ridicate la Iatrus pe parcursul sec. VI.

Două capitole foarte întinse sînt rezervate publicării întregului inventar arheologic rezultat de pe urma săpăturilor, în primul rînd a ceramicii (p.114 — 146) și apoi a așa-numitelor „descoperiri mărunte" (unelte, obiecte din metal, arme, piese de costum, podoabe etc. — p. 146 — 183). Nu putem îndeajuns sublinia efortul impresionant al autorului de a ordona întregul material și a găsi căile cele mai judicioase pentru interpretarea lui. Prezentarea documentelor materiale este precisă și minuțioasă, „tehnică" în sensul pozitiv al termenului și vădește permanenta preocupare pentru depășirea subiectivismului clasificărilor. Metoda folosită de M. Wendel reprezintă un pas important în direcția prelucrării matematice a informației arheologice și ea trebuie să stea în atenția celor implicați în această direcție, chiar dacă aplicarea ei presupune mijloace, condiții și forțe de specialitate care nu stau totdeauna și pretutindeni la dispoziția cercetării arheologice.

Toate cele șase categorii ceramice în care autorul împarte acest gen de materiale sînt deopotrivă de importante, asocierea lor în anumite proporții în diferitele „complexe închise" permițînd dealtfel departajări cronologice și verificarea observațiilor stratigrafice, dar unele dintre ele au totuși semnificații aparte. Se cuvine în primul rînd subliniată prezența la Iatrus în sec. VII — VIII a categoriei ceramicii romano-bizantine modelate la roata rapidă, cuprinzînd mai multe tipuri de amfore, oale, căni și ulcioare. Mai ales pentru așezările medievale timpurii de la Dunărea de Jos instalate deasupra sau în imediata vecinătate a unor complexe romano-bizantine, ceramica romano-bizantină sau bizantină timpurie descoperită a fost de obicei considerată ca provenind din straturi mai vechi și ca fiind în poziție secundară. Folosind și cercetările temeinice ale lui B. Böttger dar întemeindu-se în primul rînd pe propriile observații, autorul dovedește că anumite tipuri și variante ale acestei ceramici se aflau în uz și chiar predominau în sec. VII, folosirea lor continuînd în secolul următor. M. Wendel confirmă observațiile din ultima vreme ale cercetării românești, pe care dealtfel o cunoaște și folosește. El poate astfel afirma (p. 191), argumentînd și cu celelalte trăsături și particularități de inventar ale așezării din secolul al VII-lea de la Krivina, că locuirea din acest secol s-a asemănat mai mult cu ultima fază de existență a cetății romano-bizantine (sec. VI) decît cu locuirea din sec. VIII.

Atrage apoi atenția prezența foarte redusă a ceramicii modelate cu mîna aparținînd tipurilor de oale „slave timpurii", care în mod practic au fost descoperite doar în două locuințe din sec. VII în asociere cu alte categorii ceramice (p. 136 — 137), ca și prezența încă mai sporadică (12 fragmente) a ceramicii negre cu decor lustruit din sec. VIII—X, descoperirile de acest fel reprezentînd doar 0,15% din ansamblul materialului ceramic. Însușindu-și — deși cu rezerve— opiniile după care ceramica cenușie atribuită sec. VIII—X ar reprezenta la Dunărea de Jos o apariție nouă, adusă din afară, M. Wendel comite foarte probabil o eroare evidențiată chiar de propriile-i observații (p. 93). În ceea ce privește ceramica smălțuită verde-olive sau brun, în complexele închise nu a fost găsit decît un singur fragment (p. 144), fapt ce pledează pentru datarea mai tîrzie, după mijlocul sec. X, a acestor materiale. Autorul stabilește totodată anumite deosebiri dintre ceramica lucrată la roata înceată din sec. VIII — X descoperită la Krivina și aceea contemporană de la nord de Dunăre, din aria culturii Dridu, de pildă lipsa decorului pe interiorul buzelor. Oricum, datarea foarte strînsă și interpretarea materialului ceramic de la Iatrus-Krivina ridică și anumite semne de întrebare asupra cărora vom reveni și care evidențiază particularități locale ale fiecărui complex de locuire din sec. VII — XI. Este suficient în acest sens să amintim deosebirile pe care le constată autorul între materialele sale și cele provenind din așezarea parțial contemporană de la Stărmen, situată pe aceeași vale a Iantrei la cca 25 km în amonte și cercetată în colaborare de arheologii bulgari și polonezi.

Pe temeiul observațiilor stratigrafice foarte amănunțite, ca și a inventarului din „complexele închise", M. Wendel stabilește că așezarea medievală de pe ruinele cetății Iatrus a evoluat de-a lungul a cinci etape

(„perioade" sau nivele) pe care le numerotează, în continuarea celor anterioare anului 600 (nivelele A—D), cu literele E—I. Nivelurile sînt la rîndul lor subdivizate în faze cu durata de 30 — 40 ani, în favoarea acestei articulări cronologice fiind invocat şi timpul de folosire a locuinţelor de genul celor existente la Iatrus-Krivina. Nivelul E datat între cca 602 şi cca 680 se subdivide în două faze, el fiind urmat, fără urme de distrugere dar cu modificări importante ale structurii aşezării, de nivelul F (sfîrşitul sec. VII — sfîrşitul sec. IX) ce cuprinde cinci faze de evoluţie. Încheierea nivelului F este marcată de distrugerea prin incendiu a aşezării. Următorul nivel, desemnat ca G şi subdivizat la rîndul lui în trei faze de locuire, este datat de la sfîrşitul sec. IX şi pînă către anul 970. Vestigiile din sec. XI — XII sînt atribuite unui nivel H, iar cele din sec. XII — XIV nivelului I, dar autorul se lasă influenţat de o anumită „elasticitate" a încadrărilor atunci cînd include sec. XII în perioada de existenţă a ţaratului româno-bulgar care, după cum se ştie, acoperă doar ultimul deceniu al acestui secol. Nivelurile H şi I, cu vestigiile aflate aproape de suprafaţa solului şi cu clădiri mai ales de suprafaţă distruse de lucrările agricole şi de intervenţii tîrzii, reţin dealtfel în foarte mică măsură atenţia autorilor volumului.

Corespunzător acestei articulări în niveluri şi faze a locuirii medievale şi folosind informaţiile din izvoarele scrise, M. Wendel încearcă să interpreteze rezultatele săpăturilor şi să încadreze aşezarea medievală timpurie de la Iatrus-Krivina în tabloul istoric al Dunării de Jos dintre prăbuşirea limesului romano-bizantin şi începuturile mileniului nostru. Cea mai importantă concluzie, cu implicaţii profunde în reconstituirea modului în care s-a format şi a evoluat cultura materială şi spirituală de la sud şi nord de Dunăre în secolele de sfîrşit ale mileniului anterior, ni se pare a fi continuitatea de vieţuire şi de civilizaţie dintre antichitatea tîrzie şi începuturile evului mediu, continuitate asupra căreia autorul insistă (p. 193) generalizînd observaţiile de la Krivina asupra altor staţiuni contemporane de pe malul drept al Dunării. Acest punct de vedere a mai fost exprimat şi chiar susţinut cu argumente decurgînd din cercetări şi observaţii de amploare limitată, dar după cîte ştim încă niciodată atît de clar şi de convingător demonstrat printr-o săpătură foarte metodică şi de mare anvergură. Urmează desigur ca cercetarea necropolei sau a necropolelor de la Krivina să confirme încheierile lui M. Wendel, dar credem totodată ca folosirea unei metodologii riguroase de săpătură şi de prelucrare a rezultatelor, asemănătoare celei aplicate la Iatrus-Krivina, să ofere şi în alte aşezări din ărene rezultate similare.

Colectivitatea care a vieţuit la Krivina pe durata sec. VII şi pentru care autorul foloseşte termenul destul de echivoc de „populaţie moesică", şi-a păstrat tradiţiile de cultură şi de civilizaţie, care încă din secolul anterior (nivelul D) vădeau tendinţa unei treptate ruralizări. Această tendinţă a devenit mai evidentă după dispariţia păturilor sociale avute de proprietari de domenii, militari şi funcţionari, retrase odată cu administraţia în teritoriile care au rămas după anul 600 sub controlul imperiului.

Trecerea de la nivelul E la nivelul F este pusă de M. Wendel în legătură cu instalarea la sud de Dunăre a triburilor protobulgare şi cu dislocarea de către ele — consemnată în izvoarele scrise — a comunităţilor slave pe care le-au găsit în nord-estul Bulgariei la venirea lor. Dacă la Krivina s-au produs realmente în penultimul deceniu al sec. VII modificări importante şi chiar diversificarea etno-culturală a comunităţii ce a vieţuit acolo în sec. VIII—IX, momentul nu a fost caracterizat prin violenţă şi nu s-au înregistrat urme de distrugere. Autorul afirmă că cele două secole pe care le include în nivelul F, cu cele cinci faze ale sale, atestînd o nouă structurare topografică a aşezării, construirea de semibordeie alungite, folosirea cuptoarelor clădite din pietre şi inventare ceramice noi, oglindesc procesul etnogenezei bulgare. La acest proces ar fi luat parte — cel puţin în această regiune — populaţia „de origine moesică", pe care noi am identifica-o fără rezerve cu populaţia rurală romanizată de la Dunăre, slavii dislocaţi de migraţia protobulgarilor, precum şi aceştia din urmă, a căror prezenţă s-ar reflecta în apariţia proporţional limitată a ceramicii cenuşii. O atare reconstituire ar fi încă mai convingătoare dacă ar fi făcută în parametri cantitativi, demografici, dar pentru aceasta sînt necesare cercetări mai extinse şi autorul, pe bună dreptate, evită pretutindeni abordarea acestui aspect. Foarte interesantă ni se pare în schimb observaţia că civilizaţia atestată la Krivina în sec. VIII — IX este asemănătoare celei contemporane din nord-vestul Bulgariei, deosebindu-se de descoperirile din partea de nord-est, din zona centrelor primului ţarat bulgar. Reconstituirea propusă pare logică şi este susţinută de documentaţia de care dispune autorul, dar şi sub acest aspect sînt necesare confirmări care să provină cel puţin din cercetarea, cu aceeaşi rigoare şi cu aceeaşi prelucrare a rezultatelor, a altor aşezări contemporane de pe malul sudic al Dunării, precum şi din cunoaşterea necropolei sau necropolelor de la Krivina.

Distrugerea prin incendiu a aşezării nivelului F, evidenţiată de săpături şi pe care M. Wendel o datează la sfîrşitul sec. IX, este pusă în legătură cu raidurile maghiare din anul 895 întreprinse la îndemnul Bizanţului. Autorul consideră că aşezarea a fost foarte repede refăcută dar că şi-a schimbat caracterul, devenind în perioada corespunzătoare nivelului G o aşezare de graniţă cu

rosturi prevalent militare. Analiza topografică a acestui nivel, dispariţia semibordeielor alungite, ca şi descoperirea resturilor unei clădiri de suprafaţă de dimensiuni mari şi cu inventar bogat, considerată ca „reprezentativă", precum şi alte descoperiri din anii 1958—1970, îl fac pe autor să vorbească despre creşterea în această vreme a importanţei aşezării de la Krivina şi despre consolidarea noilor relaţii feudale.

Datarea nivelului G şi mai ales fixarea în timp a momentului încheierii sale — din nou printr-un incendiu după care, cel puţin în suprafaţa la care se referă prezentul volum, aşezarea nu s-a mai refăcut la o stare comparabilă celei anterioare — ridică după părerea noastră unele semne de întrebare. M. Wendel datează fără rezerve în anii 968 — 969 distrugerea aşezării şi o pune în legătură cu campaniile întreprinse în aceşti ani în nordul Bulgariei, tot din îndemn bizantin, de către kievienii conduşi de Sviatoslav şi în timpul cărora au fost distruse numeroase „goroduri", după cum relatează izvoarele scrise. Opinia pare să întrunească asentimentul întregului colectiv de la Iatrus-Krivina şi se pare că în acest fapt a jucat un anumit rol şi dorinţa de a încadra documentele arheologice în schema şi reperele cronologice oferite de izvoarele scrise, tentaţie prezentă în marea majoritate a săpăturilor vizînd începuturile evului mediu.

Există desigur şi argumente arheologice propriu-zise invocate de autor, în primul rînd cele două tezaure cu monede bizantine de aur ce au data finală la 959 respectiv 963 şi care sînt considerate, cu destule temeiuri, ca provenind din ultimele tributuri plătite ţaratului bulgar pînă în anul 965 de către imperiu. Argumentul nu ni se pare totuşi decisiv deoarece monedele de aur au putut fi tezaurizate vreme mai îndelungată, iar cana în care s-a găsit al doilea tezaur aparţine mai degrabă sec. XI, fapt consemnat (p. 73) de chiar M. Wendel. Nici cele două spade găsite în condiţii mai puţin clare la începuturile săpăturilor de la Krivina (Gudrun Gomolka, Klio, 47, 1966, p. 326 şi pl. XXIII), într-un semibordei situat deasupra bazilicii, nu oferă o datare strînsă deoarece starea conservării lor interzice încadrarea tipologică clară şi pentru că, în ultimă instanţă, asemenea arme preţioase şi mai rare au putut rămîne în folosinţă pe durata a două-trei generaţii. În sfîrşit, argumentul decurgînd din absenţa monedelor de la Ioan Tzimiskes, monede frecvente în aşezările de la Dunărea de Jos în ultimele trei decenii ale sec. X şi la începutul sec. următor, nu ni se pare nici el decisiv deoarece asemenea piese au fost totuşi găsite, fie şi în număr mai mic (pînă în 1978 două monede, dintre care una găurită). Dealtfel, situaţia de la Krivina se prezintă identic pentru sec. XIII — XIV, în care este plasat nivelul I şi pentru care se publică materiale caracteristice, fără a fi fost găsită vreo monedă ulterioară anului 1203, deşi monedele bulgăreşti sînt frecvente în aşezările de la Dunărea de Jos din sec. XIII—XIV.

Există totodată argumente care contrazic datarea înainte de anul 970 a sfîrşitului aşezării aparţinînd nivelului G. Ne-am putea referi la descoperirea, în inventarul complexelor aparţinînd acestui nivel, a străchinilor mici modelate la roata înceată, piese a căror datare înainte de 970 este greu de acceptat, dar avem în vedere mai ales fragmentele destul de numeroase de căldări de lut cu orificii verticale de suspendare, găsite nu numai în strat ci şi în „complexele închise" aparţinînd nivelului G. Atribuite de obicei pecenegilor, cel puţin la începuturile transpunerii în lut a unor căldări de metal şi deci a apariţiei acestui tip ceramic, căldările descoperite la Krivina sînt variate tipologic. S-au găsit atît căldări de lut cu pereţii laterali cilindrici, cît şi piese cu diametrul fundului mai mare decît cel al gurii, iar buzele lăţite aparţin atît variantei cu lăţirea doar spre exterior, cît şi celei cu lăţirea pe ambele feţe. Cu alte cuvinte, respectivele căldări nu pot fi considerate nici măcar drept cele mai vechi modele de căldări metalice transpuse în ceramică, ci reprezintă un anumit moment din evoluţia acestui tip de recipiente. Or, după cîte ştim, la Dunărea de Jos încă nu s-au produs descoperiri care să permită datarea în sec. X a căldărilor de lut „pecenege", aceste materiale aparţinînd sec. XI—XII, după cum şi în interiorul arcului carpatic, unde folosirea lor s-a prelungit pînă în sec. XIII, cele mai vechi descoperiri sigure sînt din sec. XI.

Datorită dificultăţii de a data anterior anului 970 căldările de lut descoperite şi respingînd totodată ipoteza sedentarizării în mijlocul unei comunităţi bulgare stabile, pe la 940 — 950, a unor grupuri pecenege, M. Wendel recurge la o ipoteză încă mai puţin plauzibilă, aceea a retragerii la sud de Dunăre a unor comunităţi din Cîmpia Română ce ar fi fost atunci purtătoare ale respectivelor căldări de lut. Autorul are în vedere chiar şi o imigraţie similară mai veche cu aproape un secol, considerînd că sînt temeiuri pentru a crede că în ultima treime a sec. IX, datorită pericolului reprezentat de triburile maghiare instalate atunci în Atelkuz, o parte din populaţia nord-dunăreană s-ar fi retras la sud de fluviu. Trebuie spus că cercetările de la nord de Dunăre nu au surprins asemenea fenomene şi că aşezările de tip Dridu din Cîmpia Română, ca şi din sudul Moldovei, au evoluat în condiţii de siguranţă şi linişte pînă către anul 1000 sau chiar pînă la începutul sec. XI, evoluţie ilustrată de descoperiri monetare şi că abia pentru această din urmă epocă poate fi luată în considerare o modificare a habitatului, prin retragerea spre munte şi poate la sud de Dunăre a unor comunităţi, sub protecţia Imperiului bizantin.

Pentru a încheia această discuție, credem că data de sfîrșit a locuirii din nivelul G rămîne încă deschisă, existînd posibilitatea prelungirii ei, eventual chiar pînă în sec. XI. Poate ca dovezile în acest sens să apară în afara perimetrului pe a cărui investigare se întemeiază în principal concluziile și datările din volumul de care ne ocupăm. Cercetările din ultimele trei decenii au evidențiat ca fenomen general importanța crescîndă în sec. XI a așezărilor de pe malul drept al Dunării. Dar dacă această ipoteză nu se va confirma — verificîndu-se datarea la mijlocul sec. X a căldărilor de lut descoperite la Krivina—, atunci fără îndoială că avem de-a face cu cele mai vechi descoperiri de acest fel de la Dunărea de Jos și singura explicație posibilă, la stadiul actual al cercetărilor, este sedentarizarea încă de atunci la Krivina a unor nomazi veniți din răsărit, fără a se mai recurge la filiera civilizației nord-dunărene din sec. X.

Paginile noastre n-au putut și nici nu și-au propus prezentarea exhaustivă a volumului sau epuizarea discuțiilor de pe marginea lui. În textul său dens și în ilustrația de cea mai bună calitate rămîn destule alte materiale și contribuții de cel mai mare interes. Cele asupra cărora ne-am oprit justifică din plin aprecierea inițială referitoare la caracterul de excepție al lucrării, menită să dea un nou impuls, să impună un nou mod de investigare și prelucrare a rezultatelor și să determine un mod mai judicios de interpretare a documentației cercetărilor arheologice privind începuturile evului mediu la Dunărea de Jos.

Radu Popa

Iulja L. Sčjapova, *Očerki istorii drevnego steklodelija (po materjalam doliny Nila, Bližnego Vostoka i Europy)*. Editura Universității din Moscova Moscova, 1983, 200 pagini cu 48 figuri.

Apărută în 1983, cartea cercetătoarei sovietice Iulja Sčjapova este consacrată analizei vechii producții de realizare a sticlei, în înțeles mai larg incluzînd emailul și mozaicul, urmărind evoluția acesteia din antichitate și pînă în evul mediu și cuprinzînd regiuni și zone geografice ale vechilor civilizații din Valea Nilului, dintre Tigru și Eufrat, din Mediterană și din Europa.

Lucrarea conține o prefață și o introducere unde se prezintă pe scurt istoriografia și sursele problemei respective și 12 capitole în care se analizează unele dintre cele mai interesante aspecte ale producției de sticlă de-a lungul perioadei menționate, precum și problema originilor producției de sticlă, a celor mai vechi etape ale dezvoltării acestui meșteșug (cap. IV), problema tehnologiei de fabricație a vechilor obiecte (cap. V) etc.

Din punctul de vedere al bazei documentare, reține atenția folosirea rezultatelor analizelor fizico-chimice efectuate asupra unor eșantioane vechi, publicate în revistele și buletinele de specialitate, atît sovietice cît și străine, în total circa 10 000 de analize calitative și semicantitative realizate în laboratorul arheologic al Universității din Moscova în decurs de trei decenii. Tipul chimic al producției a fost stabilit de către autoare prin identificarea prin calcul a criteriilor cantitative corespunzătoare. Pentru prima oară s-a putut întocmi astfel lista tipurilor de produse cunoscute de antichitate (p. 31 — 32) și s-a putut introduce și utiliza, succesiv, noțiunea de normă, de rețetă, în realizarea obiectelor de sticlă din antichitate (cap. III, p. 43 — 55). Pe această bază materială, autoarea a încercat să departajeze tehnologic evoluția procesului de producție în perioade istorice distincte.

Tehnologia antică a producției de sticlă în general este ilustrată de procedeele tehnice cunoscute de antichitate descrise de autoare în paginile 73 — 75, unde se prezintă cuptoare de sticlărie, precum cel de la Tell-Amarne (fig. 14, 2), ca și schema generală a funcționării și evoluției cuptorului respectiv (p. 80 — 84; tab. II; fig. 17).

În realizarea materiei prime necesare, Egiptul antic utiliza soda caustică, iar Mesopotamia cenușa.

Epoca fierului dă un nou conținut producției de obiecte de sticlă. Pentru rezolvarea acestei probleme, autoarea aplică termenii de „școală de sticlărie", noțiuni care cuprind principii și metode de lucru, tehnologia și organizarea producției, ucenicia și rețetele utilizate, nomenclatura obiectelor realizate, forma, decorul și stilul lor artistic. Evoluția acestor „școli", precum cele feniciene, egiptene sau celtice este reprezentată prin graficele de la fig. 26, p. 114 — 117.

Un progres marcant înregistrează tehnica sticlei odată cu începutul erei noastre, cînd tehnologia sticlei din lumea romană se difuzează în toate provinciile imperiului (p. 122—123, tab. 13). Primul secol al e.n. se caracterizează prin apariția atelierelor de sticlărie care utilizau noi rețete, rezultate ale unei activități constante de căutări de noi soluții, de reguli și norme noi de „fabricație" (p. 123 — 132). Ca exemplificări sînt citate atelierele de sticlă descoperite la Bakcisarai datînd din a doua jumătate a sec. II e.n. (p. 140 — 143), cele de pe Nistru datînd din secolul următor, sau cele de la Kersones

datînd din sec. IV — V e.n. (p. 154 — 157). Atelierele din Europa Orientală din prima jumătate a mileniului I e.n. sînt iutim legate de sticlăria roman-provincială (p. 162 — 163).

Producția de sticlă din Bizanț poate fi împărțită în două tipuri: unul legat de realizarea obiectelor de lux pentru categoriile sociale suprapuse din interior, celălalt legat de producția destinată pieței externe; se face, totodată, remarca potrivit căreia meșteșugul sticlăriei din Bizanț a devenit baza pe care s-a format școala vechii Rusii în domeniul producției de obiecte de sticlă (cap. X — XI).

În evul mediu meșteșugarii localnici devin din ce în ce mai mult o forță de atracție, participînd la procesul de producție sub o formă din ce în ce mai organizată, pe măsură ce în cadrul meșteșugului de bază apar noi ramuri specializate.

Capitolul al XII-lea este consacrat concluziilor. Autoarea consideră că la începutul existenței sale producția de sticlă ținea mai mult de domeniul utilității stringente, meșteșugul respectiv exercitîndu-se în cea mai mare parte la comandă pentru împlinirea nevoilor de obiecte de podoabă. Echilibrul dintre asemenea necesități și obiectele utilitare propriu-zise s-a stabilit către sec. I.e.n. datorită progresului realizat în domeniul tehnologic al folosirii suflajului în procesul obținerii obiectelor de sticlă.

Înainte de a se începe realizarea sticlăriei propriu-zise, se obțineau perlele cele mai simple ca formă și tehnologie. În această etapă timpurie nu se utiliza, de regulă, decît o simplă „rețetă", amplificarea acesteia reprezentînd indicele de apreciere a nivelului de dezvoltare atins în etapele următoare de meșteșugul sticlăriei.

O altă concluzie importantă se referă la dezvoltarea sincronă a sticlăriei cu schimbările economice și sociale din istoria umanității, cu schimbarea bazei materiale tehnice.

Acesta este pe scurt conținutul lucrării Iuliei Sčjapova, o remarcabilă sinteză asupra istoriei producției de sticlă de la primele sale începuturi și pînă în evul mediu. Cu tot caracterul teoretic de probabilitate a unora dintre soluțiile tehnologice cu care a operat autoarea, concluziile la care a ajuns reprezintă, fără îndoială, importante cîștiguri într-o problemă de istorie de interes universal.

Ștefan Olteanu

ABREVIERI

ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
AEM	Archaeologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn, Viena.
AIIA Cluj-Napoca	Anuarul Institutului de istorie și arheologie, Cluj-Napoca.
AISC	Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj.
AnnEp	L'Année épigraphique, Paris.
AO	Arhivele Olteniei, Craiova.
AUB	Analele Universității București, București.
BAR	British Archaeological Reports, Oxford.
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.
Dacia, N.S.	Dacia, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București.
DID	*Din istoria Dobrogei*, București.
DissPann	Dissertationes Pannonicae, Budapesta.
DRH	*Documenta Romaniae Historica*, București.
FHDR	*Fontes Historiae Dacoromanae*. București.
IDR	*Inscripțiile Daciei romane*, București.
ILS	*Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin.
JPME	A Janus Pannonius Museum évkönyve, Pacs.
Materiale	Materiale și cercetări arheologice, București.
MIT	Muzeul de istorie a Transilvaniei.
OR	D. Tudor, *Oltenia romană*, București.
PamArch	Památky Archaeologické, Praga.
PBF	Prähistorische Bronzefunde Europas, München.
PIR	Prosopographia Imperii Romani, Berlin—Leipzig.
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Leipzig—Berlin.
RE	Pauly-Wissowa, *Realenciclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.
REB	Revue des études bizantines, Paris.
REG	Revue des études grecques, Paris.
RESSEE	Revue des études sud-est européennes, București.
RevMuzMon	vezi RMM
RIR	Revista istorică română. București.
RMD	M. Roxan, *Roman military diplomas*, Londra.
RMM-MIA	Revista muzeelor și monumentelor, monumente istorice și de artă, București.
SCIA	Studii și cercetări de istoria artei, București.
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București.
SCN	Studii și cercetări de numismatică, București.
StCl	Studii clasice, București.
StComSibiu	Studii și comunicări, Muzeul Brukental, Sibiu.
ZPE	Zeitschrift für papyrologie und epigraphik, Bonn.

S C I V A, tomul 38, nr. 2, București, aprilie—iunie 1987, p. 203

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTA PLASTICĂ
— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINÉMA
— SÉRIE BEAUX-ARTS
THRACO-DACICA

La publication „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie" paraît 4 fois par an. Prix d'un abonnement annuel 54 $. Toute commande de l'étranger sera adressée à ROMPRESFILATELIA, sector import-export presă, P.O.Box, 12 — 201, telex 10 376, București, Calea Griviței 64 — 66.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
79 717 Calea Victoriei 125, București, telefon 50 76 80

LUCRĂRI PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

I. BARNEA şi colab., **Tropaeum Traiani, I, Cetatea**, 1979, 250 pag., 28 lei.

MARIA COJA şi PIERRE DUPONT, **Histria**, V, 1979, 168 p., 39 lei.

LIGIA BÂRZU, **Continuitatea creaţiei materiale şi spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii**, 1979, 111 p., 6 lei.

RADU POPA şi MONICA MĂRGINEANU-CÂRSTOIU, **Mărturii de civilizaţie medievală românească**, 1979, 163 p., 28 lei.

EMILIA DORUŢIU BOILĂ, **Inscripţiile din Scythia Minor**, V, 1980, 351 p., 35 lei.

C. PREDA, **Callatis. Necropola romano-bizantină**, 1980, 225 p., 36 lei.

MARIN CÂRCIUMARU, **Mediul geografic în pleistocenul superior şi culturile paleolitice din România**, 1980, 268 p., 29 lei.

I. I. RUSSU, **Inscripţiile Daciei romane**, III/2, 1980, 484 p., 34 lei.

V. MIHĂILESCU BÎRLIBA, **La monnaie romaine chez les Daces Orientaux**, 1980, 312 p., 19,50 lei.

I. I. RUSSU, **Daco-Geţii în Imperiul roman**, 1980, 116 p., 8,75 lei.

D. BERCIU, **Buridava dacică**, 1981, 289 p., 34 lei.

ALEXANDRU SUCEVEANU, **Histria**, VI, 1982, 236 p., 38 lei.

MIRCEA D. MATEI, EMIL I. EMANDI, **Habitatul medieval rural din Valea Moldovei şi din bazinul Şomuzului Mare**, 1982, 195 p., 27 lei.

D. M. PIPPIDI, **Inscripţiile din Scythia Minor**, I, 1984, 544 p., 71 lei.

Studii şi cercetări de numismatică, VIII, 1984, 161 p., 21 lei.

MIHAI SÂMPETRU, **Tropaeum Traiani, II, Monumentele romane**, 1984, 198 p., 26 lei.

I. T. DRAGOMIR, **Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni**, 1984, 184 p., 29 lei.

DAN GH. TEODOR, **Civilizaţia romanică la est de Carpaţi în secolele V — VII e.n. Aşezarea de la Botoşana-Suceava**, 1984, 132 p., 14 lei.

GH. BICHIR, **Geto-dacii din Muntenia**, 1984, 188 p., 25 lei.

N. CONSTANTINESCU, **Curtea de Argeş (1200—1400). Asupra începuturilor Ţării Româneşti**, 1984, 170 p., 19,50 lei.

Arheologia Moldovei, X, 1984, 135 p., 22,50 lei.

RM — ISSN — 0039 — 4009

S C I V A , tomul 38, nr. 2, Bucureşti, aprilie — iunie 1987, p. 85 — 204

I. P. Informaţia, c. 1185

Lei 35